

DRUŽBOSLOVNE
RAZPRAVE

DR

letnik **XIX** številka **44** december **2003**

Slovensko sociološko društvo, Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani
ISSN 0352-3608 UDK 3

DRUŽBOSLOVNE RAZPRAVE

Izdajata Slovensko sociološko društvo in Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani
Edited by Slovenian Sociological Association and Faculty of Social Sciences, University of Ljubljana
Revija od XVII. letnika (2001) dalje izhaja trikrat letno: aprila, avgusta in decembra
Journal is published (since 2001) 3 times annually: April, August, December

Uredniki / Editors:

Anton Kramberger, Univerza v Ljubljani (glavni in odgovorni urednik / editor in chief)
Boštjan Šaver, Univerza v Ljubljani (recenzije knjig / books review)
Monika Kalin Golob, Univerza v Ljubljani (jezik in družba / language and society)
Janez Jug, Univerza v Ljubljani (bibliografska obdelava / bibliographic analysis)

Uredniški odbor / Editorial Board:

Nevenka Černigoj Sadar, Univerza v Ljubljani
Andrej Fištravec, Univerza v Mariboru
Sergej Flere, Univerza v Mariboru
Maca Jogan, Univerza v Ljubljani
Drago Kos, Univerza v Ljubljani
Tomaž Krpič, Univerza v Ljubljani
Franc Mali, Univerza v Ljubljani
Miroslav Stanojević, Univerza v Ljubljani
Ivan Svetlik, Univerza v Ljubljani
Martina Trbanc, Univerza v Ljubljani
Boštjan Zalar, Univerza v Ljubljani

Pridruženi svetovalni uredniki / Associate Advisory Editors:

Harry B. G. Ganzeboom, Free University, Amsterdam
Sue Lewis, The Manchester Metropolitan University
Thomas Luckmann, University of Konstanz
Ilija Srubar, University of Erlangen
Loïc Wacquant, University of California - Berkeley, Collège de France
Zlatko Skrbiš, University of Queensland

Oblikovanje naslovnice: Amir Muratović

Prelom: Polona Mesec - Kurdija

Tisk: Birografika BORI, Ljubljana

Naklada: 450 izvoda

Naslovi / Addresses: Družboslovne razprave, Fakulteta za družbene vede,
pp. / p.o.box 2547, SI-1000 Ljubljana, Slovenija
tel: (+386) (1) 5805-200 (tajnica / secretary) in 5805-218 (urednik / editor); fax: 5805-213
urednikov e-naslov / editor's email: anton.kramberger@uni-lj.si
spletni naslov / internet: <http://odkw.fdv.uni-lj.si/revijadr/>

Revijo financirajo / Financed by: naročniki, sofinancerji (FDV, Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport) in donatorji ter sponzorji. Člani Slovenskega sociološkega društva s plačilom letne članarine 10.000 SIT avtomatsko postanejo tudi naročniki revije. Enoletna naročnina revije za nečlane SSD pa je: institucije 10.000 SIT, za posameznike 8.000 SIT, za študente 4.000 SIT. Plačilo nakažete na transakcijski račun društva (NLB): 02031-0011253168, sklic 01. Distribucijo revije v maloprodaji opravlja Študentska založba ŠOU.

Kazalo

Urednikov uvod: sistemi dominacije, njihova morala in etika Anton Kramberger	7
--	---

ČLANKI

TEMATSKI SKLOP: "VLADANJE V POLITIKI IN NA TRGU - NOVEJŠI IZSLEDKI"

Networks and political mobilization: Beyond structural argument Hajdeja Igljč	13
Dejavniki stabilizacije demokracije v državah vzhodne in srednje Evrope Matevž Tomšič	35
Teoretski okvir korporativnega komuniciranja Klement Podnar, Miro Kline	57
Alienacija v starih in novih (pre)oblekah: sodobna relevantnost Marxove teorije odtujenega dela Zdenka Šadl	75

TEMATSKI SKLOP: "DIFERENCIACIJA ETIKE IN MORALE"

Dejanska katoliška morala: sociološki vpogledi in preizkusi na Slovenskem Sergej Flere, Miran Lavrič	95
Etnografska analiza romarskega simbola Marije Pomagaj na Brezjah Lucija Mulej	105
Erozija hipertekstovne etike med avtorji spletnih strani Gregor Petrič	119
Seksizem v računalniško posredovani komunikaciji Tadej Praprotnik	143

RECENZIJE KNJIG

(ur. Boštjan Šaver)

Alexei Monroe: Pluralni monolit: Laibach in NSK. Ljubljana: Maska, zbirka Transformacije, 2003 (Gregor Bulc)	169
--	-----

ur. Anuška Ferligoj, Andrej Mrvar: <i>Developments in Applied Statistics</i> . Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, serija Metodološki zvezki 19, 2003	
Anton Cedilnik: <i>Uvod v verjetnostni račun</i> . Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, serija Metodološki zvezki 20, 2003	
ur. Andrej Mrvar: <i>Proceedings of the Seventh Young Statisticians Meeting</i> . Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, serija Metodološki zvezki 21, 2003 (<i>Valentina Hlebec</i>)	171
Etienne Balibar: <i>Marxova filozofija</i> . Ljubljana: Krtina, zbirka Krt, 2002 (<i>Maruša Pušnik</i>).....	174
Peter Berger, Thomas Luckmann: <i>Modernost, pluralizem in kriza smisla:</i> <i>orientacija modernega človeka</i> . Ljubljana: Nova revija, zbirka Paradigme, 1999 (<i>Lucija Mulej</i>)	176
Francis Fukuyama: <i>Konec človeštva: posledice revolucije v biotehnologiji</i> . Tržič: Učila International, 2003 (<i>Gregor Starc</i>)	179
ur. Selma Sevenhuijsen, Alenka Švab: <i>Labirinti skrbi: pomen perspektive etike</i> <i>skrbi za slovensko socialno politiko/ Labyrinths of care: the relevance</i> <i>of the ethics of care perspective for Slovenian social policy</i> . Ljubljana: Mirovni inštitut, Inštitut za sodobne družbene in politične študije, zbirka Politike, 2003 (<i>Mojca Sušnik</i>)	181
Vasko Simoniti: <i>Fanfare nasilja</i> . Ljubljana: Slovenska matica, zbirka <i>Razprave in eseji</i> , 2003	
Stane Granda: <i>Prva odločitev Slovencev za Slovenijo: dokumenti z uvodno</i> <i>študijo in osnovnimi pojasnili</i> . Ljubljana: Nova revija, zbirka Korenine, 1999 (<i>Boštjan Šaver</i>).....	183
Bratko Bibič: <i>Hrup z Metelkove: tranzicije prostorov in kulture v Ljubljani</i> . Ljubljana: Mirovni inštitut, Inštitut za sodobne družbene in politične študije, zbirka Politike, 2003 (<i>Gregor Bulc</i>)	186
Colin Campbell: <i>Romantična etika in duh sodobnega porabništva</i> . Ljubljana: <i>Studia Humanitatis</i> , 2001 (<i>Barbara Tomšič</i>)	189
Jacques Maritain: <i>Človek in država</i> . Ljubljana: Študentska založba, zbirka Claritas, 2002 (<i>Tomaž Boh</i>)	191
Izokrat, Lisija, Demosten, Ciceron, Evmenij: <i>Antologija antičnega govorništva</i> . Ljubljana: Študentska založba, zbirka Claritas, 2001 (<i>Franc Trček</i>).....	193

Matjaž Plesec, Mojca Doupona Topič: Nogomet in družba: preporod nogometa v Sloveniji. Ljubljana: Zavod za šport, Fakulteta za šport, Inštitut za šport, 2002 (<i>Boštjan Šaver</i>)	195
Michael Mandelbaum: The Ideas that Conquered the World: Peace, Democracy, and Free Markets in the Twenty-first Century. PublicAffairs, 2002 (<i>Boris Rutar</i>)	197
ur. Marjan Malešič: Nacionalna in mednarodna varnost. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, zbirka Politični procesi in inštitucije, 2002 (<i>Damjan Lajh</i>)	199
Matej Makarovič: Usmerjanje modernih družb. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, zbirka Sodobna družba, 2001 (<i>Lucija Mulej</i>)	201
eds. Susan Birrell, Mary McDonald: Reading Sport: Critical Essays on Power and Representation. Boston: Northeastern University Press, 2000 (<i>Boštjan Šaver</i>)	203
Richard G. Klein, Edgar Blake: The Dawn of Human Culture. New York: John Wiley&Sons, 2002 (<i>Boštjan Slatnar</i>)	206
Primo Levi: Potopljeni in rešeni. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2003 (<i>Tomaž Kaštrun</i>)	209
Jelezar Mojsejevič Meletinski: Bogovi, junaki, ljudje: izbrani članki in razprave. Ljubljana: Založba /*cf., Rdeča zbirka, 2001 (<i>Boštjan Šaver</i>)	211
Prejete knjige, namenjene recenziji (do decembra 2003)	213
PROFESIONALNE NOVICE (ur. Janez Jug)	217
ABSTRACTS AND TABLE OF CONTENTS	225

Urednikov uvod: sistemi dominacije, njihova morala in etika

V zadnji številki 19. letnika (leto 2003) objavljamo skupaj osem izvirnih člankov slovenskih avtorjev, urejenih v dva tematska sklopa. Najprej so podani štirje članki, ki podajajo novejšje izsledke o uspehih in napakah vladanja v ožji politiki in na trgu. Temu sledi tematski sklop še štirih člankov, kjer se avtorji ukvarjajo z vprašanji spreminjanja vrednot, natančneje, s spremembami etike in morale na dveh različnih področjih človeške dejavnosti, v sferi sodobnih religijskih praks in v komuniciranju preko svetovnega spleta.

Branje v reviji se tokrat pričinja s preglednim člankom o novejšem razvoju v proučevanju pomena socialnih omrežij za politično delovanje (Hajdeja Iglíč). Avtorica, z veliko mero poznavanja glavnih raziskovalnih idej in dosežkov na tem področju, prede tekočo zgodbo o tem, kako se postopno seli in pogloblja sociološka radovednost glede pomena socialnih omrežij za politično participacijo ljudi. Prikaže glavne zamisli in rezultate klasičnega, relativno togega strukturnega pristopa, ki pa ga vse bolj nadomešča proučevanje začasnih strukturnih prvin začetnih faz političnega delovanja (izbor akcij, porajanje in širjenje gibanj, pridobivanje privržencev), odvisnih od interaktivne dinamike vpletenih ljudi in od njihovih preferenc ter procesov odločanja. V drugem prispevku avtor (Matevž Tomšič), ki je pred kratkim v tej reviji že objavil splošnejši članek o politični stabilnosti kot stanju razvite demokracije (glej št. 42), pogloblja razumevanje osnov demokracije tako, da se načrtno loteva glavnih treh tipov dejavnikov, primernih za stabilizacijo demokracije nekega političnega sistema (interni, eksterni in internacionalni dejavniki, glede na politični sistem). Osredotoča se na kontekst postsocialističnih družb vzhodne in srednje Evrope.

Če sta uvodna članka prvega tematskega sklopa usmerjena bolj v polje skupnega (političnega) delovanja in se ukvarjata s porajanjem na eni ter obvladovanjem tovrstne moči na drugi strani, bi lahko rekli, da se naslednja dva članka nahajata bolj v polju zasebnega (tržnega) delovanja. Ukvarjata se z boljšim organiziranjem poslovne moči na eni in omejevanjem zlorab tovrstne moči na drugi strani. V prvem od njiju se avtorja (Klement Podnar in Miro Kline) lotita napornega teoretskega razmejevanja šestih živih polj organizacijskega komuniciranja, ki relativno prekrivajoče sobivajo znotraj univerzitetnih programov komunikološkega poučevanja in raziskovanja. Avtorja predlagata integrativno, holistično gledanje na pridobljeno znanje, ki ga zarišeta in poimenujeta za korporativno komuniciranje. V naslednjem članku se avtorica (Zdenka Šadl) kritično loti razčlenjevanja strukturnih pogojev prevladujočega storitvenega dela v profitno naravnem tržnem gospodarstvu, v njem pa zavrača enostransko vzpodbujanje potrošništva za vsako ceno. S številnimi primeri in analogijami pokaže, da lahko za pojasnjevanje pretirane komodifikacije čustev v opravljanju storitvenega dela (prisiljen nasmeh storitvenih delavcev oziroma delavk) še vedno ustrezno uporabimo Marxov pojem (ekonomske) alienacije.

V tematskem sklopu z naslovom "Diferenciacija etike in morale" avtorje zanimajo razlike med izvorno zasnovano moralno in prakticirajočo moralno; prva dva članka se ukvarjata s katoliško moralno, druga dva pa z etičnimi razsežnostmi komuniciranja na svetovnem spletu. V prvem članku avtorja (Sergej Flere, Miran Lavrič) na vzorcu mariborskih študentov raziskujeta strukturo dejanske katoliške morale v Sloveniji. Ugotavljata, da med ljudmi, v njihovih vrednotah ter vedenju, prihaja do cepljenja morale na evangelijski in katekizemski del, pri čemer se slednji značilno povezuje z avtoritarnostjo; družbena posledica takšnega procesa naj bi bilo postopno izgubljanje moralne avtoritete cerkve. Ta zanimiva empirična ugotovitev, ki kar dobro sovpada z davno Rokeachevo ugotovitvijo, veljavno za ameriško prebivalstvo, da je hipokrizija omenjene vrste (močnejša katekizemska pripadnost veri, večja brezbriznost ali celo netoleranca do drugih) globoko vsajena v vsako organizirano cerkev kot institucijo (Milton Rokeach: Faith, Hope, and Bigotry; *Psychology Today*, april 1970, str. 33 - 58), se na svojevrsten način morda potrjuje tudi v naslednjem članku. V njem avtorica (Lucija Mulej) poroča o rezultatih svojega etnografskega opazovanja obiskovalcev katoliškega romarskega simbola na Slovenskem, kapelice Marija Pomagaj na Brezjah. Glede na vedenje opazovanih ljudi loči štiri tipe obiskovalcev, od bolj zamaknjenih in nedostopnih do bolj vedenjsko odprtih, iz česar sklepa, da se med verniki poleg kolektivnih oblik čaščenja verskih simbolov prebija tudi bolj individualizirane verovanjske prakse.

V zadnjih dveh člankih se selimo na sodobni medij, na internet. Avtorja prvega članka (Gregor Petrič) nadvse zanima, ali se v spletnih predstavitevnih straneh še vedno ohranja izvorna etika hiperteksta, izpred dobrega desetletja, ki je bila izrecno demokratično zasnovana in naravnana. Anketiral je (še kar posplošljiv) vzorec avtorjev slovenskih spletnih mest in s korektno empirično analizo ugotovil, da je izvorna etika hiperteksta, ki na primer daje velik poudarek kakovostnim asociativnim povezavam, zaradi različnih razlogov, še vedno (vsaj) latentno prisotna pri dobri polovici avtorsko aktivne populacije. Kot protiutež tem ugotovitvam je v poslednjem članku te številke pod drobnogled vzeta rekreacijska kultura klepetalnic (IRC) in diskusijskih forumov na svetovnem spletu. Avtor (Tadej Praprotnik) v teh oblikah sproščenega komuniciranja nedvoumno, z mnogimi primeri, ugotavlja dominantno prisotnost odkritega ali prikritega moškega seksizma. Potrdi pa tudi že omenjeno spoznanje, da spontanost ohranja stereotipe, z avtorjevimi besedami, na internetu gre le za ekstenzijo siceršnje "kulture". Namreč, moški udeleženci spletnega komuniciranja se, paradoksalno, pri zaščiti svojih pravic do odkritega govora, polnega saksizmov, največkrat sklicujejo prav na to, da je internet svoboden, necenzuriran prostor.

Če se malo bolj od daleč ozremo na pravkar opisane članke, objavljene v tej številki, bi po bourdieuevsko lahko rekli naslednje: slovenske sociologe različnih provinienec neustavljivo privlači proučevanje sistemov dominacije, bodisi v *polju (dejanja, viri moči)*, kjer so ti sistemi bolj inštitucionalizirani, trajnejši, jasneje strukturirani in lažje berljivi, bodisi v *habitusu (vrednote, kulturne reprezentacije)*, kjer so ti sistemi manj inštitucionalizirani, bolj nestalni, manj razvidno strukturirani in težje berljivi. Razlike med omenjenima pristopoma, med usmeritvijo na strukture in med usmeritvijo na kulturne

reprezentacije z oporišči v teh strukturah, seveda so, a te razlike ne morejo povsem prikriti globlje podobnosti pri piscih - ta razodeva ne le zanimanje, ampak tudi določeno nelagodje s tem ali onim sistemom dominacije. Nelagodje te vrste je v bistvu spočelo sociologijo, je pa v njem še vedno precej zgodovinske enigmatičnosti, saj rešitev dilem glede legitimnosti raznih sistemov dominacije, ki bojevito tekmujejo za prvenstvo lastnih kulturnih reprezentacij, nasploh ni enostavna naloga. Videli smo, da več spontanosti še ne odnaša dominacije, ampak jo zgolj restavrira na nezavedni ravni, v stereotipih. Ali pa, da tudi razkroj monolitnih sistemov tradicionalne dominacije samih sistemov ne ukinja, čeprav jih proliferira in relativizira. Zmanjšanje težav z omenjenim nelagodjem je po mojem nasploh še vedno smisel sociologije, tudi sodobne, tako konceptualne kot empirične, vendar je težišče raziskovanja prej v širši percepciji nelagodja samega in v sprotne *reševanju* dilem, ki ga spremljajo, ne pa v kakšni končni *rešitvi*. Pisci mnogih člankov iz te številke so obenem lepo pokazali, zlasti tam, kjer pojasnjujejo, da je omejevalna struktura tudi posledica socialnega mreženja ali žive interakcije, ne pa le formalnih inštitucij, da je med kvalitativnim in kvantitativnim pristopom manj razlike kakor smo to običajno pripravljeno priznati.

Med knjižnimi recenzijami boste tokrat naleteli na bogato žetev, na kolegialne ocene preko dvajsetih zanimivih knjig (uredil Boštjan Šaver). Vestni slovenski bibliografi pa so v zadnjih štirih mesecih zabeležili preko trideset člankov in sestavkov domačih "socioloških" avtorjev, objavljenih v tujini (pripravil Janez Jug). Naj se, končno, ob izteku uspešnega uredniškega leta na tem mestu zahvalim vsem avtorjem za poslane članke, številnim recenzentom za neprecenljivo in požrtvovalno kolegialno delo, ki je dvignilo raven objav, sourednikom, članom uredniškega odbora in pridruženim svetovalnim urednikom pa za njihovo dragoceno sodelovanje.

Anton Kramberger, urednik

ČLANKI

***“VLADANJE V POLITIKI IN NA TRGU -
NOVEJŠI IZSLEDKI”***

Networks and political mobilization: Beyond structural argument

ABSTRACT: The article reviews major findings in the studies of social networks and contentious politics within the structural approach. By discussing the contribution of structurally oriented research over the previous emphases on personal pathology and social disorganization, it also points to the limitations of such approach. The focus on political opportunities, resources and social networks should be supplemented with the analysis of social processes and interactive dynamics that account for the structural (or network based) effects. The problem of the interaction between structural and cultural aspects of the process of political mobilization is discussed in relation with the following topics: repertoire of action, movement emergence, scale shift, and recruitment.

KEY WORDS: social networks, mobilization structures, political mobilization, contentious action, recruitment

1. Introduction – conceptualizing social networks

The informal social networks of everyday life have been widely linked with the process of mobilization for collective action. This is what scholars have called “micro-mobilization contexts” (McAdam 1986, 1988). These are social sites within people’s daily routines where informal ties among people serve as conduits for solidarity and communication. A well known concept of “netness” proposed by Charles Tilly (1978) was one of the first to express precisely this notion that the denseness of social relations among movement constituencies arise from daily associations and involvement in the communal life.

The article discusses major theoretical questions that have been raised in the studies of the relationship between social networks and contentious politics within the structural approach. At the time when it emerged the structural analysis provided a completely new framework for the understanding of contentious action, and its contribution should be endorsed when compared with previous explanations of movements in terms of personal pathology (Rothman and Lichter 1978, Klapp 1969, Kornhauser 1959, Adorno et al. 1950) or social disorganization (Kornhauser 1959, Smelser 1962). Yet, after the twenty years of structurally oriented research it became clear that the focus on political opportunities, resources and social networks alone does not suffice and that it should be supplemented with the analysis of social processes and interactive dynamics that account for the structural (or network based) affects (Emirbayer and Goodwin 1994,

Goodwin and Jasper 1999). In this review I discuss the most important findings within the structural argument that deal with the role of social networks in political mobilization, and indicate what kind of questions are left open for further research that would focus on social mechanisms instead of structures.

I start by reviewing the arguments in the tradition of historical sociology about the major changes in the form of collective action and the role of social structures and cultural changes in this process. The focus is on the body of literature that includes historical studies of collective violence (Tilly 1968, 1986, 1995; Hanagan 1980, 1989; Sewell 1980; Margadant 1979). These studies build on the assumption that informal social networks are important as relational underpinnings of collective action providing the necessary solidary incentives for overcoming the “free rider” problem, and as a social basis constraining a range of possible mobilizing structures available to activists in a given situation.

The first question discussed in the article is *what kinds of groups, associations and organizations* are most likely candidates to turn into the units of contention. The answers provided by the literature suggest that social boundaries and identity of contentious actors depend, first, on the networks in which people are embedded at a given time, and second, on the cultural images and tools of what kinds of collective loyalties and identities are meaningful. The dualism between structure and culture, and the role of structural versus cultural processes in explaining the boundaries of contentious actors is at the center of the polemics between authors such as Charles Tilly and William Sewell (Section 2). Although they depart significantly in their understanding of the historical process, they agree that which of the networks and collective identities in which people are embedded will become a locus of collective action doesn't depend solely on political opportunities or the manipulative skills of political entrepreneurs and elites, but also on the ways these networks are structured and imagined through everyday sociability. In addition, they argue that there is an identity of collective actors, claims and claim-making behavior, which can be observed by studying major changes in the historical forms of contentious action.

The second problem relates to the question of the *emergence and strength of collective action*. Here the focus is on the question why do certain social groups revolt and others don't. The problem closely related to this one is also why is contentious action among certain groups stronger, better organized and more successful than in others (Section 3). The literature on differences between the artisans' and workers' resistance in the early-nineteenth century is especially telling in this respect. These two groups – artisans and workers - have been widely studied and compared, and the contentious action among them explained in terms of social ties and networks in which they were embedded (Thompson 1964, Hobsbawm 1984, Sewell 1980, Shorter and Tilly 1974, Perrot 1986, Cottureau 1986, Gould 1993a, 1993b).

Most instances of collective action spread beyond the communities and networks in which they first emerged. This *shift in the scale* (McAdam et al. 2001) follows the pre-existing social ties and networks, and is usually achieved through two different processes: diffusion and brokerage (McAdam 2003). In section 4 we discuss two historical

cases, the Paris Commune of 1871 and the Nazi mobilization of the public sphere in Weimar years, which both raise the problem of the spread of the mobilization and the role of political organization as a broker. From these two cases we can learn that the relationship between local networks and organization can be symbiotic in a sense that informal networks provide the social infrastructure for recruitment and mobilization, but it can also give rise to tensions when identities involved in networks and organization start to contradict each other over time.

The literature on contemporary social movements builds on the above ideas about the strong relationship between contentious action and social networks. One vein of it presents a so called “new social movements” approach which argues that social movements are the backbone of a strong and healthy civil society (Cohen and Arato 1992). The argument says that close relationship between social movements and the underlying social microstructure creates a reciprocal relationship: on the one hand, the movements are indicators of the existence of vigorous society. On the other hand, their occurrence further strengthens the society from which they arose in the first place. The view that social movements are instruments of the civil society in the system of rigid, unresponsive, and increasingly alienated state institutions has important implications for research (Touraine 1981). In his programmatic statement, Melluci (1980, 1981) argued that we should not focus on single occurrences of protest because they are just manifestations of the ongoing underlying mobilization of the civil society. Instead we should turn away from the study of the particular instances of mobilization and focus research attention to the role social movements play in the creation of social networks, vigorous institutions of civil society and collective well being.

The other vein of research emerged around precisely those questions that the social movement literature explicitly ignores. McAdam (1986) argues that we need to “shift the focus of analysis from these unwieldy abstractions known as movements to specific demonstrations, actions, campaigns, or other bundled forms of activism.” The most relevant question from this perspective is how instances of activism emerge and what are the mechanisms of recruitment of participants into a movement. The research focus is exactly the opposite from the one taken above: social networks are seen as microstructure bases of social movement recruitment. This part of the literature deals with the question of what exactly are the *mechanism through which informal networks contribute to the movement recruitment* (Section 5).

The article aims to contribute to the discussion how to conceptualize social networks. The analysis of social networks has been in recent years recognized as very promising tool for the analysis in social sciences in Slovenia, which raises a need to rethink our understanding of social networks and our use of network methodology. The present review of the historical studies on different cases of contentious action shows that the analysis of social networks is most productive when it considers social networks in their structural and cultural dimension. As Harrison White pointed out: “A social network is a network of meanings” (1992, p.67). The expectations people hold about one another, and their understanding of social relationships in a sense of what is constitutive, permissible and/or desirable in these relationships should be considered

along with the structural properties of social ties, in order to better understand the dynamics of social networks and their role in explaining social processes. Recently published book on *Social Movements and Networks* (Diani and McAdam 2003) acknowledges that there is a growing consensus among authors writing in the network tradition that both networks and culture matter for our understanding of nonroutine, or contentious, politics. The field is moving beyond structural analysis in a sense of trying to complement it with the insights from more culturally (and rationally) oriented approaches.

The article is also relevant more generally for the development of political sociology in Slovenia: with the rise of the concept of social capital to its present prominence within the field of social sciences also its potential applications spread to a variety of social phenomena, among them being political mobilization and political participation. But the use of the concept of social capital in political sociology in Slovenia today is still in the stage of a “metaphor”: it is claimed that it matters but it is not very clear *how* it matters. For this reason the concept of social capital can only gain by turning back to the existing models developed within the field of historical sociology and social movements literature, which study political mobilization and the role of social ties and networks in this process.

2. Repertoire of action

Major changes in the history of contentious action and the impact of everyday sociability on the form of collective action have been studied in connection with the concept of “repertoire of action”. This notion of the repertoire of collective action is one of the most important theoretical contributions by Charles Tilly (1978:143-171). Tilly suggests that “repertoire of action” at any point in time consists of all the ways in which people deploy their resources in the pursuit of common ends. It is what people do when they engage in contentious action. The repertoire of action is constrained by limits in people’s knowledge and resources, as well as by enduring cultural expectations and collective identities. This is why the repertoire of collective actions available to population is surprisingly limited given the many ways real groups have pursued their own collective goals at one time or another. Different authors have argued that collective actors most often adopt mobilizing structural forms, tactics and strategies that are known to them from direct experience, i.e. from previous engagements in the collective action, especially if the chosen form of contention had proved successful, or from the situations which have nothing to do with the contentious action but which nevertheless offer some collective practices which can be put in use in the situation of conflict. While the invention of totally new forms of contention is rather rare, the innovation usually consists of putting the familiar forms into new or newly recombined uses (McCarthy 1996).

Tilly’s primary interest is in the major historic changes in the collective action. His articles and books are all driven by the questions when, how and why was a new repertoire of action invented. *Competitive*¹, *reactive*², and *proactive*³ (C.Tilly, L.Tilly and R.Tilly 1975) forms of repertoire of action are defined in close connection to the type of claims people make, the kind of collectivities that engage in contentious action, and the

form of claim-making behaviour. All three elements of repertoire of action are conceived as highly interdependent: the nature of claims depends on the kind of actors involved in the conflict, and the form of claim-making behaviour corresponds to the kind of claims raised by the parties. Thus, different historical forms of contentious action and the kind of claims made by the actors are deeply related to the nature of the collectivities that are revolting.

In his recent work on France (1986) and England (1995), Tilly slightly changes his typology of contentious action. He does it in order to make clear that the same elements of action repertoire can be used to make different claims, thus to show the relative independence of the actors, claims and claim-making behavior (how people act). For example, a strike is not a proactive form of collective action by definition. Strikes of urban artisans in France in the early and mid-nineteenth century had all the characteristics of the new repertoire of action, if we look at claim-making behavior, but the claims the participants made were cast in the defensive language. The “rebellious craftsmen” of the big French cities resisted industrialization because it entailed dispossession of the means of production, loss of autonomy and control over the production process - a defense of the *status quo*. For this reason, Tilly now defines a dichotomy; he distinguishes a *parochial*, *particular*, and *bifurcated* collective action from the *cosmopolitan*, *modular*, and *autonomous* one.⁴

The chief determinant of changes in the repertoire of contentious action is the rise of centralized and bureaucratic state and the advance of capitalism. The expanding states of the seventeenth and eighteenth century needed far more resources from the society than the surplus they used to extract from the peasantry. In addition to ever greater financial extractions, state’s penetration into society also meant that state took on a function of maintaining order, providing a legal framework which regulated the relationships between the citizens, and standardized the relations between the citizens and the state (Tarrow 1993). In the course of this process the targets and arena of collective action shifted from private and local actors to national centers of policy-making and nation-wide networks. In this shift state figured not only as object of contention due to the political centralization which in the long run weakened local actors, but also due to its becoming a mediator between the conflicting groups in the society. While the processes of state development - such as increasing scale, complexity and bureaucratization – first provoked a reactive type of violence, the final victory of the state over local resistance caused this reactive violence to be replaced by the proactive one.

Most important critique of Tilly’s understanding of the historical change in contentious action was formulated by William Sewell (1990). He argues that although Tilly locates different types of collective action in different kinds of collective loyalties (corporate groups and local communities versus associations, social networks, and movements), his focus on the long-term processes of state centralization and the advent of capitalism prevents him to see the impact the autonomous changes in collective loyalties had on collective action. For Tilly, the shift from one kinds of revolting groups to another is a structural one. It results from the changes in the object of contention. Thus, when the focus of contention changes from local to national level the nationally orga-

nized groups and movements had an advantage compared to local groups. For Sewell, on the contrary, it was the autonomous changes in the collective loyalties, i.e. in the patterns of sociability and in the content of collective loyalties, which had a tremendous impact on the way people mobilized. The ways claims could be formulated and the kinds of groups that could be mobilized on behalf of these claims are constrained by culturally available means of forming collective loyalties (Sewell 1990:532-534).

The changes in collective loyalties are not only a result of long-term political processes, but also of political events, which cause major breaks in the cultural images of collective loyalties. If Tilly focuses on the processes of state development which hold more or less irrespective of the regime in power, Sewell argues instead that regime changes are as crucial for collective action as trends described by Tilly, mainly because they effect changes not only in state institutions of coercion and control, but also in its cultural foundation. Regime changes significantly reconstitute the bases of collective loyalties and thereby create new possibilities for collective action.

Sewell's favourite case to support his argument is French revolution of 1789. In the society of the Old regime, which was organized according to corporate principle the only claims that were legitimate were claims to traditional privileges.⁵ This is why the claims of collective actors in the Old regime were backward looking; when the effective legal redress was denied, corporate groups resorted to collective violence. The scope of such collective action rarely extended beyond the local communities, because corporate loyalties were defined by specific privileges of a particular community. For Sewell then, the most important features of the collective action in the time of Old regime are that claims are made in terms of preexisting privileges, and as a consequence that the scope of action remains limited to a particular community.

The French Revolution of 1789 is important in this respect because it launched new associational idiom in the society by redefining the state itself. The associational nature of the modern state was expressed in the notion that the state was formed on the basis of social contract among independent individuals, an act of voluntary agreement of independent individuals to associate with one another. French revolution effectively created the voluntary association as a basis for collective action. The new associations differed from the corporate bodies of the Old regime in a sense that they claimed no privileges and their members were bound to one another only by their voluntary adherence to the association. While the public sphere emerged in France, like in England, already in the second half of the 18th century, all new forms of sociability at that time were either informal (salons) or secret (freemasons).⁶ It was for the first time during the French Revolution that formally organized special-purpose organizations, which claimed a public role, rather than just having defended their particular interests, appeared on the French political scene.⁷

For Sewell, French revolution was important for the development of the new repertoire of action because it both launched new associational idiom in the society and made citizens and their associations legitimate public actors capable of influencing public policy. As a result the claims made by the new type of collective action were forward-looking instead of defensive, and the action was not any more limited to a particular community. The nature of collective actors is thus crucial in understanding the character

of contentious action, although the emphasis can be placed in different aspects of social organization, in the structure of social networks in Tilly, and in the cultural understanding of social ties and collective loyalties in Sewell.

3. The emergence and strength of contentious action

So far we have discussed how pre-existing social structures affect the kind of actors engaging in contentious action and the form of this action. In this section we turn to the problem how social networks and collective identities contribute to the emergence and strength of contentious action. This is one of the most intriguing questions in the analysis of political mobilization. It asks what kind of social structure is especially conducive for collective action. The answer has been sought in social networks and organizations in which people are embedded prior to their mobilization. The argument runs as follows: most instances of contentious action develop within established social settings, because these settings provide insurgents with the various resources such as leadership, communication channels, networks of trust, etc. (McCarthy 1996). Political mobilization is thus conceived as “en bloc” politicization of existing social groups and networks. We can find this emphasize on the importance of pre-existing social settings for the movement emergence in both the resource mobilization (McCarthy and Zald 1973, 1977) and political process school (Gamson 1975, Tilly 1978, McAdam 1999). This approach has been taken also in studying very different kinds of political mobilization, from civil rights movements in the USA (Obershall 1973, Morris 1984, McAdam 1999), to mobilization of black communities in South Africa (Marx 1992), to democratic transitions in countries of Central and Eastern Europe (Opp and Gern 1993, Zhao 2001, Osa 2001, Iglič 2003).

The well-known historical example that illustrates the above argument is artisans reaction to early-nineteenth-century industrialization. Thompson (1964), Hobsbawm (1964, 1984) and Shorter and Tilly (1974) were among the first to reopen the problem of working class movement. Their studies showed that the role of artisans in the revolutions of the early-nineteenth-century France and in the rise of working class consciousness and organization was crucial. At that time, their argument went against the conventional wisdom that the class-conscious workers movement was a product of factory. They pointed to the fact that artisans in France and Britain outnumbered factory workers past the middle of the nineteenth century⁸, that textile workers in cotton, woolen and linen industry remained at the margins of the workers movement in the France of 1830s⁹, and that artisans’ mutual-aid societies and other forms of associations were crucial for organizing the resistance.

Artisans represented a group that was very able to put up a resistance.¹⁰ From the middle of the nineteenth century on they also provided leadership for the unskilled and semi-skilled workers. This argument is developed in Hanagan’s (1980, 1989) studies of trade militancy in three French towns for the period 1871-1914, which show that skilled workers engaged in collective action together with unskilled and semi-skilled workers whom they found as valuable political allies. The artisans even played a vanguard role

in the rise of more general workers' movement, but at the same time retained their identity as skilled workers. Similarly, Victoria Bonnel (1983) in her study of the workers politics in Saint Petersburg between 1900 and 1914 provides the evidence about the "trade unionism" acting as a vital block in the larger workers' movement. She concludes that the images of class and craft clearly coexisted among Petersburg workers in the first decade of the twentieth century.

What was a difference between the collective action of artisans and workers? The collective protests among factory workers were in general rare in the early nineteenth century, and when they did revolt, their strikes were poorly organized, of short duration, spontaneous and with no clearly articulated claims. They looked very much like grain riots or village festivals characteristic for the rural population. Although in such protests factory workers expressed anger and solidarity in the face of some perceived injustice, they were most of the time unable to put a sustained pressure on the employers. In contrast, the strikes in artisans trades were well organized, planned in advance, disciplined and much less expressive. The goals were usually well articulated: the strikes attempted to induce the employers to accept certain regulations over the trade (for example, higher wage rates, changes in hiring practices, and similar). Although the claims of artisans and factory workers were all defensive (or "reactive" in Tilly's typology), the differences in the form of collective action were such that one can consider artisans and factory workers as living in two distinct worlds until the last quarter of the nineteenth century (Stearns 1964, Reddy 1984, Sewell 1986).¹¹

Why was the mobilization of factory workers so weak despite the fact that they gathered together under one roof and cooperated with each other in much more complex system of division of labor than artisans who worked in small workshops? In the line with the above argument of the "en bloc" mobilization it is the ordinary relationships that are considered a key to the problem of what bound artisans together with such particular strength. The life of urban artisans was in the nineteenth century still pervaded with the legacies of corporate values and organizational forms from the Old regime, which contributed to their frequent and well-organized contentious action. Artisans' understanding of work was deeply social as it derived from the corporate or guild system of the medieval and early modern cities. Corporation was a moral as well as regulatory social unit. While most of the authors who studied the impact of pre-existing social structures on collective action focused on moral (or solidarity) aspects of social groups, and on their capacity to make people engage in cooperative rather than "free riding" behavior, Sewell (1980) notes that one should not disregard the "regulatory" legacies of social groups and the endurance of organizational forms. Artisans didn't act collectively only because of the high solidarity with their community, which was coexistent with the trade, but also out of conviction that corporate organization is a basic unit of self-regulation and resource mobilization, a conviction based on their past experience.¹² In fact, social relationships within trades were often ridden with conflicts and competition that made trades but harmonious communities.

Very differently, the textile workers of the early-nineteenth century descended from semi-peasant weavers and spinners whose production used to be organized around the

independent rural families, linked together in commercial networks called “collective works” (Cottureau 1986:115). This system of production had been known in France since the early seventeenth century when merchant capitalists, in order to avoid guild’s high labor cost and restrictions, began to put out spinning and weaving operations to rural families working in their cottages. Even at the beginning of the nineteenth century the collective works included over nine-tenths of French industrial activity. The basic units of social organization for rural spinners and weavers were thus families linked to other textile producing families as members of common communities of residence. In contrast to urban trades, there was little sense of identity and loyalty pertaining to work community transcending the family and residential ties.

The introduction of spinning and weaving factories in the first half of nineteenth-century took place in the same districts. Only later it came to the re-urbanization of the textile industry. But the studies of the internal organization of textile factories show that the work was still organized in family units. This means that formerly independent weaver now operated a machine in the factory, but still as a “pere de famille”, assisted by his children, brothers and their children, and sometimes also wives. Because the “family remained the basic center of decision making,” the place of residence, and more broadly the local community, - the village or neighborhood - presented the basis of collective action. And when the conflicts between employers and workers broke out they usually involved the whole village community.¹³

While for artisans the important networks of social relations - family, friends, acquaintanceship - all took place within the framework of trade, for early nineteenth-century textile workers such framework was neighborhood and village. Because of the lack of strong corporate legacies among the factory workers their capacity for collective mobilization was much weaker than among the artisans – weaker in a sense of being rather rare as well as less strong and organized.

How has the role of the craft in the workers’ mobilization changed by the second half of the nineteenth century? It changed tremendously, argues Gould (1993a) who shows that in the Paris Commune of 1871 the most organized and solidary crafts, which conducted the strongest acts of resistance half a century earlier, were now systematically underrepresented in the ranks of insurgents. The most active participants in the insurrection were artisanal workers from weakly organized crafts. The participation in Paris Commune depended on the balance between the embeddedness in neighborhood and trade networks. While members of old and strong urban trades were only weakly tied to neighborhood networks, the urban neighborhood was important source of sociability for members of occupational groups with only weak craft traditions. One of the consequences of this partial shift from trade to neighborhood as the social framework for the mobilization of protest was that workers participating in the Commune came from a broad range of trades. The disappearance of trade boundaries during the insurrection was, according to Gould, not a result of increasing “class unity” but rather of the change in mobilizational framework. The artisanal activism is an accurate analysis of shop-floor protest, but it can not explain the participation in big insurrections such as Paris Commune in 1871, which required considerable cooperation between trades. Trades

with weaker legacies were in better position to carry out such large-scale mobilization, compared to either older trades or unskilled and semiskilled workers. Their “medium” level of internal integration enabled them to achieve a sufficient level of organization and purposefulness, on the one hand, while being open enough for establishing ties of cooperation with other trades, on the other hand.

Gould’s study calls attention to the fact that pre-existent networks and social ties can act as “mobilizing structures” that enable collective action, as well as as constraining factors that prevent mobilization to occur. The reason is that existing networks and prior social ties can not by themselves facilitate the protest. They should rather be conceived as structural sites within which the communication and social interactions take place. It is in this interactions that shared meanings and identities are created that legitimate emergent collective action. The above discussed Gould’s studies of the French Commune of 1871 (1993a, 1995), which pointed to the lack of activism among old trades, showed that despite the strong corporate legacies these trades were not able to transform their strong inward looking identities and loyalties into more open ones. The same problem was noticed by authors studying the role of black church in civil rights movement (Obershall 1973, Morris 1984, McAdam 1999). Although the role of the church was crucial in providing the resources and organizational framework for movement, the conservative local black clergy presented serious obstacle to mobilization. Their initial conservatism had to be overcome and collective identity redefined in order to turn black congregations into vehicles of collective protest (Payne 1996). As McAdam (2003:290) puts it: “Prior organization and all the resources in the world matter little if their use is not governed by shared meanings and identities legitimating contention.”

4. Interaction of informal networks and organizational framework

The Paris Commune of 1871 provides a good illustration also for the problem of scale shift (McAdam et al. 2001). By this is meant a spread of mobilization from local communities to the city, regional and national level, along the lines of pre-existing networks and social ties.

In the above discussion on the Paris Commune we emphasized the fact that crafts with weaker corporate legacies, which presented majority of collective actors in the insurrection, were open to cooperation with one another primarily because for them neighbourhood solidarity was just as important as craft solidarity. But this does not say much about how this possibility for cooperation was actualized. Large-scale collective action requires the formation of new social ties, and the way these ties were established in the Paris Commune was through the organizational framework of the Paris National Guard. Gould (1991, 1993a) provides the extensive evidence about the role of cross-neighborhood enlistments that made the levels of commitment to contentious action interdependent across residential areas: the degree to which each neighborhood was successful in mounting resistance to the Versailles army depended on the levels of resistance in the other neighborhoods to which it was linked. From Gould’s studies we can

learn the following: the studies of contentious action should not limit their explanation of mobilization to only one kind of social networks (informal or formal network), or even treat multiple networks in additive way (in the »more of the same« manner), but rather look at their interaction.

Large-scale mobilization typically requires *organizational network* which acts as a broker and interacts with pre-existing social structures. This raises the problem of the linkage mechanisms between multiple networks and the ways the basic units of contention are integrated into broader organizational framework. There are many historic cases which show how political organizations used the traditional forms of sociability and culture for their political purposes (see, for example, a well known study of diffusion of republican ideas to the French countryside after the Revolution of 1848 by Agulhon, 1970; or the study of mass mobilization of peasantry and small-town workers in the resistance to the coup d'état in December 1851 by Margadant 1979). From these cases we can see that interaction of multiple networks can lead to symbiotic relationship between them in a sense that informal networks provide social infrastructure for political recruitment and mobilization. But this same interaction can also give rise to tensions when the identities involved in informal networks and movement's organization start to contradict each other over time.

A good example of such symbiotic relationship which turned into conflictual one is the rise of Nazism up to 1932. Koshar (1987) in his study on local public sphere in small and medium-sized German towns, which were crucial to Nazi success, challenges the prevalent views on the relationship between Nazism and local public sphere, which regard voluntary associations and clubs as subjects of very extensive Nazi infiltration at the local level. He shows, first, that Nazi joiners in the years up to 1932 indeed tended to held multiple organizational affiliations, thus they were more exposed to the political socialization and agitation, but that joining the NSDAP was less a result of Nazi infiltration by party agitators than "...relatively autonomous decisions by individuals who wanted a local political anchor for political activities" (1987:21).

The second point is equally important: there was a contradiction between the local public sphere and the NSDAP, which became more distinct after Hitler came to power. The small towns' public sphere evolved around ostensibly un-political sociability and local Nazi joiners were interested primarily in defending grass-roots social life against the politicizing attempts by national parties. For them, the NSDAP represented "no radical break with the past; it seemed to be an un-political extension of the threatened local public sphere." (1987:22). In this sense, entering the NSDAP was part of social activity of joining rather than a revolutionary alternative to public life and the many voluntary associations that shaped it. In contrast, Nazi agitators and mobilizers were building a public sphere, which was activist and national. The tensions between the two were considerable and Nazi joiners were aware of them. While at the beginning the Nazi mobilization adapted or made use of local forms of sociability and activities, the contradictions grew as NSDAP transformed into a strong mass party at the national level.

Koshar's study helps us to see that the interaction between multiple networks is not necessary productive for the movement. Actors involved in different networks can hold

very different understandings of the political reality and their role in the public sphere. Such conceptualization of the interaction between multiple networks, which takes into account meanings attributed to networks and social ties, goes beyond purely structural analysis. The existence of brokerage ties and overlapping memberships does not by themselves guarantee the successful spread of mobilization.

5. Recruitment through networks

The research on movement recruitment is yet another vein of research that has demonstrated the value of preexisting social ties and networks (for a review of early research see Snow, Zurcher and Eklund-Olson, 1980). It is now taken for granted that preexisting ties to activists help to pull potential participant into the movement. But the research has not been very precise in stating the exact causal nature between the networks and recruitment. This criticism has been voiced already by Marwell et. al.: "It is widely agreed that participants in social movement organizations are usually recruited through preexisting social ties and that mobilization is more likely when the members of the beneficiary population are linked by social ties than when they are not... But exactly how and why social ties are important is less well established." (Marwell, Oliver and Pahl 1988:502) The lack of systematic theory which would explain why social ties play a role as facilitators of activism has had serious implications for research. In the words of McAdam and Paulsen: "Having failed to establish the precise link between social ties and activism, empirical researchers have been content to assess the basic strength of relationship instead of testing the causal power of the various dimensions of social ties, of the salience, centrality, or strength of a tie that determines its effectiveness as a recruiting agent." (McAdam and Paulsen 1993:641)

One of the first pieces of research which explored causal link between recruitment and the role of social ties was the seminal article by Snow, Zurcher, and Eklund-Olson (1980). They were interested how social networks lead to differences in structural availability of potential participants for movement activity. They enumerated three causal mechanisms which directly link networks with differential participation. First, family and friendship ties were important microstructure avenues of recruitment because those who have such ties: "...will have a greater probability of being contacted and recruited into that particular movement" (1980:792) than others without such ties. Second, the ties to activist are not enough because of differential availability of potential recruits. Differential recruitment "is a function of how tightly individuals are tied to alternative networks and thus have commitments that hinder the recruitment efforts of social movement organizations." (1980:794) And third, since the "recruitment among acquaintances, friends, and kin is more successful than among strangers" (p.797) the spread of movement depends on the secondary network of their members. The "extent to which movements are linked to other groups and networks via members' extra-movement interpersonal ties" (1980:797) determines how many individuals are exposed to movement's recruitment efforts. All three propositions suggest that social ties and networks make people differentially available to the recruitment efforts of movement organizations,

which in turn determines differential participation. One example of their structural argument is particularly compelling. They compared recruitment success of Nichiren Shoshu of America (a Buddhist movement) and Hare Krishna movement by the method of recruitment. A large majority (82%) of members of Nichiren Shoshu were recruited through networks while 92% of Hare Krishna members were recruited in public places and only 4% through interpersonal networks. The explanation for this differences in recruitment mechanism is that in Hare Krishna movement core membership is contingent upon the severance of extra-movement interpersonal ties. Not only that preexisting social ties did not lead to recruitment, they had to be systematically avoided by movements' members.

Subsequent research abandoned this purely structural approach as enlightened but insufficient because it was lacking in determinism. Explanations in terms of structural opportunities assume that opportunities are structured but the process of recruitment is random. Individual's decision to participate is not seen as a result of influence process but as a random event. Participants and non-participants are assumed to have the same motivation. But due to a greater availability of participation opportunities through their networks, they more often ended up among the activists. Structural approach had few followers who found in their research that movements can be invested with strong ideologies and normative contents. Empirically, structural approach seemed to be on the wrong track. This was especially true for high risk as opposed to low risk activism. The choice for participation in high-risk activism is consequential for an actor who therefore needs to make a positive choice to participate.

McAdam proposed a model of recruitment to high-risk activism which closely looks at the influence process ignored by structural theory. In his earlier article (1986) he finds that recruitment to the Freedom Summer Project, an instance of high-risk activism, was a function of strong ties to recruiting agent. Based on the literature, he distinguished between two recruiting agents. Organizational membership in civil rights organizations, church and religious organizations, student clubs, and political organizations was one important conduit to participation in the freedom summer. The second one were prior ties to other applicants. Not all ties proved to be important. Only strong ties to later participants and activists served as a pull factor to the movement. Strong ties to those applicants who did not participate were a strong and significant predictor of nonparticipation. While the results offered strong support for the theory that strong normative contexts such as strong interpersonal ties and exposure to multiple movement organizations induce participation in the movement, the model was lacking in the specification of the causal mechanism. In spite of the fact that the model made a step forward by distinguishing between organizational and interpersonal recruiting agents and between strong and weak ties, it basically reiterated the point of earlier theories that "netness" of movement constituencies was conducive to solidarity and mobilization (Obershall 1973, Tilly 1978).

In the later article McAdam and Paulsen (1993) tried to overcome these shortcomings. In order to be able to assess the nature of the influence process and the role of the networks in it they began by breaking down the recruitment process in four analytical

steps. First, there needs to be a recruiting attempt. Second, potential participant needs to establish a tentative linkage between the movement and his or her “salient identity.” In short, there needs to be a match with what movement does and what an individual values, stands for, and strives to achieve. Third, there needs to be support for that linkage by those people who normally sustain identity in question. And fourth, there should be no opposition from significant others. This four-phase model shows that social networks can exert influence in the last two phases. They serve as reinforcement of actors’ dispositions’ rather than their source as might have been assumed in the earlier theories.¹⁴

While reinforcement model has been useful in providing an explanation for the positive effect of personal ties, one needs to stretch this model to make the same argument also for the role of organizations. Why would multiple organizational memberships induce participation? There is, by all means, a link between organizations and personal networks but organizational ties can not be simply reduced to informal ties because they may have different status than personal ties and may therefore have different role in the affirmation of ‘salient identities’. Alternative approach to the analysis of organizational recruiting agent is to look at the organizational structure of ties surrounding the participant. Fernandez and McAdam (1988) examined the role of individual’s prominence in multiorganizational fields in two campuses, Berkeley and Wisconsin. They found that prominence in multiorganizational field (a measure derived from the relational matrix of the number of organizational overlaps between applicants) was a strong predictor of recruitment in Wisconsin. Here is an explanation why: “Sharing organizational memberships with individuals who are linked to more centrally located individuals in the network of overlaps is more important than sharing the same number of overlaps with the people who are in the periphery of the network. Because they are linked to many people, more central individuals are more likely to experience social influences ... on their decisions to attend the program.” (Fernandez and McAdam 1988:365) Multiple organizational memberships alone do not induce participation in a movement. Instead, belonging to multiple organizations *and* being tied to others who hold multiple memberships is what encourages involvement in a movement because that not only exposes one to multiple influences but also provides immediate reinforcement for those influences.

This review of recruitment process attempted to peel out the argument about the specific mechanisms through which networks influence recruitment. We showed that there was enormous progress in the argument leading from purely structural arguments to the argument which specified the role of networks as reinforcement agent. Actors embedded in both organizational and interpersonal networks have their own dispositions regarding participation. The role of informal networks is to reinforce those initial positive dispositions and thus encourage actors to pursue them through involvement in movement activity. This argument represents a tremendous improvement over earlier theories, which argued that embeddedness, i.e. the existence of interpersonal ties and dense social structures were conducive to recruitment and collective action without specifying the mechanism.

Recent developments of the recruitment models go further in the specification of the mechanisms and dynamics of recruitment. They show how the importance of different recruitment mechanisms depends on the characteristics of contentious action, such as its public visibility and action repertoire (Passy 2003). They also continue the work in the direction of rational choice models dealing with the individuals' decision to participate in the protest (Gould 1993b, 2003). These later studies contribute to our understanding of the process of reinforcement by looking more closely at the motivations and concerns of people who are recruiting and being recruited, in particular their concerns with the issues of efficiency, justice, loyalties and personal affinities.

6. Discussion

The article discusses the contribution of network approach to the understanding of the phenomenon of contentious action, which includes a variety of collective endeavors to affect the political process: from insurrections to protests and movements, from non-violent to violent and bloody encounters between state and societal actors. It shows that network approach can be applied in very different lines of inquiry: in the study of the role of social ties in individual recruitment to contentious action, in the explanation of the emergence, strength and character of contentious action, and in the examination of the linkages and interactions between different kinds of collective actors.

The concept of social networks is often considered as an alternative to explanations cast in terms of macro variables of political opportunities and inequalities, and explanations made in terms of micro variables of motivations, values and personal traits of people. Very differently, social networks approach captures individuals as located in the web of interpersonal exchanges, thus allowing for the formulation of "micro-macro" link and the focus on the relationship between structure and agency (Alexander *et al.* 1987, Sewell 1992) Social networks act as meso-level social structures that are constraining social actors as well as facilitating their attempts to adapt to and modify existing patterns of relationships. But social networks can live up to this theoretical expectations only if their conceptualization changes from presenting yet another version of resources and structural opportunities (Jasper 1997), to their understanding as sites of social interaction and meaning attribution (White 1992).

The focus on social networks should thus be joined with more "open" approach to the study of social phenomena. The examination of recent trends in the social sciences analysis shows that the emphasis has gradually turned from the identification of general and unvariable laws, and the formulation of necessary and sufficient conditions of various large-scale political processes (for example, revolutions or political democratization), to the examination of the differences and variation in the process. As Tilly (1995:1601) pointed out: "...the test of a good theory is not so much to identify similarities among instances as to account systematically and parsimoniously for their variation" (1995:1601). This variation stems from different combinations of factors, circumstances, and sequences. What needs to come in the forefront of a research is question of mechanisms that account for process dynamics (Hedstrom and Swedberg 1998), link-

ages between the sequences of the political process (Tilly 1995, McAdam *et al.* 2001), and variable interactions between different kinds of factors and conditions (resources, political opportunities, cultural understandings, social networks).

Yet another aspect of openness lies in the recognition that boundaries between phenomena under study are not as clear as usually assumed, partly because the phenomena themselves are variant rather than coherent. This problem of monadic thinking in social sciences has been discussed a decade ago by authors such as White (1992), Somers (1992), and Sewell (1992). Their critique of sharply bounded and coherent units in social sciences opened the possibility of cross-disciplinary exchange among researchers who traditionally saw their social concepts as falling within the separate fields of social sciences, defined either more broadly in terms of political sciences, sociology, and organizational studies, or in more specific terms such as social movements, contentious action, public interest groups, small democracy participation, political action, voluntary organizations, civil society, political democratization, etc.

Weakening of the boundaries of social science phenomena called for the cross-disciplinary exchange, and the concept of social capital was the one that fulfilled this task since it intuitively resonated in the ears of many authors working in their own fields of expertise. We can actually say that there has been no better reason for the rise of the social capital concept to its present prominence than its capacity to link the concerns of scientists from different fields, for the concept by itself is notoriously too vague to present a starting point for a serious research program. Social capital helped in its own way to establish the communication among researchers and contributed to the increase in interest for each other's work where before they were absent. The work that has been done in the field of social networks, movements and contentious action over the last twenty years, can contribute greatly to this commonly renewed interest in social conditions of political action that is expressed through the notion of social capital.

Notes

1. The *competitive* type of collective action was most common sort before the late seventeenth century, this is before the French state launched intensive efforts at administrative centralization. This sort of violence expressed the constant conflicts within and between the local communities and corporate groups over resources claimed by rivals. It included such different phenomena as feuds, brawls between the youths of neighboring villages, battles between the rival groups of artisans, charivaries or Rough Music, and pulling down of houses, all very richly symbolic and expressive actions.
2. *Reactive* forms of collective action involve communal and corporate groups threatened by the centralizing efforts of the French state. This form of violence was characteristic from the late seventeenth to the early nineteenth century. It was a resistance to the state's efforts to extract ever greater tax resources from the population, draw local grain supplies into national market, and promote capitalist development. Typical repertoire of action included tax rebellions, grain seizures, and invasions of enclosed lands and forests by local people. The claims made by communal groups were defensive. They insisted on the priority of traditional rights and controls that were threatened by the modernizing state.

3. In *proactive* sort of collective violence people make offensive, instead of defensive claims. They no longer resist the expansion of the state, but rather attempt to control it and assert group claims to privileges and resources that are under state's control. Typical repertoire of *proactive* violence includes the political meeting, the petition, the strike, the barricades, the insurrection, the petition, and the nationally-oriented electoral campaigns. The new repertoire of action was developed progressively between the late eighteenth and the first half of the nineteenth century but it did not become a predominant form of collective action in France before the Revolution of 1848. Also the typical social location of collective violence changed. The groups that engage in such violence are special-purpose associations rather than corporate groups and local communities.
4. The older repertoire of action was *parochial* because the scope of action rarely transcended local communities and corporate groups. The collective action most often grew out of routine assemblies of communal groups, local markets and festivals. The action was *bifurcated* because it either acted directly on a local relationship or asked privileged intermediaries to convey claims to more distant authorities, and *particular* because it adopted forms and symbols peculiar to the relationship between claimants and the objects of their claims. The new repertoire of action is called *cosmopolitan* because the scope of action spans multiple communities, connected among themselves through various kinds of brokers, networks and organizations. It is *autonomous* because the organizers - political entrepreneurs - frequently schedule the contentious events in advance at their own initiative rather than taking advantage of authorized assemblies and routine gatherings. And it is *modular* because people employ very similar kinds of actions in different situations. The shift from the old to the new repertoire of contentious action also involves a step toward social-movement logic: toward sustained challenges to authorities by "a set of people who voluntarily and deliberately commit themselves to a shared identity, a unifying belief, a common program". (Tilly 1994:5-8)
5. For example, in tax rebellions villagers who assaulted tax collectors justified their action by the claim that village was obliged to pay only the level of taxation it had customarily paid in the past. Similarly, grain rioters often demanded that state officials carried out the traditional regulations that locally produced grain to be put up for sale in the local markets. And, when they invaded enclosed land and forests, villagers did so to enforce their traditional communal rights to use this land when needed.
6. See, for example, very vivid description of the French public life in the years just before the Revolution by Tilly (1994, chapter 5): "In the Parisian catalog for 1780-1788, clandestine workers' guilds surely lay behind some of the workers' strikes and attacks, but not one publicly-visible association of any kind made claims or organized collective action. 18th century France certainly has secret societies, lay religious confraternities, lodges, and underground workers' organizations, but in general French public authorities struck down as a danger to public order any attempt to create political clubs or their equivalent. They also strongly discouraged any associations they did tolerate from making public claims except through the courts and/or the mouths of eminent patrons.....Very different from France, in England in the same period of 1780s different sorts of clubs, committees, societies and associations flourished, not only in London but also in other cities."
7. The outbursts of new forms of associations during the Revolution was so widespread that: "With its Revolution, France temporarily reversed the cross-channel balance. In 1789 the clubs of Paris and other French cities became major rallying-point for revolutionary demands.....By that time, popularly organized clubs, societies, and militias were doing much of the revolutionary work in Paris and all the provinces. For four years — until the Terror, and then Thermidor — special purpose-associations spearheaded popular participation in the French revolution." (Tilly 1994, chapter 5). But French revolution also had an effect on the

English public sphere in a sense that it changed the discourse or intellectual means with which political leaders presented their political alternatives in the direction of individual rights and the priority of individual interests. Thus, for Tilly the main consequence of French revolution was to made available new intellectual means for rationalization of the claims rather to produce a new form of collective action rooted in voluntary associations. If this kind of collective action was absent in pre-revolutionary France this was so because of the political repression of associations rather than the lack of cultural tools (i.e. collective identities).

8. The relationship between artisans and workers was even more in favor of artisans in the countries that were on the periphery of industrial development in the early nineteenth century; for example, around 1800 there was in Ljubljana about eight times more artisans than workers (Slokar 1977:27, Kramberger 1999:74-86).
9. The movement of the 1830s was concentrated in two cities, Lyon and Paris, which had overwhelmingly artisan labor force while the bigger textile centers remained uninvolved (Bezucha 1974).
10. The capacity of artisans for resistance is demonstrated by the fact that, in France the employers when setting up to organize a plant or factory even avoided cities "with their rebellious craftsmen who know how to defend their wages, preferring the countryside or the rural periphery of great centers" (Perrot 1986).
11. Yet, one should never stop inquiry of collective action at "non-organization," warns Cottureau (1986). Not only do different groups mobilize and act collectively in very different ways, but most of them, even if they look "passive" in terms of the usual indicators of militancy, develop a variety of control practices which are rather informal and exist independently of any institutionalized organization, such as mutual aid societies, unions, and strike committees. According to historical evidence, factory workers in the nineteenth-century France indeed made extensive use of such practices. They included passive resistance that often verged on sabotage, urban clientelism, and collective defense by mobility.
12. In corporations of the Old Regime, both master and workers were subjected to collective discipline which regulated many aspects of one's life and work and gave rise to the especially strong sense of work as a very social practice. In addition, journeymen organized illegal corporate brotherhoods, which put the pressure on the masters over various issues of the trade. The legal prohibition of the French Revolution on the masters' corporations had little effect on journeymens' brotherhoods. Skilled workers in the big urban centers passed on the traditional journeymen system and its forms of struggle from one period into another. While masters were increasingly disunited in the early-nineteenth-century once they were freed of collectively imposed constraint of the trades in the Old Regime, workers were in general united. By the late 1820s, writes Sewell, virtually all skilled trades in major cities had some kind of workers' organization which was trying to impose controls over the working conditions in their trades. Perrot gives an example of unruly papermakers, one of those groups of artisans who defended their corporate structures even in the absence of corporations: "Solidly organized under the Ancien Regime, they obeyed neither the Le Chapelier Law against "combinations in restraint of trade" nor the similar law of 6 Fructidor, Year IV, which was aimed against at them more specifically. They continued to impose all sorts of obligations on manufacturers, including local and familial recruitment, beds to be reserved for traveling journeymen, and payment by the month (including holidays!). They obliged delinquents, employers as well as workers, to pay fines into a common fund that they later žate' in the course of joyous libations that shocked Restoration philanthropists, keener on saving than on feasting. Deciding to keep the best of the day for themselves, in the Puy-de-Dome they went to the workshops from midnight to noon, working by candlelight" (Perrot 1986:80).

13. Perrot provides a vivid description of this kind of conflict: "The following took place in Houleme, near Rouen, in 1825: after Levasseur, owner of a spinning mill, reduced the pause from one hour to half an hour.....the workers went on strike and brought into it the entire village community, which engaged in a three-day confrontation with the forces of law and order. There were a number of victims, including a gendarme, and a hundred arrests." (Perrot 1986:84)
14. The authors conclude: "The conclusion is unmistakable: neither organizational embeddedness nor strong ties to another volunteer are themselves predictive of high-risk activism. Instead, it is a strong subjective identification with a particular identity, reinforced by organizational and individual ties, that is especially likely to encourage participation.... Prior ties - either through organizations or particular others - would seem to be necessary, but not sufficient, for recruitment to high-risk activism. In the absence of (a) strong identification with the identity sustained by the tie and (b) a link between that identity and the movement in question, prior ties are no more productive of participation than the absence of ties." (McAdam and Paulsen 1993: 659)

References

- Adorno, T.W. *et al.* (1950). *The Authoritarian Personality*. New York: Harper.
- Agulhon, M. (1982) *The Republic in the Village*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Alexander *et al.* (1987) *The Macro-Micro Link*. Berkeley: University of California Press.
- Bezucha, R.J. (1974) *The Lyon uprising of 1834: Social and Political Conflicts in a Nineteenth-Century City*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bonnell, V. (1983). *Roots of Rebellion: Workers' politics and Organization in St. Petersburg and Moscow, 1900-1914*. Berkeley: University of California Press.
- Cohen, J. and A. Arato (1992) *Civil Society and Political Man*. Cambridge: MIT Press.
- Cottureau, A. (1986) "The Distinctiveness of Working-Class Cultures in France, 1848-1900, in I. Katznelson and A. Zolberg (eds.) *Working-Class Formation: Nineteenth-Century Patterns in Western Europe and the United State*. Princeton: Princeton University Press.
- Diani, M. and D. McAdam (eds.) (2003) *Social Movements and Networks: Relational Approaches to Collective Action*. Oxford: Oxford University Press.
- Emirbayer, M. and J. Goodwin (1994) "Network Analysis, Culture, and the Problem of Agency," *American Journal of Sociology*, **99**:1411-1454.
- Fernandez, R.M. and D. McAdam, (1988) "Social Networks and Social Movements: Multiorganizational Fields and Recruitment to Mississippi Freedom Summer," *Sociological Forum*, **3**: 357-382.
- Goodwin, J. and J. Jasper (1999) "Caught in a winding, snarling wine: The structural bias of political process theory", *Sociological Forum*, **14**:27:54.
- Gould, R.V. (1991) "Multiple Networks and Mobilization in the Paris Commune, 1871," *American Sociological Review*, **56**:716-729.
- Gould, R.V. (1993a) "Trade Cohesion, Class Unity, and Urban Insurrection: Artisanal Activism in the Paris Commune," *American Journal of Sociology*, **98**:721-754.
- Gould, R.V. (1993b) "Collective action and network structure", *American Sociological Review*, **58**: 182-196.

- Gould, R. V. (1995) *Insurgent Identities: Class, Community, and Protest in Paris from 1848 to the Commune*. Chicago: University of Chicago Press.
- Gould, R.V. (2003) "Why do networks matter? Rationalist and structuralist interpretation," in Diani, M. and D. McAdam (eds.) *Social Movements and Networks: Relational Approaches to Collective Action*. Oxford: Oxford University Press.
- Hanagan, M. (1980) *The Logic of Solidarity: Artisans and Industrial Workers in Three French Towns, 1871-1914*. Urbana: University of Illinois Press.
- Hanagan, M. (1989) *Nascent Proletarians*. Cambridge: Basil Blackwell Press.
- Hobsbawm, E.J. (1964) *Labouring Man*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Hobsbawm, E.J. (1984) *Worlds of Labor: Further Studies in the History of Labor*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Jasper, J. (1997) *The Art of Moral Protest: Culture, Biography, and Creativity in Social Movements*. Chicago: University of Chicago Press.
- Igljč, H. (2003) "Trust networks and democratic transition", in G. Badescu in E. Uslaner (eds.) *Social Capital and the Transition to Democracy*. London: Routledge.
- Koshar, R. (1987) "From Stammtisch to Party: Nazi Joiners and the Contradictions of Grass Roots Fascism in Weimar Germany," *Journal of Modern History*, 59:1-24.
- Klapp, O. (1969) *Collective Search for Identity*. New York: Holt, Rinehart, and Winston.
- Kramberger, A. (1999) *Poklici, trg dela in politika (Occupations, Labour Markets, and Politics)*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Margadant, T. W. (1979) *French Peasants in Revolt: The Insurrection of 1851*. Princeton: Princeton University Press.
- Marx, A. (1992) *Lessons of struggle: South African internal opposition, 1960-1990*. New York: Oxford University Press.
- Marwell, G., P. Oliver and R.Prahl (1988) "Social Networks and Collective Action. A Theory of the Critical Mass.III," *American Journal of Sociology*, 94:502-534.
- McAdam, D. (1988) "Micromobilization Contexts and Recruitment to Activism," *International Social Movement Research*, 1:125-154.
- McAdam, D. (1986) "Recruitment to High-Risk Activism: The Case of Freedom Summer," *American Journal of Sociology*, 92:64-90.
- McAdam, D., J.D. McCarthy, and M. N. Zald (1988) "Social Movements," in Neil J. Smelser (ed.), *Handbook of Sociology*. Newbury Park: Sage.
- McAdam, D. and R. Paulsen, (1993) "Specifying the Relationship between Social Ties and Activism," *American Journal of Sociology*, 99:640-667.
- McAdam, D. (1999) *Political Process and the Development of Black Insurgency, 1930-70*. Chicago: University of Chicago Press, 2nd edn.
- McAdam, D., S. Tarrow and C.Tilly (2001) *Dynamics of Contention*. Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- McAdam, D. (2003) "Beyond structural analysis: Toward a more dynamic understanding of social movements," in Diani, M. and D. McAdam (eds.) *Social Movements and Networks: Relational Approaches to Collective Action*. Oxford: Oxford University Press.
- McCarthy, J. and M.N. Zald (1973) *The Trend of Social Movements*. New Jersey: General Learning.

- McCarthy, J. and M.N. Zald (1977) "Resource mobilization and social movements," *American Journal of Sociology*, **82**:1212-1241.
- McCarthy, J. D. (1996) "Constraints and opportunities in adopting, adapting, and inventing," in D. McAdam, J.D. McCarthy and M.N. Zald (eds.), *Comparative Perspectives on Social Movements*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Melucci, A. (1980) "The New Social Movements: A Theoretical Approach," *Social Science Information*, **1**:199-226.
- Melucci, A. (1981) "Ten Hypothesis for the Analysis of New Movements," in D.Pinto (ed.) *Contemporary Italian Sociology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Morris, A. D. (1984) *The Origins of the Civil Rights Movement: Black communities Organizing for Change*. New York: The Free press.
- Obershall, A. (1973) *Social Conflict and Social Movements*. Englewood Cliffs.: Prentice-Hall.
- Opp, K.D. and C.Gern (1993) "Dissident groups, personal networks, and spontaneous cooperation. The East German revolution of 1989", *American Sociological Review*, **58**:659-680.
- Osa, M. (2001) "Mobilizing structures and cycles of protest: Post Stalinist contention in Poland, 1954-9", *Mobilization*, **6**:211-231.
- Passy, F. (2003) "Social networks matter. But how?" in Diani, M. and D. McAdam (eds.) *Social Movements and Networks: Relational Approaches to Collective Action*. Oxford: Oxford University Press.
- Payne, C. (1996) *I've Got a Light of Freedom*. Berkeley: University of California Press.
- Perrot, M. (1986). "On the Formation of the French Working Class," in Ira Katznelson and Aristide R. Zolberg (eds.) *Working Class Formation: Nineteenth-Century Patterns in Western Europe and the United States*. Princeton: Princeton University Press.
- Reddy, W.M. (1984) *The Rise of Market Culture: The Textile Trade and French Society, 1750-1900*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rothman, S. and S.R. Lichter (1978) "The case of the student left," *Social Research*, **45**:535-609.
- Sewell Jr., W.H. (1980) *Work and Revolution in France: The Language of Labor from the Old Regime to 1848*. New York: Cambridge University Press.
- Sewell Jr., W.H. (1990) "Collective violence and collective Loyalties in France: Why the French Revolution Made a Difference," *Politics & Society*, **18**:527-552.
- Sewell Jr., W.H. (1992) "A Theory of Structure: Duality, Agency and Transformation." *American Journal of Sociology*, **98**:1-29.
- Shorter, E. and C. Tilly (1974) *Strikes in France, 1830 to 1968*. New York: Cambridge University Press.
- Slokar (1977) "Zgodovina rokodelstva v Ljubljani od 1732 do leta 1860," v M. Drnovšek (ur.) *Ljubljanska obrt od začetka 18.stoletja do srede 19.stoletja*. Ljubljana: Publikacije Zgodovinskega Arhiva Ljubljana, Razprave, zvezek 4.
- Smelser, N.J. (1962) *Theory of Collective Behavior*. New York: Free Press.
- Snow, D.A., L.A. Zurcher Jr. and S. Eklund-Olson, (1980) "Social Networks and Social Movements: A Microstructure Approach to Differential Recruitment," *American Sociological Review*, **45**:787-801.
- Somers, M.R. (1992) "Narrativity, Narrative Identity, and Social Action: Rethinking English Working-Class Formation," *Social Science History*, **16**:591-630.

- Stearns, P.N. (1965) "Patterns of Industrial Strike Activity in France during the July Monarchy", *American Historical Review*, **70**:371-394.
- Tarrow, S. (1993) "Modular Collective Action and the Rise of Social Movement," *Politics & Society*, **21**:69-90.
- Thompson, E.P. (1964) *The Making of the English Working Class*. New York: Pantheon books.
- Tilly, C. (1968) *The Vendee*. Cambridge: Harvard University Press.
- Tilly, C. (1978) *From Mobilization to Revolution*. Reading: Addison-Wesley.
- Tilly, C. (1986) *The Contentious French: Four Centuries of Popular Struggle*. Cambridge: Belknap Press.
- Tilly, C. (1995) *Popular Contention in Great Britain, 1758-1830*. Cambridge: Harvard University Press.
- Tilly, C. (1995) "To Explain Political Process," *American Journal of Sociology*, **100**:1594-1610.
- Tilly, C., L. Tilly and R. Tilly (1975) *The Rebellious Century, 1830-1930*. Cambridge: Harvard University Press.
- Touraine, A. (1981) *The Voice and the Eye: An Analysis of Social Movements*. Cambridge: Cambridge University Press.
- White, H. (1992) *Identity and Control*. Princeton: Princeton University Press.
- Zhao, D. (2001) *Power of Tiananmen*. Chicago: University of Chicago Press.

Author's address:

dr. Hajdeja Igljč,
Faculty of Social Sciences
P.O. Box 2547
SI-1000 Ljubljana, Slovenia
email: hajdeja.iglic@guest.arnes.si

*Prejeto oktobra in odobreno za objavo v angleščini decembra 2003.
Po mnenju uredništva je prispevek uvrščen kot izvirni
znanstveni članek (s kvalitativno argumentacijo).*

Dejavniki stabilizacije demokracije v državah vzhodne in srednje Evrope

POVZETEK: Avtor se v svojem članku ukvarja z analizo dejavnikov, pomembnih za stabilizacijo demokracije, pri čemer se osredotoča na kontekst postsocialističnih družb vzhodne in srednje Evrope. Pri tem razlikuje med tremi tipi dejavnikov: eksternimi, ki so del notranje družbenega okolja političnega sistema (socialnimi, ekonomskimi, kulturnimi), internacionalnimi, ki izhajajo iz zunanje-družbenega (mednarodnega) okolja in internimi, ki se sestavni del samega političnega sistema. Dokazuje, da gre pri tistih državah, ki so v procesu demokratizacije prišle najdlje, za sovpadanje ugodnejših razmer glede vseh treh tipov dejavnikov.

KLJUČNE BESEDE: demokratizacija, dejavniki politične stabilnosti, vzhodna in srednja Evropa.

1. Vprašanje pogojev vzpostavitve demokracije

V zvezi s problematiko vzpostavitve demokracije in še posebej njene stabilizacije se zastavljajo številna vprašanja. Se mar lahko demokracija uveljavi kjerkoli, ali pa so za to potrebni določeni družbeni pogoji? Kateri so tisti dejavniki, ki vplivajo na vzpostavitev demokracije? Ali gre pri vzpostavljanju demokracije za avtonomno delovanje političnih akterjev, ali pa ga determinirajo dejavniki socialnega in ekonomskega okolja? Kakšna so razmerja med različnimi dejavniki v smislu konstituiranja političnega prostora in kaj opredeljuje vsebino političnih procesov?

Vprašanje pogojev demokratizacije družbe predstavlja klasično temo preučevanja politične sociologije. Tako je Lipset (1959; 1994) v svojih analizah »družbenih predpostavk demokracije« (social requisites of democracy) pokazal, da je za vzpostavitev stabilne demokracije potreben obstoj določenih socialnih, ekonomskih in kulturnih karakteristik, brez katerih je možnost dolgoročneje obstojnosti demokratične ureditve majhna. Med najpomembnejše družbene pogoje sodijo relativno visoka raven materialne blaginje, močan – predvsem pa ekonomsko samostojen – srednji razred, ustrezno visoka stopnja izobraženosti prebivalstva, kulturna sekulariziranost (odsotnost verskih in ostalih fundamentalizmov, ločenost cerkve od države), politična kultura, temelječa na individualizmu in toleranci, ter prekrivajoča se narava družbenih razcepov. Brez izpolnjevanja vsaj nekaterih od teh pogojev demokracija tudi v primeru, ko pride do njene formalne vzpostavitve, običajno kmalu podleže nedemokratičnim alternativam. Ob tem pa je Lipset vseeno upošteval tudi pomen institucionalnih političnih dejavnikov, kot so strankarski sistem, volilni sistem, pravna država itd.

Osredotočenost na »notranje-politične« vidike oz. pogoje demokratizacije je v še večji meri značilna za nekatere avtorje, ki se ukvarjajo s problematiko »prehoda v demokracijo«. Ti bolj kot družbene pogoje demokratizacije poudarjajo pomen dejavnikov, kot so delovanje političnih akterjev, vloga »političnih paktov« itd. (Karl in Schmitter, 1991; Linz in Stepan, 1995). Predvsem v zadnjem desetletju je med raziskovalci naraslo zanimanje za analizo vloge dejavnikov mednarodnega okolja (Huntington, 1993; Linz in Stepan, 1995; Rupnik, 2000).

V nadaljevanju bodo predstavljeni temeljni sklopi dejavnikov oz. pogojev demokratizacije,¹ pri čemer bo poudarek na relevantnosti posameznega od njih za doseg politične stabilnosti kot stanja razvite oz. kvalitetne demokracije postsocialističnih družbah vzhodne in srednje Evrope.

2. Tipi dejavnikov politične stabilnosti

Gre torej za razumevanje politične stabilnosti v širšem smislu, ne zgolj v smislu stabilnosti režima. Politična stabilnost se smatra kot stanje sistema, ki poleg njegove obstojnosti zajema še inkluzivnost in učinkovitost (participacija državljanov na različnih nivojih, kompetitivnost v smislu svobodnega in enakopravnega delovanja političnih akterjev) in učinkovitost (učinkovitost političnih institucij, transparentnost njihovega delovanja).²

Rečemo lahko, da na naravo politične ureditve in potencialno vzpostavitev stanja politične stabilnosti vplivajo vsi trije tipi dejavnikov: 1. eksterni oz. družbeni (so del družbenega okolja političnega sistema), 2. internacionalni (izvirajo iz okolja obravnavane družbene enote – običajno je to nacionalna država – in so tako političnega kot nepolitičnega – ekonomskega, kulturnega itd. – značaja) ter 3. interni oz. politični (predstavljajo intrinzične kvalitete političnega sistema). Pri tem je »teža« omenjenih dejavnikov, ki so pogosto medsebojno povezani, odvisna od specifične družbene konstelacije sil in zgodovinskega konteksta, v katerem se določena družba nahaja.

2.1 Eksterni dejavniki

Eksternost teh dejavnikov se nanaša na dejstvo, da ne sodijo v okvir političnega sistema, se pravi, da niso podvrženi njegovim principom delovanja (so torej eksterni glede na politični sistem), vendar pa v pomembni meri vplivajo na naravo političnega življenja in tudi same institucionalne ureditve. Gre predvsem za dejavnike, povezane s tistimi procesi na različnih družbenih področjih, ki so privedli do oblikovanja sodobnih družb in ki jih običajno označujemo s pojmom modernizacija. Mednje sodijo: socio-ekonomski dejavniki, kulturno-vrednotni dejavniki, narava družbenih razcepov in akcijski potencial družbe. Posledica modernizacije je nedvomno poseben strukturni ustroj zahodnih družb, ki se pomembno razlikuje od družb preteklosti pa tudi od sočasnih družb »nezahodnega« tipa.

Izmed *socio-ekonomskih dejavnikov*, ki so privedli do tega, je verjetno najbolj evidenten izjemen ekonomski razvoj, ki je privedel do izrazitega povečanja materialne blaginje, tako v primerjavi s stanjem na Zahodu pred stoletji kot s stanjem v večini

nezahodnega sveta. Uspešen ekonomski razvoj (posledica katerega je visoka stopnja materialne blaginje) se šteje za enega najpomembnejših dejavnikov politične demokratizacije. Le-ta je praviloma sledil ekonomskemu razvoju, kar pomeni, da je do oblikovanja politične ureditve, skladne s kriteriji poliarhije, prišlo na stopnji relativne ekonomske razvitosti družb.³

Vendar je za razvoj demokracije bolj kot samo materialno bogastvo družbe (ki se ga običajno meri z bruto družbenim dohodkom na prebivalca) pomemben tip ekonomske ureditve, se pravi principi, po katerih funkcionira ekonomija, iz česar izhaja tudi način delovanja ekonomskih akterjev in regulacija odnosov med njimi. Tako je med političnimi teoretiki razprostranjeno prepričanje o povezanosti med industrijskim kapitalizmom oz. tržnim gospodarstvom in demokratično politično ureditvijo (Moore, 1987; Skocpol, 1980; Huntington, 1993; Lipset 1994). Čeprav obstoj tržne ekonomije ni zadosten pogoj za vzpostavitev demokracije (Berger, 1992:9), pa lahko rečemo, da je nujni. Industrijski kapitalizem namreč temelji na delovanju močnih in ekonomsko neodvisnih družbenih skupin, predvsem širokega srednjega razreda. Njegov razvoj vodi v vedno večjo diferenciacijo družbe, s čemer se zmanjšujejo možnosti za vzdrževanje oblastnega monopola določenih elitnih skupin.

Ekonomska razvitost tako predstavlja pogoj demokratizacije v primeru, ko privede do relativne razpršenosti družbenih (predvsem ekonomskih) resursov, kar vpliva na oblikovanje takšnih družbenih odnosov, kjer je tudi družbena moč razpršena med različne politične akterje.⁴ Poleg tega vpliva na oblikovanje drugih dejavnikov demokratizacije, kot so izobraženost prebivalstva, manj konfliktna narava družbenih razcepov in določene spremembe socialne strukture (porast urbane populacije in krepitev srednjega sloja).

Podobno kot ekonomskim dejavnikom se je vse od začetkov raziskovanja demokracije in pogojev zanjo posebna pozornost namenjala različnim *kulturno-vrednotnim dejavnikom*, predvsem tistemu, kar razumemo s pojmom politična kultura.⁵ Od prevladujočih kulturnih vzorcev v družbi (oz. razmerja med različnimi tipi teh vzorcev) je v veliki meri odvisna narava posameznih institucionalnih oblik (Lockhart, 1999). Vsekakor obstajajo določene vrednote, ki so bolj kompatibilne z demokratičnimi principi kot druge. Gre za vrednote, ki temeljijo na avtonomiji posameznika, spoštovanju medsebojne različnosti in doseganju konsenza, utemeljenega na racionalni komunikaciji. Te vrednote pa niso v vseh družbah enako razprostranjene in enako trdno zakoreninjene.

Dejstvo je, da so procese korenitih socio-ekonomskih sprememb, ki so potekali na področju zahodne Evrope in severne Amerike predvsem v zadnjih dveh stoletjih, spremljale tudi spremembe v prevladujočih kulturnih obrazcih. Kot prvi dejavnik, ki je pomembno prispeval k spremembi »kulturne podobe«, je porast izobraženosti prebivalstva (kot posledica uvedbe obveznega šolanja). Večji obseg znanj in sposobnosti, ki so si jih pridobili ljudje, je vplival na njihovo večjo zmožnost racionalnega ravnanja v odnosu do sveta, v katerem živijo, posledica pa je bilo zmanjšanje njihove podložnosti tradicionalnim duhovnim (tj. verskim) avtoritetam. To je privedlo do kulturne sekularizacije družbe, se pravi odprave religijskega monizma v smislu determiniranosti vseh družbenih področij z religijskimi normami. S tem pa se je zmanjšala tudi družbena vloga organiziranih cerkva. Z demokratičnega vidika pa je bolj kot sama sekularizacija

v smislu omenjenega zmanjšanja cerkvenega vpliva pomembna kulturna pluralizacija družbe (ki je ponekod – denimo v Angliji – predhodila sekularizaciji), ki je privedla do uveljavitve norm strpnega sobivanja in (vsaj formalne) enakopravnosti različnih verskih ali nazorskih skupin, kar je oblikovalo osnovo za vzpostavitev demokratičnih odnosov v družbi.

Tako socialni in ekonomski kot tudi kulturni dejavniki vplivajo na *naravo družbenih razcepov*. Gre za različne oblike nasprotij, ki izhajajo iz socialnih, ekonomskih, etničnih, religijskih, ideoloških itd. razlik med posameznimi družbenimi skupinami. Ta nasprotja predstavljajo podlago za oblikovanje organiziranih političnih skupin in služijo javni artikulaciji njihovih nazorskih pogledov in usmeritev. Od narave družbenih razcepov, se pravi od tega, kateri (ekonomski, religijski...) v družbi prevladujejo, in načina njihove artikulacije (stopnja intenzivnosti in medsebojne izključljivosti), ki opredeljuje odnose med političnimi akterji, je v veliki meri odvisen tudi karakter politične ureditve.

Za delovanje stabilne demokracije je vsekakor nujno, da se družbeni razcepi izražajo relativno umirjeno in nenasilno. V zahodnih družbah sta do ublažitve teh razcepov pripeljala tako ekonomski razvoj in splošna ekonomska blaginja, ki sta zmanjšala napetosti med družbenimi skupinami (razredi); pa tudi kulturne spremembe – v smislu omenjenih sekularizacije in kulturne pluralizacije –, ki so privedle do zakoreninjenja vrednot medsebojne strpnosti in spoštovanja.

Pogoj za razvoj političnega pluralizma, ki prestavlja osnovo demokracije, je obstoj družbenega pluralizma. Ta se nanaša na določeno družbeno dinamičnost v smislu množstva organiziranih skupin z različnih področij družbenega življenja in pestrosti njihovih organizacijskih oblik. To je povezano z dejavnikoma, kot sta ekonomska razvitost in kulturni pluralizem, katerih posledica je kompleksnejša družbena struktura in s tem večja raznolikost družbenih interesov, vendar je za politično demokratizacijo potrebna njuna akcijska »nadgradnja«, se pravi obstoj raznolikih akterjev, ki zastopajo omenjene interese. Pomemben je samoorganizacijski oz. *akcijski potencial družbe*, se pravi sposobnost njenih posameznikov in skupin, da na organiziran način delujejo v javnosti. Gre ta to, kar običajno imenujemo z pojmom civilna družba. Kot pravi Diamond (1999:221), predstavlja civilna družba »sfero organiziranega družbenega življenja, ki je odprta, prostovoljna, samodelujoča, avtonomna nasproti državi, ki se (vsaj do neke mere) vzdržuje z lastnimi resursi in ki deluje v okviru pravnega reda oz. sklopa skupnih pravil«. Gre torej za področje, ki se – splošno rečeno – nahaja med sfero posameznikovega zasebnega ali družinskega življenja in ekonomske produkcije na eni ter sfero države in njenih institucij na drugi strani oz. ki – kot meni Barber (2000) – predstavlja posredniško področje med oblastjo in trgom.

Civilnodružbena sfera pomeni po eni strani prostor družbene artikulacije, po drugi strani pa je sama akter družbenega (tudi političnega) delovanja (Hyden, 1997). S kanaliziranjem različnih družbenih aktivnosti in energij v sfero javnega odločanja tako civilnodružbene asociacije prispevajo k vzpostavljanju in krepitvi demokracije. S svojim delovanjem predstavljajo vez med državljani in političnimi organizacijami (predvsem političnimi strankami), tako da s prezentacijo množstva stališč, vrednot in interesov, ki obstajajo v družbi, slednjim »pomagajo« pri oblikovanju političnih strategij. Poleg

tega zaradi javnosti svojega delovanja, v katerem seznanjajo državljane s svojimi javnimi pogledi in zahtevami, povečujejo stopnjo informiranosti v družbi. Čeprav njihovo delovanje ni usmerjeno v prevzem oblasti, pa prav zaradi omenjene narave tega delovanja, s katerim so pogosto sposobne mobilizirati precejšen del državljanov, predstavljajo tudi dejavniki nadzora nad nosilci oblastnih funkcij in pritiska na njih v smer večje odgovornosti.

2.2 Internacionalni dejavniki

Dejavniki, ki so poimenovani internacionalni, so eksterni ne samo za politični sistem določene družbe, ampak za državo oz. družbo kot celoto. (Na tem mestu je treba poudariti, da se v našem primeru družba kot enota preučevanja nahaja v okviru države, zato se ponekod oba pojma uporabljata kot sopomenki.) Principi, na katerih temeljijo omenjeni dejavniki, se razlikujejo glede na funkcionalno področje družbe (gospodarstvo, znanost, politika itd.), na katerem so locirani.

Resda so se posamezne države vselej morale soočiti z impulzi iz svojega okolja, vendar pa je vpliv mednarodnih dejavnikov izrazito narasel v zadnjih desetletjih s procesi, ki si v splošnem pokriva pojem globalizacija. Pri tem gre za intenziviranje medsebojne prepletenosti in odvisnosti sveta, ki zajema vsa področja družbenega življenja, tako da se tako materialni kot duhovni resursi pretakajo hitreje in svobodneje kot v preteklosti.

V splošnem lahko govorimo o treh tipih internacionalnih dejavnikov: to so politični, ekonomski in kulturni. Politični, ki so najeksplicitnejši, delujejo na podlagi principov pridobivanja in izvajanja moči in so kot takšni lastni sami logiki političnega sistema, tako da jih je mogoče prenašati med različnimi političnimi enotami. V stanju naraščajoče medsebojne odvisnosti na globalni ravni je namreč za to, da bi interakcije na različnim področjih potekale relativno normalno, potrebna kodifikacija vsaj osnovnih norm in pravil, ki se jih morajo držati akterji ne glede na to, od kod prihajajo. To vodi do vedno večjega vpliva mednarodne regulative in organizacij, ki so zanj pristojne. Predvsem v Evropi se krepi vloga Evropske unije kot skupne nadnacionalne institucionalne strukture, ki pridobiva vedno večje pristojnosti pri reguliranju določenih ključnih področij družbe. Vpliv kulturnih in ekonomskih dejavnikov je bolj posreden, kar pa ne pomeni, da je zanemarljiv. Nasprotno, le-ta s procesi globalizacije narašča. Ti dejavniki so pogosto tesno povezani med seboj, saj intenzivnejše interakcije (tudi ali predvsem ekonomske narave) vplivajo na spremembo vrednotnih sistemov.

Seveda se moramo zavedati, da različni mednarodni dejavniki lahko spodbujajo demokratizacijo, lahko pa jo tudi zavirajo. Tako na politični razvoj določene dežele v znatni meri vpliva konstelacija sil na določenem področju – glede na to, katere so tiste države (demokratske ali nedemokratske), ki igrajo odločilno vlogo in kakšen je njihov interes za izvajanje vpliva na svoje mednarodno okolje.

2.3 Interni dejavniki

Za interne smo poimenovali tiste dejavnike, ki izhajajo iz notranje logike delovanja političnega sistema oz. njegovih različnih komponent. Kot politični sistem oz. politično ureditev bi lahko označili strukturiran sklop institucionaliziranih vlog, njihovih nosilcev

in vedenjskih vzorcev in praks, usmerjenih v oblikovanje in izvrševanje ciljev skupnosti. Vendar je potrebno povedati, da meje političnega sistema niso fiksne, kar pomeni, da imamo opraviti s spremembami v njegovem ustroju (nastajanje novih institucij in propadanje starih, pojavljanje novih političnih akterjev), ki so odvisne od dogajanja na ostalih družbenih področjih pa tudi v politiki sami.

V procesu delovanja političnega sistema poteka prevajanje impulzov iz zunanjega okolja (tako iz različnih družbenih sistemov politično zaokrožene enote kot tudi iz družbi zunanjega – v našem primeru mednarodnega – okolja), njihova konverzija znotraj političnega sistema (prek za to predvidenih procedur) in izvedba različnih transakcij nasproti okolju (pri tem gre za regulacijo vedenja, alokacijo resursov, proklamacijo idej in simbolov, izvedbo storitev itd.). V jeziku systemske teorije lahko govorimo o »input« (impulzi iz okolja) in »output« (»produkti« političnega sistema, denimo zakonodaja, razni socialni sporazumi, proračun itd.) dimenziji politike (Almond in Powell, 1966; Blondel, 1972). Pri analizi internih dejavnikov sta pomembni obe dimenziji. Pri tem je treba upoštevati na eni strani institucionalno strukturo političnega sistema, na drugi pa nosilce teh vlog, se pravi akterje, ki predstavljajo gonilno silo delovanja političnega sistema. V primeru, ko obravnavamo prehod v demokracijo iz določene nedemokratske oblike vladavine, pa je pomemben dejavnik tudi narava bivšega režima in njegovih nosilcev, ki v veliki meri opredeljuje način in tempo tega prehoda.

Pri strukturi političnega sistema gre za medsebojno povezan sistem različnih političnih vlog, tj. za sistem različnih političnih institucij oz. institucionalnih sklopov. Med glavne elemente formalizirane strukture političnega sistema sodijo:

- *sistem politične artikulacije*: mehanizmi in akterji izražanja družbenih interesov v sfero politike; tu ima posebno mesto strankarski sistem kot sistem politične kanalizacije družbe (Sartori, 1976:41) in njegove poglobljene karakteristike (dvostrankarski ali multistrankarski sistem, stopnja polarizacije med političnimi strankami);
- *sistem politične reprezentacije*: sklop pravil, ki regulirajo proces rekrutacije na pozicije političnega predstavnštva in posledično tudi sestavo vsakokratne oblasti; gre v prvi vrsti za način izbire kandidatov v osrednje zakonodajno telo – parlament, se pravi za volilni sistem (večinski ali proporcionalni);
- *sistem teritorialne ureditve*: stopnja koncentriranosti oz. razpršenosti politične oblasti po teritorialnem načelu (unitarna ali federativna ureditev);
- *sistem izvajanja oblasti in ureditev odnosov med različnimi vejami oblasti*: narava formalno vzpostavljenih razmerij med različnimi institucionalnimi področji oz. vejami oblasti (parlamentarni ali predsedniški sistem), notranja strukturiranost zakonodajne (eno- ali dvodomnost) in izvršne oblasti (enostrankarske ali koalicijske vlade);
- *sistem institucionaliziranega nadzora*: obstoj avtonomnih institucij nadzora nad oblastnimi institucijami, predvsem neodvisnega sodstva pa tudi ostalih institucij za zagotavljanje »horizontalne odgovornosti« (računsko sodišče, centralna banka itd.).⁶

Omenjeni elementi institucionalne strukture se na različne načine kombinirajo v posameznih konkretnih oblikah političnih sistemov. Vendar lahko opazimo, da so

posamezne oblike institucionalnih elementov medsebojno povezane oz. se pogosto pojavljajo skupaj. Tako Lijphart (1999) razlikuje med dvema tipoma demokracije – konsenzualnim in večinskim –, ki se jima bolj ali manj približajo vse obstoječe demokratične ureditve. Za večinsko demokracijo so značilni majhno število političnih strank, enostrankarska vlada in dominacija izvršne oblasti, za konsenzualno demokracijo pa sorazmerno število političnih strank, koalicijska vlada in ravnovesje med izvršno in zakonodajno vejo oblasti.

Ocene uspešnosti obeh modelov se razlikujejo. Tako po Lijphartovem mnenju konsenzualni model prekaša večinskega glede različnih vidikov kvalitete demokracije, kot so politična participacija, družbena enakost, zastopanost žensk, zadovoljstvo z demokracijo. Nekateri drugi pa menijo, da je manj učinkovit – npr. na ekonomskem področju – od večinskega. Ob tem velja opozoriti na nekatere druge šibke točke konsenzualnega modela, kot so možnost partitokracije s prevlado strankarskih elit in njihovo medsebojno delitvijo vpliva, netransparentnost političnega prostora zaradi odsotnosti opozicije in neučinkovitost izvršilne oblasti zaradi dolgotrajnih pogajanj. Rečemo lahko torej, da imata oba modela lahko pozitivne, lahko pa tudi negativne posledice. Tako se zdi najbolj smiselna uporaba različnih institucionalnih mehanizmov glede na konkretno (ne samo) politično situacijo v posamezni deželi. Verjetno pa drži, da je konsenzualni tip primernejši za dežele, za katere je značilna globoka družbena razcepljenost in/ali ki se šele nahajajo na poti utrjevanja demokracije, saj temelji na preprečevanju oz. blaženju političnih konfliktov.

Za razumevanje družbenega dogajanja, še posebej procesov družbenih sprememb, je pomembno, kakšna je narava ključnih akterjev teh sprememb in kakšna so razmerja med njimi. Pri tem gre predvsem za položaj in vlogo *elit*, predvsem politične. V splošnem se s pojmom elite označuje tiste posameznike in skupine, ki tvorijo »vrh družbe«. V strukturnem smislu lahko opredelimo elito kot »tiste posameznike, ki so na podlagi svojih strateških pozicij v različnih pomembnih organizacijah zmožni stalno in bistveno vplivati na nacionalno politiko« (Field et al., 1990:152) oz. ki »na podlagi aktivne kontrole nad družbenimi resursi posedujejo veliko družbeno moč« (Etzioni-Halevy, 1993:94).

Elite predstavljajo pomemben predmet teoretskega in raziskovalnega zanimanja že od časa nastanka modernih družboslovnih disciplin. Pri tem obstajajo različna razhajanja v vrednotenju njihove družbene vloge. Tako imajo teorije, kot so teorija o vladavini razredov, neomarksistična teorija in teorija o oblastnih elitah, izrazito odklonilen odnos do stanja v družbi, kjer je večina resursov zbrana v rokah ozkega kroga medsebojno tesno povezanih posameznikov in skupin, katerih interesi so bolj ali manj istovetni (Hoffmann-Lange, 1992:98). Zato tudi kažejo precejšnje nezaupanje do demokratične vloge elit. Le-te naj bi koncentrirale družbeno moč, zaradi česar večina državljanov ne bi imela ustrezne vloge v procesih odločanja (Mills, 1965; Bachrach, 1967). Za razliko od njih pa avtorji, ki bi jih lahko uvrstili med zagovornike demokratične teorije elit (Etzioni-Halevy, 1989, 1993; Sartori, 1987; Higley et al. 1998), menijo ne samo, da obstoj elit ni nezdržljiv z demokracijo, ampak da lahko elite s svojim delovanjem pomembno prispevajo k stabilnosti in razvoju demokracije. Po njihovem prepričanju elite namreč ne predstavljajo enotnega konglomerata moči, ampak skupek avtonomnih

družbenih skupin, poleg tega je tudi njihov manevrski prostor v dobršni meri omejen z mehanizmi, ki omogočajo ne-elitam določeno stopnjo nadzora.

Da bi lahko opravljale svojo demokratično vlogo, je potrebna specifična konfiguracija nacionalne elite. Takšna, za katero je značilna visoka stopnja diferenciacije med različnimi segmenti elite (politično, ekonomsko, kulturno), a hkrati visoka stopnja integracije, ki omogoča sodelovanje med nazorsko raznorodnimi elitami – takšen tip elite imenujejo Higley in sodelavci konsenzualna elita (Higley et al., 1998: 3-5). Za vzdrževanje takšne konfiguracije elite je potrebna njena odprtost, ki je povezana z določeno stopnjo cirkulacije na elitnih položajih.

Vsi opisani tipi dejavnikov, tj. eksterni, interni in internacionalni, vplivajo na t.i. problemsko dimenzijo politike, se pravi na to, katere vrste tematik bodo prevladovali na političnem prizorišču in kakšna bosta njihova vsebina in način politične artikulacije. Vsekakor je narava tematik in iz njih izhajajočih problemov, ki so predmet politične obravnave, odvisna od družbene strukturiranosti, predvsem od obstoječih družbenih razcepov (socio-ekonomskih, idejno-nazorskih, etničnih itd.), od razmerij med protagonisti teh razcepov (glede resursov, ki jih posamezni od njih posedujejo) in od prevladujočih mišljenjskih in vedenjskih vzorcev v družbi (denimo percepcije javnega interesa v smislu vrednotenja »javne primernosti« posamezne tematike, tradicije javnega angažmaja itd.). Po drugi strani pa so problemi, ki izvirajo iz družbenega ustroja in dinamike, »institucionalno modelirani«, kar pomeni, da sta njihova politična artikulacija in še posebej njihova solucija stvar političnih institucij in akterjev (tako le-ti aktivno vplivajo na to, katera vprašanja se bodo uvrstila na politično agendo in katera ne).

3. Dejavniki demokratične stabilnosti v postsocialističnih družbah

Tudi v primeru politične transformacije nekdanjih socialističnih družb lahko govorimo o različnih dejavnikih stabilizacije njihove demokratične ureditve. Pridham (1994) govori o dveh pristopih k obravnavi demokratične tranzicije: funkcionalističnem in generičnem. Prvi pristop se osredotoča na strukturne dejavnike političnih sprememb, se pravi na dejavnike političnega okolja – predvsem ekonomske in socialne, tako da ocenjuje, da so spremembe določenega režima pogojene z dejavniki oz. procesi, kot sta ekonomska in kulturna modernizacija. Medtem daje drugi pristop prednost konjunkturnim (conjunctural), se pravi enkratnim in bolj ali manj naključnim dejavnikom (tistim torej, ki niso determinirani s strani družbene strukture), kar pomeni, da poudarja pomen političnih izbir in strategij akterjev tranzicije. Rečemo lahko torej, da gre za vzajemni vpliv različnih dejavnikov: zgodovinskih, socio-ekonomskih, političnih, mednarodnih, osebnostnih, naključnih itd.,⁷ katerih medsebojna razmerja so tvorila zgodovinsko specifične konstelacije pogojev oz. determinant.

Vsekakor je za analizo demokratizacijskega potenciala postsocialističnih družb potrebno poznavanje njihovega zgodovinskega razvoja. V tem smislu je relevanten koncept t.i. zgodovinske pogojenosti (path dependance),⁸ ki je pogosto uporabljan predvsem v institucionalistično in kulturalistično orientiranih teorijah in katerega bistvo

je v priznavanju pomena institucij, vrednotnih orientacij in vedenjskih vzorcev, ki so se oblikovali v preteklosti in ki v pomembni meri determinirajo razmere v sedanosti. V našem primeru je pomembno upoštevati tako dediščino preteklega sistema, njegove strukture, mehanizmov delovanja in vrednotno-vedenjskih vzorcev, ki jih je produciral, kot tudi predsocijalistične tradicije, se pravi navad, prepričanij in načinov obnašanja, ki koreninijo v obdobju pred drugo svetovno vojno.

3.1 Socio-kulturni kontekst demokratizacije

Na uspešnost demokratizacije vplivajo karakteristike družbene strukture (ekonomska razvitost, industrializiranost, socialna razslojenost, morebitna dominacija določenih družbenih skupin), obstoj različnih ideoloških usmeritev in razmerij med njimi, narava družbenih razcepov in konfliktov (progresivno vs. konzervativno, urbano vs. ruralno, laično vs. sekularno), prevladujoč tip politične kulture (patriarhalna, participativna kultura) in način družbeno-interesnega organiziranja.

Za večino dežel nekdanjega socialističnega tabora lahko rečemo, da so jih procesi socialne in ekonomske modernizacije zajeli relativno pozno ali pa sploh niso bili pomembneje prisotni; se pravi, da so bile del evropske (pol)periferije (Janos, 2000; Berend, 2001). To je pomenilo, da je bila zanje značilna tradicionalna družbena struktura z relativno nizko stopnjo funkcionalne diferenciacije in avtonomije posameznih delov družbe. Tu je predstavljala izjemo edino Češka, ki je imela relativno dolgo tradicijo industrijskega razvoja in je veljala za eno gospodarsko najbolj razvitih dežel Avstro-Ogrske.

Vendar moramo opozoriti na opazne razlike med deželami vzhodne-srednje Evrope, ki so v celoti ali delno pripadale habsburškemu imperiju oz. Avstro-Ogrski (Češka, Slovaška, Madžarska, Poljska, Slovenija), in deželami vzhodne (večina nekdanjih sovjetskih republik) in jugovzhodne Evrope (Bolgarija, Romunija, večji del nekdanje Jugoslavije). Prve so bile namreč geografsko, kulturno in institucionalno močno vezane na Zahod, medtem ko so bile druge od Zahoda relativno izolirane, kar je v veliki meri posledica dolgoletnega bivanja v okviru otomanskega imperija ali carske Rusije. Čeprav institucionalni sistem habsburške monarhije ni bil ravno zgled odprtosti in dinamičnosti, je bil vseeno bistveno bolj kompatibilen s tistim v zahodni Evropi, kot pa sistem carske Rusije ali otomanske Turčije. Tako so tudi novonastale države srednje Evrope od stare monarhije podedovale določene elemente moderne institucionalne strukture, denimo pravni sistem, temelječ na rimskem pravu, relativno učinkovito državno upravo (izvirajočo iz časov terezijanskih in jožefinskih reform) in dobro razvit šolski sistem; pri drugih pa so bile tovrstne institucionalne rešitve uvedene pozno in nepopolno.

Uvedba socialističnega tipa družbene ureditve je vsekakor povzročila korenito diskontinuiteto glede socialne strukturiranosti družbe in načina vodenja ekonomije. Nadzor nad ekonomijo – tako kot nad vsemi ostalimi družbenimi področji – je prešel v roke države, kar je pomenilo podrejenost ekonomske sfere politiki, saj so bili nosilci ključnih funkcij v gospodarstvu za svoje delovanje odgovorni političnim organom. Kljub določenim pozitivnim rezultatom v začetnem obdobju, ki so se odražali v relativno visoki gospodarski rasti⁹ in izboljšanju splošne kvalitete življenja ljudi, kar je bilo

povezano z dvigom materialnega standarda (ki je bil posledica omenjene rasti) in vzpostavitev javnih sistemov za zagotavljanje splošne blaginje (zdravstvo, šolstvo, socialna varnost), pa je rigidnost državno/politično vodenih socialističnih gospodarstev, ki se je odražala predvsem v nezmožnosti reagiranja na izzive svojega hitro spreminjajočega se okolja, povzročila postopno tehnološko in materialno zaostajanje za razvitimi gospodarstvi; kar je pomembno prispevalo k kolapsu socialističnega tipa družbene ureditve.

S transformacijo socialističnega tipa ekonomije je prišlo do oblikovanja nove socio-ekonomske ureditve. Pomembno vprašanje, s katerim se ubadajo raziskovalci postsocialistične tranzicije, je, katere so tiste karakteristike, ki jo opredeljujejo, oz. v kolikšni meri je ta ureditev podobna tisti v razvitih kapitalističnih družbah. Tako so bile vplivne teze o t.i. »managerskem kapitalizmu« (Szelenyi, 1996; Eyal et al., 2000), kjer naj bi bil management tista družbena skupina, ki – zaradi odsotnosti oz. šibkosti lastniške strukture – dejansko nadzoruje gospodarstvo in predstavlja dominantno skupino v družbi. Vendar pa je potrebno upoštevati tudi druge relevantne akterje, ko sta država in tuji lastniki. V praksi imamo tako opraviti s soobstojem različnih lastninskih oblik (državna lastnina, domače razpršeno lastništvo, domače drobno lastništvo – mali in srednji podjetniki, tuje lastništvo) in različnih načinov vodenja podjetij (birokratski, managerski, »prav« kapitalistični), kombinacije in razmerja med njimi pa se med posameznimi državami precej razlikujejo.

Pri izvedbi preobrazbe ekonomskega sistema so bile države nekdanjega socialističnega tabora različno uspešne. Tako so države srednje Evrope (Slovenija, Poljska, Madžarska in Češka) uspele prebroditi začetne težave¹⁰ in doseči gospodarsko rast, tako da so sedaj že dosegle (in presegle) raven družbenega proizvoda na prebivalca iz konca 80. let. Po določenih kazalcih materialnega standarda so se nekatere od njih približale manj razvitim članicam Evropske unije, predvsem Grčiji (Slovenija je glede na BDP po kupni moči Grčijo in Portugalsko že prehitela). Na drugi strani pa se mnoge države, predvsem tiste s področja Balkana in nekdanje Sovjetske zveze, še vedno soočajo z izredno težavnimi socialnimi in ekonomskimi razmerami, kjer se gospodarski sistem nahaja nekje vmes med državnim dirigizmom in kaotično »vladavino džungle«. V ekonomsko uspešnejših postsocialističnih državah so tudi socialne razlike občutno manjše kot v tistih, ki jim tega ni uspelo. Vse to pomeni, da je v prvih razpršenost ekonomskih virov manjša, kar pomeni večje možnosti za uspešno zasidranje demokracije.

Tudi na kulturnem področju je modernizacija v večini dežel vzhodne in srednje Evrope potekala relativno počasi. Velik socialni razkorak med ozkim slojem bogatih na eni in večino relativno siromašnih na drugi strani se je ujemal z velikim kulturnim prepadom med ozko elito izobražencev in večinskimi neizobraženimi množicami. Tudi sekularizacija teh družb se je uveljavljala počasi in nepopolno, saj je imela cerkev (katoliška v srednjeevropskih deželah in pravoslavna v deželah vzhodne in jugovzhodne Evrope) vse do konca 2. svetovne vojne veliko (ponekod dominantno) vlogo na kulturnem in izobraževalnem področju. (Tu zopet predstavlja izjemo Češka, kjer je do sekularizacije prišlo relativno zgodaj.) Značilnosti kulturne tradicije, kot so priznavanje državne dominacije, mesijansko pojmovanje političnih sprememb in neupoštevanje institu-

cionalnih norm (denimo izogibanje zakonom), so tako predstavljale precejšnjo oviro pri politični demokratizaciji (Elster et al., 1998:38).¹¹

Tako je mogoče ugotoviti, da realni socializem tu ni predstavljal popolnega tujka, ampak je bil v veliki meri nadaljevanje avtoritarne tradicije. Razlika je bila v tem, da si je v skladu s svojim ideološkim projektom izgradnje »nove družbe« prizadeval tudi za korenito spremembo vrednot ljudi. Posledica tega je bil ideološki ekskluzivizem, ki je v svojem represivnem zatiranju vrednotne in nazorske drugačnosti izničil še tisto malo modernih in demokratičnih idejnih tradicij, ki so se oblikovale v predsocialističnem obdobju.

Glede na dejstvo, da imajo »nove demokracije« vzhodne in srednje Evrope v splošnem malo demokratične tradicije, ni redko prepričanje, da je njihova politična kultura tisti problematični element, ki lahko povzroči destabilizacijo, s tem pa potencialno vodi v smer avtoritarizma (Pribersky, 1996, Pridham in Lewis, 1996). Vsekakor lahko opazimo heterogenost »vzhodnoevropske« politične kulture. Tako imamo na eni strani prisotnost vrednot kompetitivnosti in samozaupanja (civilna orientiranost), na drugi pa vrednote odvisnosti od države in potrebe biti voden (tradicionalna podložniška orientiranost) (Plasser in Ulram, 1996). V takšnem prepletanju vrednotnih orientacij prihaja do različnih nekonsistentnosti v stališčih ljudi glede različnih vidikov demokracije. Tako vsaj za srednjeevropske dežele velja, da prevladuje načelna podpora demokratični ureditvi, kar pa ne velja za nekatere druge, predvsem tiste iz nekdanje Sovjetske zveze (razen baltških držav). Vendar je povsod opazno določeno nerazumevanje v delovanju demokratične politike, kar se izraža predvsem v prevelikih pričakovanjih do države, ob tem, da se ohranja pojmovanje države/politike kot nečesa, kar je izven dosega delovanja državljanov. Posledica tega je resigniranost ljudi in relativno nizko zaupanje v politične in državne institucije v primerjavi s tistim v državah zahodne Evrope (Toš, 2000).¹²

Kot smo že omenili, so bili zaradi monistične narave socialistične ureditve vsi segmenti družbe bolj ali manj podvrženi nadzoru in politično-ideološki penetraciji, ki jo je izvajala oblast. Šlo je za zatiranje avtonomnih kulturnih in organizacijskih praks, ki niso bile skladne z razvojnimi usmeritvami vladajočega idejno-oblastnega kompleksa, zato tako rekoč ni bilo sistemskih pogojev za obstoj civilne družbe.

Vendar pa so se komunistični režimi razlikovali po tem, v kolikšni meri jim je uspelo zatreti samoorganizacijski potencial ljudi. Po začetnem stalinističnem obdobju totalitarnega komunizma je namreč prišlo do nekakšne diferenciacije med njimi. Tako je na Madžarskem, v Jugoslaviji in delno na Poljskem obstajalo več odprtega, s strani države nenadzorovanega prostora, s tem pa možnosti za svobodno delovanje posameznikov kot pa denimo na Češkoslovaškem ali Vzhodni Nemčiji.

Po zlomu komunizma je prišlo do uveljavitve klasičnih svoboščin, kot sta denimo svoboda veroizpovedi in svoboda tiska (Nagle in Mahr, 1999). To je predstavljalo osnovo za razvoj pluralne civilnodružbene sfere. Vendar pa je ta sektor še vedno v fazi nastajanja. Čeprav je bilo po spremembi režima ustanovljeno veliko število organizacij, ki delujejo na različnih področjih, poleg tega je tudi civilnodružbena participacija državljanov v nekaterih izmed teh držav relativno visoka,¹³ pa je zanj značilna finančna in organizacijska šibkost, zato je tovrstnim asociacijam oteženo avtonomno delovanje, predvsem v odnosu do politike.

Tako v splošnem lahko rečemo, da (tudi) glede razvitosti civilnodružbene sfere obstajajo velike razlike med nekdanjimi socialističnimi državami. To kažejo tudi ocene iz mednarodnih primerjalnih analiz. Tako so v poročilu *Nations in Transit* (ki z različnih vidikov obravnava stanje v postsocialističnih državah) za leto 2001 glede razvitosti civilne družbe najbolj ocenjene Madžarska, Poljska in Slovenija, najslabše pa nekatere države nekdanje Sovjetske zveze (Turkmenija, Uzbekistan, Belorusija), pri čemer je ovrednotena razlika med njimi zelo velika. To je posledica zgodovinske tradicije (nivoja kulturnega in socialnega kapitala, ki se je oblikoval v teku zgodovinskega razvoja) pa tudi dinamike družbenih sprememb po koncu bivšega sistema.

V postsocialističnih družbah obstajajo različni razcepi, ki so plod preteklega razvoja in posledica strukturiranosti teh družb. Delno so povezani s kulturnimi razlikami v družbi, se pravi z obstojem različnih nazorskih in vrednotnih orientacij, pri čemer je v ospredju nasprotje med tradicionalisti, ki težijo k ohranjanju lastne tradicije in posebnosti, in modernisti, ki zagovarjajo vesternizacijo družbe v smislu prevzemanja »univerzalnih« norm in principov zahodnih družb (Markus, 1996:13). Poleg tega so pomembni tudi razcepi socio-ekonomske narave med t.i. zmagovalci in poraženci tranzicije, se pravi med tistimi, ki so uspeli tranzicijski proces »izkoristiti« za pridobitev relevantnih resursov in s tem izboljšanje svojega socialnega (predvsem materialnega) položaja, in tistimi, katerih socio-ekonomski položaj se je v obdobju tranzicije poslabšal. Ne gre pa spregledati tudi razcepov na etnični in/ali verski podlagi, ki niso toliko značilni za dežele srednje Evrope (za razliko od obdobja pred drugo svetovno vojno), kot pa za področje Balkana in nekdanje Sovjetske zveze.

Po mnenju nekaterih analitikov naj bi bila za postsocialistične družbe značilna prevlada konfliktov simbolne in ideološke narave (Ost, 1993). Problematičnost prevlade tovrstnih konfliktov je v tem, da se na ta način izgublja energija, potrebna za reševanje življenjsko pomembnejših socialnih in ekonomskih problemov, poleg tega pa se pogloblja prepad med nosilci nasprotujočih si ideoloških opcij, kar zmanjšuje možnosti za sklepanje kompromisov in za doseganje (vsaj določene stopnje) konsenza, potrebnega za oblikovanje in izvajanje razvojnih strategij.¹⁴

3.2 Politični dejavniki demokratizacije

Za razumevanje poteka demokratizacije nekdanjih socialističnih družb, problemov, s katerimi se njeni nosilci soočajo, in perspektiv za njeno uspešno izvedbo je potrebno poznati naravo preteklih režimov, še posebej ključnih političnih akterjev (predvsem partijske elite in nastajajočih opozicijskih skupin) in njihovih medsebojnih razmerij, ki so odločilno vplivala na način demokratičnega prehoda.

Komunistične režime bi tako lahko uvrstili v kategorijo enostrankarskih avtoritarnih režimov (Huntington, 1993).¹⁵ To pa ne izključuje variacij med njimi. Tako je šlo v prvem obdobju (do Stalinove smrti) za totalitarno ureditev, ki je pomenila popoln nadzor partije nad celotno družbo ob izredno visoki stopnji represivnosti. Kasneje je prišlo do delnega zmanjšanja obsega partijskega nadzora nad družbo in represije državnih institucij nasproti tistim, ki se niso hoteli podrediti državno partijskemu diktatu, a se osnovne

karakteristike sistema vseeno niso spremenile – zato bi v tem primeru lahko govorili o prehodu k posttotalitarni ureditvi (Linz in Stepan, 1996; Rose et al., 1999).¹⁶

Narava demokratičnega prehoda je bila odvisna predvsem od razmerij moči med nosilci starega režima in porajajočo se politično opozicije, predvsem v smislu, kdo je igral ključno vlogo pri usmerjanju procesa političnih sprememb. Na tem temeljijo tudi različne klasifikacije tipov demokratičnih prehodov (Huntington, 1993; Karl in Schmitter, 1991). Pri tem je pomembna predvsem moč tistih sil, ki so si prizadevale za spremembo sistema, se pravi različnih oponentskih skupin in gibanj. Ta so bila najmočnejša na Poljskem, kjer je prišlo v drugi polovici 70. let v okviru KOR (Komite za obrambo delavcev)¹⁷ in kasneje precej številčnejše Solidarnosti (pred prepovedjo se ji je pridružilo deset milijonov Poljakov) do sodelovanja med delavstvom in delom neodvisne inteligence. V ostalih srednjeevropskih državah so bila oponentska gibanja šibkejša, omejena na manjše skupine pretežno intelektualcev (kaksna je bila denimo Listina 77 na Češko-slovaškem) z omejenim družbenim vplivom. Še precej slabša pa je bila situacija v deželah jugovzhodne Evrope (Bolgarija, Romunija), kjer se zaradi obsežne represije komunističnega režima in šibke zakoreninjenosti demokratičnih idej in vrednot tovrstna gibanja niso mogla razviti, odpor režima pa je ostajal na ravni upornišтва posameznih disidentov (Daskalov, 1996; Culic, 1999).

Tovrstna razmerja so vplivala na oblikovanje politične elite (pa tudi ostalih elite) v postsocialističnih razmerah. V splošnem je za to elito sicer značilna heterogenost, kar pomeni, da jo sestavljajo posamezniki in skupine različnega socialno-zgodovinskega izvora in ideološke orientacije. Konfiguracija elit je v veliki meri odvisna od dinamike njihovega konstituiranja. Pri tem gre predvsem za odnos med reprodukcijo in cirkulacijo elit, se pravi za to, v kolikšni meri se je »stara« elita, tj. elita s svojimi koreninami v strukturah bivšega sistema, uspela obdržati na ključnih pozicijah tudi v novih razmerah oz. v kolikšni meri je prišlo do sprememb na teh pozicijah v smislu zamenjav pripadnikov te elite z novimi ljudmi. O tem obstajajo različne raziskave. Čeprav njihovi rezultati niso povsem primerljivi med seboj, so vseeno vredni pozornosti.¹⁸ Le-ti kažejo, da je stanje na Češkem, Poljskem in Madžarskem bližje klasični cirkulaciji elit (podobno velja tudi za baltske države, predvsem Litvo), medtem ko so ostale države bližje reprodukcijskemu vzorcu menjave elit.

Tam, kjer imamo opraviti s prevlado principa cirkulacije elit, za katero so značilne obsežne in korenite, a o tem mirne in postopne spremembe, obstajajo velike možnosti za oblikovanje konsenzualnega tipa elite (Higley in Lengyel, 2000). Higley in sodelavci (1998) v svoji analizi postsocialističnih političnih elit ugotavljajo, da se je ta tip oblikoval na Češkem, Madžarskem in Poljskem, medtem ko je za večino ostalih držav jugovzhodne Evrope in nekdanje Sovjetske zveze značilna odsotnost konsenzualnih elementov in razdeljenost elite, kjer je ena od frakcij (ki običajno izvira iz nekdanjih komunističnih struktur) izrazito dominantna. Seveda je potrebno poudariti, da gre v realnosti pri posameznih nacionalnih elitah za soobstoj različnih karakteristik, zato tovrstne umestitve predvsem poudarjajo prevladujoče značilnosti elit v posameznih državah.

Oblikovanje demokratičnega institucionalnega okvira v postsocialističnih družbah je bilo v veliki meri odvisno od narave ključnih političnih akterjev. Zaradi dolgotrajne vladavine komunistov, ki je močno oslabila vpliv predhodnih tradicij, institucionalne rešitve iz njenega obdobja pa niso bile uporabne, je proces vzpostavljanja demokratičnih institucij potekal v nekakšnem »institucionalnem vakuumu« (Lijphart in Waisman, 1996:246). V takšnih razmerah so imeli akterji političnih sprememb pri oblikovanju letih relativno »proste roke«. Kar pa ne pomeni, da niso bili »na delu« tudi drugi dejavniki, denimo čas oz. faza tranzicije, v katerem so se oblikovali institucionalni aranžmaji.

Ko govorimo o naravi političnih institucij v postsocialističnih družbah, lahko detektiramo naslednje značilnosti različnih elementov institucionalne strukture političnega sistema:

- *volilni sistem*: v večini postsocialističnih držav vzhodne in srednje Evrope je prišlo do uvedbe proporcionalnega volilnega sistema, čeprav običajno ne v čisti obliki (obstoj večih volilnih okrožij in volilnega praga). Le na Madžarskem in v Litvi je bil uveden sistem, pri katerem gre za kombinacijo večinskih in proporcionalnih elementov (del poslancev je izvoljen neposredno v volilnih okrajih na podlagi dvokrožnega večinskega sistema, del pa s strankarskih list na podlagi proporcionalnega načela).
- *strankarski sistem*: politične stranke so se oblikovale relativno pozno (izjema je tu Madžarska), saj se je politična opozicija organizirala najprej v obliki množičnih gibanj (Državlanski forum na Češkem, Solidarnost na Poljskem itd.). Strankarski prostor po imenih pogosto spominja na tistega v etabliranih demokracijah, vendar pa je zanj značilna relativna nestabilnost in spremenljivost, ki je predvsem posledica dokaj nejasne identitete (večine) teh strank (to je veljalo še posebej za prva leta po spremembi režima), zaradi česar so imele velike težave pri oblikovanju stabilne volilne baze (Wesolowski, 1996; Baylis, 1998).
- *sistem izvajanja oblasti*: v srednjeevropskih državah prevladuje parlamentarna ureditev (izvršna oblast v rokah vlade, predsedniška funkcija protokolarna, določeno izjemo predstavljata le Poljska in Litva, kjer bi lahko govorili o polpredsedniški ureditvi (večje pristojnost predsednika, predvsem na področjih obrambe in zunanje politike); v deželah jugovzhodne Evrope imamo opraviti z obema tipoma ureditve (v Bolgariji in Makedoniji parlamentarni, v Romuniji in Albaniji predsedniški sistem), v deželah bivše Sovjetske zveze (z izjemo baltskih držav in Moldove) pa je uveljavljen predsedniški sistem z izrazito dominantno vlogo šefa države (White, 1997). Tam, kjer je uveljavljen parlamentarni sistem, je večina vlad koalicijskih, pri čemer ima običajno ena stranka dominantno vlogo. Večina držav je unitarnih, kar pomeni, da ni regionalnih političnih enot z večjo stopnjo avtonomije. Različne nadzorne institucije (računsko sodišče, varuh človekovih pravic) so sestavni del ureditve v večini držav, pa tudi neodvisnost sodne veje oblasti je večinoma ustavno zagotovljena. Večji problem pa predstavljajo resursi, potrebni za opravljanje tovrstnih funkcij, saj pogosto primanjkuje tako finančnih kapacitet kot tudi potrebnih organizacijskih izkušenj, da ne govorimo o pogosto neustreznem odnosu na strani tistih, ki bi morali biti predmet nadzora, kar v veliki meri ovira delo tovrstnih nadzornih institucij.

3.3 Vpliv mednarodnih razmer

Na stanje demokracije v deželah postsocialistične tranzicije vpliva predvsem tisto okolje, v katerega so le-te kulturno in zgodovinsko umeščene. Vsaj v primeru srednjeevropskih držav je to prostor zahodne civilizacije, predvsem zahodne Evrope. Glede tega je mogoče reči, da so sedanje razmere za razvoj demokracije bistveno ugodnejše, kot pa so bile denimo tiste v obdobju med obema vojnoma (tedaj je v večini teh držav prišlo do zdrsa v avtoritarizem) (Rupnik, 2000). Danes je namreč pojmovanje demokracije kot edine sprejemljive oblike vladavine izrazilo prevladujoče, medtem ko sta jo v obdobju med obema svetovnima vojnoma resno ogrožali dve veliki totalitarni ideologiji – naci-fašizem in komunizem. Državi, ki sta predstavljali glavni nosilki omenjenih totalitarizmov – Nemčija in Sovjetska zveza –, sta se do danes temeljito transformirali, tako da ne ogrožata sosednjih držav, pa tudi ne razvoja demokracije. (Nemčija se je razvila v stabilno demokratično državo, medtem ko je Sovjetska zveza razpadla, Rusija kot njega glavna naslednica pa je prešibka za to, da bi igrala neko pomembnejšo vlogo.)

In kar je verjetno najpomembnejše, danes obstajajo močne in dolgoročne institucionalizirane spodbude za demokratizacijo omenjenih držav. Tu gre predvsem za proces približevanja EU, ki prispeva k temeljitejšemu uveljavljanju institucionalnih principov, značilnih za razvite demokracije. Sama vključitev v ta okvir namreč zahteva izpolnjevanje ključnih demokratičnih standardov. Poleg tega obstajajo še mnogi drugi mednarodni institucionalni akterji, od meddržavnih povezav, kot sta Svet Evrope (SE) in Organizacija za varnost in sodelovanje v Evropi (OVSE), mednarodnih strankarskih asociacij (ki združujejo stranke na podlagi idejne sorodnosti), naddržavnih institucij nadzora, kot je Evropsko sodišče za človekove pravice, do različnih nevladnih organizacij (npr. Amnesty International), ki »spodbujajo« razvoj v tej smeri.

4. Ocena razvitosti demokracije in vpliva posameznih dejavnikov nanjo

Proces demokratizacije v državah nekdanjega socialističnega tabora je privedel do dokaj različnih rezultatov tako na političnem kot na ekonomskem področju. V tem smislu se je mogoče strinjati z Rupnikom, ko meni, da je deset let po propadu sovjetskega imperija pojem »postkomunizem« kot enovita oznaka za dogajanje v tem prostoru izgubil svojo relevantnost (Rupnik, 1999:57). V splošnem bi države glede na stanje demokratične razvitosti razdelili v štiri skupine: konsolidirane demokracije, delno konsolidirane demokracije, nekonsolidirane demokracije in avtokracije.

V skupino *konsolidiranih demokracij* sodijo srednjeevropske (Poljska, Madžarska, Češka, Slovaška, Slovenija) in baltske države (Litva, Latvija, Estonija). Le-te se po vseh relevantnih ocenah na tem področju odrežejo najbolje.¹⁹ Imajo konsolidiran politični sistem, se pravi uveljavljene mehanizme, potrebne za delovanje demokracije. Tako so se v določenih ozirih približale etabliranim demokracijam Zahoda, čeprav za njimi v splošnem še zaostajajo, predvsem glede različnih »kvalitativnih« elementov, kot so državljanska participacija, dinamičen sistem političnih asociacij, kompetentnost in

nepristranskost državnih institucij itd. (Tomšič, 2002:241). To pomeni, da tudi tu demokracija še ni dokončno stabilizirana.

V skupino *delno konsolidiranih demokracij* bi lahko uvrstili ostali dve kandidatki za vstop v EU, tj. Romunijo in Bolgarijo, ter Hrvaško. Vse tri se denimo po oceni Freedom Housea uvrščajo med svobodne države, vendar pa za prvo skupino po veliki večini kriterijev (še) občutno zaostajajo. Predvsem gre za šibkost in neučinkovitost sistemskih institucij na različnih nivojih in razširjenost različnih koruptivnih praks.

Večino držav naslednic nekdanje Sovjetske zveze (na čelu z Rusijo) in Balkana sodi v kategorijo *nekonsolidiranih demokracij*. Te ustrezajo tistemu, kar Zakaria (2003) označuje s pojmom neliberalne demokracije. Tu sicer obstajajo določeni elementi, ki predstavljajo temelj demokratične ureditve, kot so kompetitivne volitve, politične stranke, formalna delitev oblasti itd. Vendar pa se običajno oblast izvaja na izrazito neliberalen ali celo avtoritaren način, s številnimi zlobami moči, ki se izražajo bodisi v represivnem nastopanju zoper politične nasprotnike in/ali zoper etnične, verske ali kakšne druge manjšine, bodisi v privatizaciji države in njenih resursov za interese posameznih oblastnikov in njihovih klik. Za mnoge od teh držav je tudi značilna nestabilnost, saj jih pretresajo razni konflikti etnične, verske ali ideološke narave, ki so v zadnjem desetletju 20. stoletja ponekod privedli do množičnega prelivanja krvi (denimo na področju bivše Jugoslavije, v Zakavkazju in Pridnjestrju).

Med *avtokracije* pa bi lahko uvrstili skupino držav s področja nekdanje Sovjetske zveze, kot so Belorusija, Turkmenija, Uzbekistan in Kazahstan, ki so po večini kazalcev demokratizacije med najslabše ocenjenimi tranzicijskimi državami. Tu gre dejansko za diktature – čeprav so vrhovni oblastniki »demokratično« izvoljeni na prirejenih volitvah, na katerih opozicija nima možnosti za svobodno in pošteno politično tekmo – , saj je vsa oblast skoncentrirana v rokah voditelja, ki jo izvaja s trdo roko in na arbitraren način, ob pogosto dokaj nasilnem preganjanju oponentov.

Glede obravnavanih dejavnikov demokratizacije lahko ugotovimo, da se vpliv posameznih izmed njih na stanje demokracije spreminja glede na fazo demokratizacijskega procesa. Tako je bil vpliv enkratnih in specifičnih dejavnikov, denimo posameznih političnih odločitev in izbor akterjev, pomembnejši v obdobju prehoda, ko so bile politične razmere relativno nestrukturirane, medtem ko so kasneje, z vzpostavitvijo določenega institucionalnega okvira, prišle bolj do izraza strukturne in kulturne značilnosti posamezne družbe.

Vseeno pa opazimo precejšnjo stopnjo ujemanja glede karakteristik posameznih tipov dejavnikov pri različnih državah oz. skupinah držav z ozirom na njihovo demokratizacijsko uspešnost. Take imajo srednjeevropske in baltske države, ki so demokratizacijsko najuspešnejše, boljše oz. ustrežnejše socio-kulturne in politično-sistemske predpostavke pa tudi ugodnejše mednarodno okolje kot pa ostale tranzicijske države. Zanje je značilno večje ravnovesje moči med političnimi akterji in ustrežnejša institucionalna struktura z več konsenzualnimi elementi (parlamentarni namesto predsedniškega sistema). Boljše se odrežejo po vseh ključnih socio-ekonomskih kazalcih (BDP, stopnja neenakosti) in imajo bolj razvite različne komponente civilizacijske kompetence, kot so delovna in poklicna etika, sposobnost in motivacija za kolektivno

delovanje in samoorganizacijo, internalizacija formalno-pravne in birokratske discipline ter bazično funkcionalno znanje (Adam et al, 2001:28-29). Kaže, da so določeni elementi kulturne tradicije uspeli v latentni obliki »preživeti« komunistično obdobje, tako da predstavljajo pomembne determinante demokratičnega političnega razvoja.²⁰ Pomembno vlogo pa ima tudi njihova geografska umeščenost v bližini razvite Evrope in izpostavljenost njenim – tudi političnim – vplivom.

5. Sklepna beseda

Vzpostavitev stabilne demokracije je kompleksen proces. Tako ni nekih enoznačnih receptov za uspeh tega podjetja. Za to ni namreč dovolj zgolj zamenjava preteklega nedemokratičnega režima. Zagotovljeni morajo biti številni pogoji socio-ekonomske, kulturne in politično-institucionalne narave, pa tudi zavezanost glavnih družbenih akterjev. Pri tem se je potrebno zavedati, da ti dejavniki pogosto delujejo posredno, njihovi učinki pa so odvisni od številnih kontingenčnih momentov. Vseeno pa je le ob sovpadanju omenjenih dejavnikov možna demokratična stabilnost – tudi v »novih demokracijah« vzhodne in srednje Evrope.

Opombe:

1. Ko govorimo o demokratizaciji, je potrebno razlikovati med večimi fazami tega procesa. V splošnem lahko govorimo o treh fazah: demokratičnem prehodu, demokratični konsolidaciji in demokratični stabilizaciji (Tomšič, 2002:129). Relevantnost posameznih dejavnikov se v teh fazah razlikuje. V naši analizi bo poudarek na tistih dejavnikih, ki so odločilni za demokratično stabilizacijo.
2. Več o na ta način opredeljenem konceptu politične stabilnosti glej Tomšič, 2002.
3. Po mnenju nekaterih raziskovalcev obstaja določen prag ekonomske razvitosti (pri BDP okoli 5000\$), nad katerim je zelo verjeten obstoj stabilne demokracije (Lipset et al., 1993:162).
4. Verjetneje je, da se bo demokracija zasedrala v relativno siromašni državi, kjer so ključni družbeni resursi relativno razpršeni, kot pa v državi, ki ima relativno visok BDP na prebivalca, vendar pa so omenjeni resursi visoko koncentrirani (Vanhanen, 1990:115)
5. Politično kulturo lahko opredelimo kot »zbir drž, verovanj in občutij, ki urejajo in dajejo pomen političnemu procesu in ki tvorijo temeljne predpostavke in pravila, ki vodijo obnašanje v političnem sistemu« (Pye, 1968:218). Vključuje tako politične ideale kot tudi delujoče politične norme. Politična kultura je pojav, ki združuje psihološke in subjektivne razsežnosti politike. Je proizvod kolektivne zgodovine političnega sistema in je potemtakem enako zakoreninjena tako v javnih dogodkih kot tudi v zasebnih izkustvih.
6. Več o konceptu »horizontalne odgovornosti« glej O'Donnell, 1998.
7. Waller (1994:39-49) razlikuje med tremi sklopi dejavnikov demokratičnih sprememb v vzhodni Evropi: 1. zgodovinskimi, ki združuje zapuščino različnih kulturnih, političnih in ekonomskih delitev, katere so posledica preteklega (pedsocialističnega) razvoja; 2. sistemskim, ki predstavlja dediščino socialističnega sistema, predvsem njegove institucionalne značilnosti; ter 3. konjunktornim, ki se nanaša na elemente, ki so posledica trenutnih in nepričakovanih dogodkov in sprememb (denimo odločitev vlad in posameznih politikov, pojav gospodarskih težav itd.).

8. Primer uporabe tega koncepta najdemo v znameniti Putnamovi primerjalni študiji socialnega kapitala v Italiji v knjigi *Making Democracy Work* (1993).
9. Ta je bila višja od tiste v manjrazvitih državah kapitalistične Evrope (Španiji, Portugalski in Grčiji) (Therborn, 1995:136).
10. Pri tem je treba opozoriti, da se je dinamika krize razlikovala tudi med temi državami. Tako je na Madžarskem in Poljskem glavna kriza nastopila v začetku 90. let, na Češkem pa je prišlo do nje v drugi polovici 90. let.
11. Vendar pa tudi glede kulturnih značilnosti lahko govorimo o razlikah med srednjo Evropo, ki je bila del zahodnokrščanskega sveta in kjer so bili do neke mere zasidrani moderni kulturni vzorci (individualizem, pravna kultura), ter vzhodno in jugovzhodno Evropo, ki je bila del vzhodnokrščanskega (bizantinskega) kulturnega kroga, kjer so bili ti odsotni oz. omejeni na ozke sloje prebivalstva
12. To kaže primerjava iz raziskave *New Democracies Baormeter V* (1998) med tranzicijskimi državami vzhodne-srednje Evrope in Avstrijo kot etabrirano demokracijo, kjer je v prvih zaupanje v povprečju nižje.
13. Po podatkih iz *European Values Survey 1999/2000* to velja predvsem za Slovaško, Češko in Slovenijo.
14. Vendar pa je potrebno biti pri poudarjanju prevlade teh konfliktov nekoliko previden, saj se zaradi določenih svojih značilnosti (predvsem zato, ker pogosto izzovejo močne emocije) manifestirajo v najbolj eruptivni obliki, zaradi česar so najbolj javno prezentni, kar pa še ne pomeni, da so za nadaljnji politični razvoj tudi najbolj odločilni. Poleg tega ni mogoče ostro ločiti med kulturno in interesno pogojenimi konflikti, saj so ideološki spopadi pogosto vpeti v interese njihovih protagonistov, pri čemer delujejo v funkciji (de)legitimacije obstoječih odnosov moči (Tomšič, 1999:60).
15. Čeprav so v nekaterih državah (Poljska, Češkoslovaška, Vzhodna Nemčija) ves čas komunizma formalno obstajale tudi nekomunistične politične stranke, ki so imele celo določen dežel zastopnikov v parlamentu. Vendar so bile te stranke zgolj marionete vladajočih komunistov in niso imele praktično nobene politične teže.
16. Vendar so tudi v tem kontekstu obstajale razlike. Tako sta jugoslovanski (do Titove smrti), še posebej pa romunski režim imela močna obeležja osebne diktature (Tita in Ceausescuja) – s tem, da je bil slednji bistveno represivnejši. Poljski režim je v 80. letih z uvedbo vojnega stanja dobil nekatere značilnosti vojaške diktature (čeprav je partija še vedno predstavljala pomemben instrument izvajanja oblasti). Medtem se je madžarski režim (znotraj Jugoslavije po letu 1980 pa tudi režim v Sloveniji) razvil v relativno liberalno varianto avtoritarizma (partijska elita je še vedno imela politični monopol, vendar je bila relativno odprta do ostalih družbenih skupin, predvsem inteligence, do neke mere pa je bilo dopuščeno tudi opozicijsko delovanje).
17. To je bila prva javno delujoča opozicijska organizacija v komunistični Evropi (Flam, 1999:20).
18. Za primerjalne podatke o stopnji reprodukcije/cirkulacije elit na Madžarskem, na Poljskem in v Rusiji glej Szelenyi in Szelenyi, 1995. Za Rusijo glej Krishtanowskaya, 1999. Za Poljsko glej Wasilewski, 1999. Za Češko glej Srubar, 1998. Za Baltske države glej Steen, 1997. Za Slovenijo glej Kramberger, 1998.
- 19.ocene stopnje razvitosti demokracije v posameznih državah je mogoče najti v raziskavah, kot so *Freedom in the World*, *Nations in Transit* (obe pripravlja organizacije Freedom House) in *Worldwide Governance Data Indicators* (Svetovna banka).

20. Primer je Češka, ki je kljub večdesetletni zaprtosti, ki je bila posledica ortodoksnosti lokalnega komunističnega režima, uspela v relativno kratkem času odpraviti zaostanek za državami, kjer je bil komunistični režim bolj odprt in liberalen (Slovenijo, Madžarsko in Poljsko), močno pa je prehitela tiste države, kjer je bil režim podobno trd in represiven (npr. Bolgarijo).

Literatura

- Adam, Frane, Matej Makarovič, Borut Rončević, in Matevž Tomšič (2001): Socio-kulturni dejavniki razvojne uspešnosti. Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana.
- Almond, Gabriel in G. Bingham Powell (1966): *Comparative Politics*, Boston, Toronto: Little, Brown and Company.
- Bachrach, Peter (1967): *The theory of democratic elitism*. Boston: Little, Brown and Company.
- Barber, Benjamin (2000): »Civilna družba: poskusi za oživitev močne demokracije«. *Nova revija*, 213/214, 252-262.
- Baylis, Thomas A. (1998): »Elites, Institutions, and Political Change in East Central Europe: Germany, the Czech Republic, and Slovakia«. V: Higley, John, Jan Pakulski in Wlodimierz Wesolowski, (ur.), *Postcommunist Elites and Democracy in Eastern Europe*, 107-130. London: Macmillan Press Ltd.
- Berend, Ivan (2001): »The 'Crisis Zone' Revisited: Central and Eastern Europe in the 1990s«. *East European Politics and Societies*, 15, 2, 250-268.
- Berger, Peter (1992): »The Uncertain Triumph of Democratic Capitalism«. *Journal of Democracy*, 3, 3, 7-17.
- Blondel, Jean (1972): *Comparing Political Systems*. New York: Praeger Publishers.
- Culic, Irina (1999): »The Strategies of Intellectuals: Romania under Communist Rule in Comparative Perspective«, v: Bozoki, Andras, (ur.), *Intellectuals and Politics in Central Europe*, 43-71. Budapest: Central European University Press.
- Daskalov, Roumen (1996): »Transformation of the East European Intelligentsia: Reflections on the Bulgarian Case«. *East European Politics and Societies*, 10, 1, 46-84.
- Diamond, Larry (1999): *Developing Democracy*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Elster, Jon, Claus Offe in Ulrich K. Preuss (1999): *Institutional Design in Post-communist Societies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Etzioni-Halevy, Eva (1989): »Elite Power, Manipulation and Corruption«. *Government and Opposition*, 28, 2, 215-231.
- Etzioni-Halevy, Eva (1993). *The Elite Connection: Problems and Potential of Western Societies*. Cambridge: Polity Press.
- European Values Survey 1999.
- Eyal, Gil, Ivan Szelenyi in Eleanor Townsley (2000): *Making Capitalism without Capitalists. Ruling Class in Eastern Europe*. London & New York: Verso.
- Field, G. Lowell, John Higley in Michael G. Burton (1990): »A New Elite Framework for Political Sociology«. *Cahiers Vilfredo Pareto*, 28, 88, 149-181.
- Flam, Helena (1999): *Dissenting Intellectuals and Plain Dissenters: The Cases of Poland and East Germany*, v: Bozoki, Andras (ur.), *Intellectuals and Politics in Central Europe*, 19-41. Budapest: Central European University Press.

- Higley, John in György Lengyel (2000): »Elite Configuration after State Socialism«, v: Higley, John in György Lengyel (ur.), *Elites after State Socialism*, 1-21. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.
- Higley, John, Jan Pakulski in Włodzimierz Wesolowski (1998): »Introducion: Elite Change and Democratic Regimes in Eastern Europe«, v: Higley, John, Jan Pakulski in Włodzimierz Wesolowski (ur.), *Postcommunist Elites and Democracy in Eastern Europe*, 1-33. London: Macmillan Press Ltd.
- Hoffmann-Lange, Ursula (1992): *Elite v modernih demokracijah*, v: Adam, Frane, (ur.), *Politika kot poklic*, 91-107. Ljubljana: KRT.
- Huntington, Samuel (1993): *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman & London: University of Oklahoma Press.
- Hyden, Goran (1997): »Civil Society, Social Capital and Development: Dissection of a Complex Discourse«. *Studies in Comparative International Development*, 32, 1, 3-30.
- Janos, Andrew (2000): *East Central Europe in the Modern World*. Stanford: Stanford University Press.
- Kaase, Max in Kenneth Newton (2000), *Zaupanje v vlado*. Toš, Niko, (2000): *Zaupanje Slovencev v demokratični sistem*. Ljubljana: FDV in Liberalna akademija.
- Karl, Terry Lynn in Philippe C. Schmitter (1991): »Modes of Transition in Latin America, Southern and Eastern Europe«. *International Social Science Journal*, 128, 269-284.
- Kramberger, Anton (1998): *Positional Elites in Politics, Economy and Culture in Slovenia during 1988-95: Summary Statistics on Elite Segments*. Ljubljana: CESTRA.
- Kryschtanowskaya, Olga (1999): *Die Transformation der alten Nomenklatur-Kader in die neue russische Elite*, v: Steiner, Helmut in Wladimir A Jadov (ur.), *Russland – wohin?*, 213-243. Berlin: Trafo Verlag.
- Lijphart, Arend (1999): *Patterns of Democracy*. New Haven: Yale University Press.
- Lijphart, Arend in Carlos Waisman (1996): »The Design of Democracies and Markets: Generalizing Across Regions«, v: Lijphart, Arend in Carlos Waisman (ur.), *Institutional Design in New Democracies*, 235-248. Boulder & Oxford: Westview Press.
- Linz, Juan in Alfred Stepan (1996): *Problems of Democratic Transition and Consolidation*. Baltimore and London: Johns Hopkins University Press.
- Lipset, Seymour M. (1959): *Political Man: the Social Bases of Politics*. Bombay: Vakils, Feffer and Simons.
- Lipset, Seymour M. (1994): »The social requisites of democracy revisited«. *American Sociological Review*. 59, 1, 1-22.
- Lipset, Seymour M., Kyoung-Ryung Seong in John Charles Torres (1993): »A comparative analysis of the social requisites of democracy«. *International Social Science Journal*, 136, 155-175.
- Lockhart, Charles (1999): »Cultural contributions to explaining institutional form, political change and rational decisions«. *Comparative Political Studies*, 32, 7, 862-893.
- Markus, György G. (1996): »Cleavage Dynamics and Party System in Hungary«, v: Kropivnik, Samo, Igor Lukšič in Drago Zajc (ur.), *Conflicts and Consensus: Pluralism and Neocorporatism in the New and Old Democracies*, 13-38. Ljubljana: Slovenian Political Science Association.
- Moore, Barrington, (1987): *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of Modern World*. Boston: Beacon.
- Nagle, John in Alison Mahr (1999): *Democracy and Democratization*. London: SAGE Publications. *Nations in Transit 2001*, Freedom House.

- New Democracies Barometer V (1998). Centre for the Study of Public Policy, University of Strathclyde.
- O'Donnell, Guillermo (1998): »Horizontal Accountability in New Democracies«. *Journal of Democracy*, 9, 3, 112-126.
- Ost, David (1993): »The Politics of Interest in Post-Communist East Europe«. *Theory and Society*, 22, 453-486.
- Pridham, Geoffrey. (1994): »Democratic transitions in theory and practice: Southern European Lessons for Eastern Europe«, v: Pridham, Geoffrey in Tatu Vanhanen, (ur.), *Democratisation in Eastern Europe*, 15-37. London: Routledge.
- Plasser, Fritz in Peter Ulram (1996): »Measuring Political Culture in East Central Europe«, v: Plasser, Fritz in Andreas Pribersky (ur.), *Political Culture in East Central Europe*, 3-33. Aldershot: Avebury.
- Pribersky, Andreas, (1996): »The Symbolic Dimension. Political Anthropology and the Analysis of ECE Political Cultures«, v: Plasser, Fritz in Andreas Priberski, Andreas (ur.), *Political Culture in East Central Europe*, 51-57. Aldershot: Avebury.
- Pridham, Geoffrey in Paul Lewis (1996): »Introduction: Stabilizing Fragile Democracies and Party System Development«, v: Pridham, Geoffrey in Paul Lewis, (ur.), *Stabilizing Fragile Democracies*, 1-22. London: Routledge.
- Putnam, Robert (1993): *Making Democracy Work*. Princeton: Princeton University Press.
- Pye, Lucian (1968): »Political Culture«, v: Sills, D.L., (ur.), *International Encyclopedia of the Social Sciences*, 218-225. London, New York: The Macmillan Company and the Free Press.
- Rose, Richard, William Mishler in Christian Haerpfer (1999): *Democracy and its Alternatives*. London: Polity Press.
- Rupnik, Jacques (1999): »The Postcommunist Divide«, *Journal of Democracy*, 10, 1, 57-62.
- Rupnik, Jacques (2000): »Eastern Europe: The International Context«. *Journal of Democracy*, 11, 2, 115-129.
- Sartori, Giovanni (1976): *Parties and party systems*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sartori, Giovanni (1987): *The Theory of Democracy Revisited*. New Jersey: Chatham House Publishers.
- Skocpol, Theda (1980): *States and Social Revolutions: a Comparative Analysis of France, Russia, and China*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Srubar, Ilja (1998): »Elitewandel in Der Tschechischen Republik. Aus Politik und Zeitgesichte«. *Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament B8/98*, 21-31.
- Steen, Anton (1997): »The Baltic Elites after the Change of the Regime«, v: Best, Heinrich in Ulrike Becker (ur.), *Elites in Transition*, 149-170. Opladen: Leske & Budrich.
- Szelenyi, Ivan, (1996) »Vzpon menedžerizma: žnovi razred' po padcu komunizma«. *Nova revija*, 172/173, 1-13.
- Szelenyi, Ivan in Szonjy Szelenyi (1995): »Circulation or Reproduction of Elites During the Post-Communist Transformation of Eastern Europe«. *Theory and Society*, 24, 615-638.
- Therborn, Göran (1995): *European Modernity and Beyond: the Trajectory of European Societies 1945-2000*. London: SAGE.
- Tomšič, Matevž (1999): *Oblikovanje političnih elit v postsocialističnih družbah*. FDV – magistrska naloga.
- Tomšič, Matevž (2002): *Politična stabilnost v novih demokracijah*. Ljubljana: ZPS.

- Toš, Niko in skupina (1999): SJM 99/1 – Demokratizacija v vzhodnoevropskih državah. Ljubljana: FDV-CJMMK.
- Vanhanen, Tatu (1990): The Process of Democratization. New York & London: Crane Russak Group.
- Waller, Michael (1994): »Groups, parties and political change in Eastern Europe from 1977«, v: Pridham, Geoffrey in Tatu Vanhanen (ur.), Democratisation in Eastern Europe, 38-62. London: Routledge.
- Wasilewski, Jacek, (1999), »Integration of Polish Post-Transitional Elite«, Paper prepared for International Design Conference: A Comparative Study of National and Transnational Elite Integration in CEE and West European State, Ljubljana, 1-13.
- Wesolowski, Wlodimierz (1996): »The Formation of Post-Communist Parties in Poland«, v: Pridham, Geoffrey in Paul Lewis (ur.), Stabilizing Fragile Democracies, 254-265. London: Routledge.
- White, Stephen (1997): »Russia: presidential leadership under Yeltsin«, v: Taras, Raymond, (ur.), Postcommunist presidents, 38-66. Cambridge: Cambridge University Press.
- Zakaria, Fareed (2003): The Future of Freedom. New York, London: W.W Norton & Company.

Avtorjve naslov:

Dr. Matevž Tomšič, docent
Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Kardeljeva pl. 5, SI-1000 Ljubljana
e-mail: matevz.tomsic@uni-lj.si

*Rokopis prejet junija 2003, dokončna verzija za objavo pa oktobra 2003.
Članek je po mnenju uredništva uvrščen v kategorijo
izvirni znanstveni članek s kvalitativno argumentacijo.*

Teoretski okvir korporativnega komuniciranja

POVZETEK: Prispevek predstavlja poskus teoretske razmejitve šestih komunikacijskih področij, ki jih lahko najdemo znotraj komunikoloških in poslovnih univerzitetnih programov: organizacijsko, poslovno, upravljavsko, tržno, institucionalno in korporativno komuniciranje. Za analizo in razmejitev posameznih polj komuniciranja, avtorja uporabita različne kriterije: profitni/neprofitni sektor; mikro/makro perspektiva; pozitivistični/normativistični pristop, interni/eksterni poudarek, medosebno/množično komuniciranje, obrt /teorija /funkcionalnost /tehnologija komuniciranja, unitaren/ organizacijski pogled na organizacijo. Takšna konceptualno razlikovanje omogoča relativno objektivno zamejitev različnih področij komuniciranja, definiranja ločnic in medsebojnih povezav. Avtorja v analizi ugotavljata, da v nasprotju z organizacijskim, poslovnim, upravljavskim, tržnim in institucionalnim komuniciranjem, korporativnega komuniciranja ne more opredeliti kot samostojno disciplino, pač pa kot nov, holističen način videnja posameznih polj poslovno-organizacijske komunikologije in njihovo integracijo v celoto.

KLJUČNE BESEDE: poslovno komuniciranje, organizacijsko komuniciranje, upravljavsko komuniciranje, tržno komuniciranje, institucionalno komuniciranje, korporacijsko komuniciranje, korporativno komuniciranje

1. Uvod

V tistem delu komunikologije, ki obravnava fenomene, povezane z organizacijo kot formalno organizirano institucijo, imamo opraviti z različnimi raziskovalnimi polji, ki se po eni strani medsebojno prekrivajo, po drugi pa v korpus celotnega komunikološkega znanja prinašajo različne vidike in poudarke. Znak akademske zrelosti je, da se protagonisti znotraj raziskovalnega polja zavedajo mej oziroma identitete lastnega raziskovalnega polja, čeprav je neizogibno, da se z raziskovalnim razvojem te meje širijo in posegajo na fenomene raziskovanj drugi raziskovalnih polj. To še posebej velja za vse interdisciplinarne discipline nasploh, kar komunikologija zagotovo je. Zelo pereč je ta problem v tistem delu komunikologije, ki je vezan na raziskovanje komuniciranja, povezanega s profitnimi in neprofitnimi organizacijami.

V nadaljevanju se bomo skozi opravljen pregled literature na kratko posvetili (v teoriji) najpogostejši opredelitvi in razmejitvi pojmov upravljavskega, organizacijskega, poslovnega, (integrirano) tržnega, institucionalnega in korporativnega komuniciranja. Na shematičen način bomo skušali pokazati razlike med njimi, ki jih po našem mnenju

delajo specifične in so kot take vredne posebne raziskovalne pozornosti, ki se kaže v tem, da pri posameznih primerih lahko govorimo o samostojnih raziskovalnih poljih, če ne že disciplinah. Slednje pa ne velja za korporativno komuniciranje, ki ga ne vidimo kot novo raziskovalno polje, pač pa kot holistični okvir razumevanja kompleksnosti komunikologije, povezane s poslovnimi organizacijami, in poskus načina pojmovne integracije v celoto.

V prizadevanju po čim jasnejši klasifikaciji posameznih obravnavanih raziskovalnih polj, smo pri našem poskusu uporabili (in za potrebe tega prispevka priredili ter nadgradili) klasifikacijo, ki jo je že davnega leta 1972 za potrebe klasifikiranja študij znotraj marketinga predlagal Philip Kotler in o kateri podrobneje v svoji knjigi piše Hunt (1976). Tako naj bi bilo vse prispevke mogoče deliti na to, ali se nanašajo na profitni ali neprofitni sektor (profitni sektor zavzema tiste enote, ki imajo za svoj osnovni cilj realizacijo profita). Nadalje je mogoče prispevke deliti na to, ali zavzemajo mikro ali makro nivo razlaganja. V našem primeru gre za to, ali se posamezni prispevki znotraj določene (pod)discipline osredotočajo na posamezne komunikacijske akte, ki jih izvaja organizacija (npr. sestanek, predstavitev ali promocija določenega izdelka organizacije ipd.), ali pa obravnavajo organizacijo kot celoto. In končno, ali (pod)discipline oziroma prispevki znotraj njih najpogosteje zavzemajo pozitivni ali normativni pristop. Prvi predstavlja perspektivo opisovanja, pojasnjevanja, napovedovanja, razumevanja aktivnosti in fenomenov, ki resnično obstajajo. Drugi pa zavzema perspektivo predpisovanja, kaj in kakšni naj bi ti fenomeni in aktivnosti bili, da bi bili primernejši, uspešnejši in učinkovitejši.

Navedenim kvalifikatorjem smo mi dodali še naslednje: ali se prispevki nanašajo na interno (komuniciranje znotraj organizacije) ali eksterno (komuniciranje zunaj organizacije) komuniciranje; ali prevladuje osredotočenost na didadno (medosebno) ali množično komuniciranje; ali prevladuje usmerjenost k spretnostim oziroma obrti, teoriji, funkcijam, tehnologiji komuniciranja. Discipline smo razdelili tudi na to, kakšen vidik do institucije zavzemajo. Predvsem gre tu za vprašanje, ali določen korpus obravnavajo kot samostojen subjekt, ločen od njenih članov - unitaren pogled na organizacijo; ali pa organizacijo razumejo kot skupnost ljudi - organizacijski vidik.

Zavedamo se, da je komuniciranje v poslovno-organizacijskem svetu (lahko ga bi imenovali tudi poslovnoorganizacijska komunikologija) širok in fluiden pojem, kot tak pa do neke mere dopušča, da se ga (predvsem v vsakdanji, manj pa v znanstveni rabi) uporablja kot kroven pojem za označevanje vseh različnih pojmov komuniciranja, ki se izvajajo v določenem poslovnem okolju. Najpogostejša, ohlapna raba pod njim razume - poleg poslovnega komuniciranja v ožjem pomenu besede - še organizacijsko in upravljavsko komuniciranje. Vendar pa temu nasprotujejo številni avtorji (npr. Shelby 1993; Mills in Rogers 1996; Rogers 1996; Mumby in Stohl 1996), ki posamezna področja jasno razmejujejo. V nadaljevanju si oglejmo nekatera dejstva, ki potrjujejo tezo, da v primeru poslovnega, organizacijskega in upravljavskega komuniciranja ne moremo govoriti o enotnem raziskovalnem polju s skupnim korpusom znanja, pač pa gre za tri povezana, a v svojem korpusu znanja ločena raziskovalna polja.

2. Poslovno komuniciranje (ang. Business communication)

Kot sta zapisala Leipzig in More (1982), je poslovno komuniciranje tista disciplina, ki je v svoji naravnosti povsem pragmatično usmerjena. Nekateri avtorji (npr. Daniel, 1983) celo trdijo, da sploh ne gre za znanstveno disciplino, pač pa zgolj za praktično metodo. Reinsch in Lamr (1996) govorita o poslovnem komuniciranju kot o "praktični znanosti". Razloge za takšno razumevanje gre prav gotovo iskati v zgodovini razvoja pojma poslovnega komuniciranja. Carbonejeva (1994), ki je opravila analizo zgodovine in razvoja osnovnih načel poslovnega komuniciranja od leta 1776 do 1916, je ugotovila, da je prvi pomembnejši učbenik o poslovnem komuniciranju za neko ameriško fakulteto l. 1916 napisal George B. Hotchkiss, ki velja tudi za enega od očetov poučevanja sodobnega poslovnega komuniciranja. Pri tem je pomembna ugotovitev, da je njegovo delo temeljilo na spoznanjih, ugotovitvah in navodilih modernih retorikov, kot so Campbell, Blair in Whately, ki jih je priredil in prenesel v kontekst poslovanja. Poslovno komuniciranje torej zgodovinsko izhaja iz retorike, črpa pa tudi iz jezikoslovja, stilistike in oblikoslovja (Forman 1993).

Poznavanje zgodovine razvoja poučevanja poslovnega komuniciranja, ki ima tako v ameriškem kot v evropskem svetu bogato akademsko tradicijo, nam omogoča razumeti rezultate številnih raziskav, ki so se ukvarjale predvsem z vprašanjem, kaj je jedro discipline poslovnega komuniciranja. Larry Smeltzer (1993) je tako na vprašanje, katera so področja poslovnega komuniciranja, ki si zaslužijo največ pozornosti nadaljnega raziskovanja, med praktiki najpogosteje dobil odgovor, da je to timsko delo in prepričevalno osebno komuniciranje. Med akademiki pa, da je to tehnologija in proces pisanja. Ko pa je isti avtor preučeval pogostost tem, objavljenih med leti 1977 in 1991 v osrednji znanstveni in strokovni publikaciji za poslovno komuniciranje, *Journal of Business Communication*, ki je tudi uradna publikacija največjega združenja poslovnih komunikatorjev ABC, je na prvem mestu dobil 83 člankov, ki obravnavajo probleme, povezane s pisnim komuniciranjem. Podobni so tudi rezultati raziskave Wardropea in Baylessa (1999), ki sta ugotovila, da se učiteljem poslovnega komuniciranja zdi najpomembnejše obvladovanje tehnik pisanja, poleg tega pa še obvladovanje javnega nastopanja. Prav tako je v tej isti raziskavi ugotovljeno, da omenjenima temama v svojih programih učitelji poslovnih komunikacij posvečajo največ pozornosti.

Galle in Lunberg (1988) sta že desetletje pred tem zaključila, "da tradicionalna domena poslovnega komuniciranja vključuje strukturne komponente pravilnega pisanja pisem, stila pisanja, slovnice in formalnih poročil" (Galle in Lunberg 1988: 27). V podobnem kontekstu je Kendra Carmichael (1996), potem ko je izračunala frekvence izrazov, ki se pojavljajo v že omenjeni reviji *Journal of Business Communication*, izdelala perceptivne mape skupin (klastrov) izrazov, ki najpogosteje nastopajo skupaj. Ugotovila je, da lahko poslovno komuniciranje označimo kot tisto komuniciranje, ki se dogaja znotraj poslovnih aktivnosti med menedžmentom, zaposlenimi in drugim osebjem. "Drugi razlikovalen in pomemben vidik (poslovnega komuniciranja, op.a.) pa je, da obsega preučevanje pisnih spretnosti, poslušanja, prodaje in pisnih vaj o poslovnem komuniciranju za študente poslovnih ved." (Carmichael 1996: 329) Ti dve značilnosti

naj bi po avtoričinem mnenju ključno prispevali k poskusu definiranja poslovnega komuniciranja. Podobno pravita tudi Krapels in Arnold: "Zgodovinsko gledano se tisti, ki delujejo v disciplini, ki nosi ime poslovno komuniciranje, ukvarjajo s pisanjem v poslovne namene, prav tako pa tudi s skupinskim delom, (javnimi) nastopi in prezentacijami ter intervjuji." (Krapels in Arnold 1996: 348).

Vendar pa kot pravi Shelby (1993), poslovno komuniciranje ne obsega zgolj komuniciranja znotraj, pač pa tudi zunaj organizacije. "Notranja vsebina, skupna disciplini, se razteza od pogodb, zapisov, poročil do intervjujev in (osebnih, skupinskih) sestankov; zunanja vsebina pa vsebuje pisma in konference, medtem ko je govor (konverzacija) pomemben tako za zunanje kot notranje javnosti" (Shelby 1993: 253). Poslovno komuniciranje lahko opredelimo kot akademsko disciplino, ki se ukvarja z uporabo, aplikacijo in oblikovanjem načinov izražanja, simbolov in znakov, ki spremljajo profitno naravnane aktivnosti, povezane z zagotavljanjem izdelkov in storitev, ki zadovoljujejo človeške potrebe in želje (Reinsch in Lamar 1991).

Poslovno komuniciranje naj bi bilo tako predvsem vez med udeleženci določenega poslovnega procesa, ki omogoča zaključiti določeno poslovno nalogo.

Takšen pojem komuniciranja, ki se ukvarja predvsem s temami kot so veščine komuniciranja, problematika, povezana s konkretno uporabo tehnologij in medijev v komunikacijskem procesu, vrstami poslovnega komuniciranja (npr. poslovni razgovor, sestanek, nastopi in predstavitve, pisno komuniciranje), rabami poslovnega komuniciranja (npr. pogajanja, komuniciranje v prodaji, v svetovalni dejavnosti) in nenazadnje estetiko in etiko poslovnega komuniciranja, se je tudi v Sloveniji uveljavil pod imenom poslovno komuniciranje (glej Možina in drugi 1998) in se kot tak tudi že vrsto let poučuje na slovenskih fakultetah (npr. Ekonomska fakulteta v Ljubljani).

3. Organizacijsko komuniciranje (ang. Organizational communication)

Če lahko za poslovno komuniciranje rečemo, da je usmerjeno v preučevanje in učenje določenih veščin in tehnik komuniciranja, je organizacijsko komuniciranje usmerjeno v sam proces komuniciranja (za temeljit pregled literature glej Greenbaum in drugi 1988). Za razliko od poslovnega komuniciranja, ki teži tako navznoter kot navzven, je organizacijsko komuniciranje omejeno na notranje okolje profitnih in neprofitnih institucionaliziranih organizacij. Organizacijsko komuniciranje je nedeljivo povezano z organizacijsko strukturo (Reinsch in Lamar 1991).

Tako avtorji (Putnam 1983; Shelby 1993) opozarjajo, da imamo pri oblikovanju teorije o organizacijskem komuniciranju dva temeljna pristopa. Funkcionalisti obravnavajo organizacijo kot stabilno strukturo, skozi katero teče komuniciranje. Cilj organizacijskega komuniciranja znotraj te paradigme je posredovati prave informacije pravim ljudem ob pravem času, da bi tako zagotovili podporo strukturi organizacije in njeno prilagajanje na okoliščine. Interpretativna perspektiva pa ne obravnava organizacije kot neke stvarne danosti, pač pa jo obravnava kot konstrukt, ki je oblikovan skozi subjektivno izkušnjo njenih članov. Gre torej za dve perspektivi, ki se razlikujeta že v

sami osnovi. Medtem ko prvi izhajajo iz pozitivizma in prisegajo na neko objektivno danost, interpretativna perspektiva k realnosti pristopa relativistično.

Funkcionalisti so v jedro svojega preučevanja postavili pretok informacij (integralno, vertikalno, horizontalno, prečno). Ključno vprašanje je, kako poteka informacija od pošiljatelja do prejemnika, kje so in kako v sistemu nastanejo interference in komunikacijski šumi. Interpretativna perspektiva pa se ukvarja predvsem s pomeni, ki nastanejo kot posledica komuniciranja. Tako je v ospredju predvsem preučevanje jezika znotraj organizacije, simbolov, ritualov, mitov, ki naj bi v stalnem redefiniranju konstituirali organizacijo (Putnam 1983).

Greenbaum s sodelavci (1988: 275-317), ne glede na perspektivo, znotraj organizacijskega komuniciranja loči tri glavne kategorije: medosebno, skupinsko in celokupno organizacijsko komuniciranje, ki vsebujejo:

- študije preučevanja poteka informacij (ang. information flow). Gre predvsem za vprašanja pošiljateljev in prejemnikov, kanalov, udeležencev, interferenc v sistemu, povratnih informacij itd.);
- študije vsebine sporočil (ang. message content), kjer gre za vprašanja različnih pomenov, namenov, kakovosti, (ne)točnosti informacij;
- študije komunikacijske klime (ang. Communication climate). Tu gre za vprašanja zadovoljstva, odnosa, občutkov udeležencev komuniciranja o viru, kanalih informacij, stopnji svoje udeležbe v procesu itd.;
- študije organizacijskega razvoja in individualnih izobraževanj (ang. individual training and organization development), kjer gre predvsem za vprašanja sistemskih rešitev, ki bi omogočile kompetentno komunikacijsko delovanje posameznikov in organizacije kot celote. Za razliko od poslovnega komuniciranja, ki se ubada z vprašanjem, kako se komunikacijski akt izvede, je tu pomembno, kateri so ti komunikacijski akti in za katere prilike so najustreznejši ter kako bi jih vključili v sistem.

Iz stališča poučevanja organizacijskega komuniciranja je leto usmerjeno k teoretičnim in raziskovalnim problemom ki obstajajo znotraj raziskovalnega področja organizacijskega komuniciranja. "To ne pomeni, da nasprotujemo poučevanju naših študentov praktičnih komunikacijskih veščin, ki bi jim pomagale v poslovnem svetu (kar je bistvo vsebine predmeta poslovnega komuniciranja, op.a.), vendar je to drugotnega pomena v primerjavi s tem, da jih oskrbimo z analitičnimi in kritičnimi sposobnostmi, ki bi jim omogočile razumevanje življenja organizacije skozi komunikacijsko perspektivo" (Mumby in Stohl 1996: 55).

Zaključimo lahko, da organizacijsko komuniciranje, ki črpa predvsem iz teorije organizacije, komunikologije in obnašanja organizacij, išče lasten teoretični okvir, ki je razpet med različne perspektive. Za vse perspektive pa je skupno, da so usmerjene v teorijo, da obravnavajo "organizacijsko komuniciranje (kot) lepilo, ki drži organizacijo skupaj" (Ivancevich in Matteson 1996) in da proučujejo različne komunikacijske fenomene znotraj organizacijskega konteksta (Mills in Rogers 1996).

4. Upravljavsko komuniciranje (ang. Management ali managerial communication)

“Upravljavsko komuniciranje je nastalo kot nova disciplina, ki združuje tradicionalna raziskovalna polja organizacijskega komuniciranja, poslovnega komuniciranja in upravljanja” (Smeltzer in drugi 1983: 71). Tako naj bi, kot dokazuje Shelbyjeva (1993), upravljavsko komuniciranje integriralo teorijo s komunikacijskimi spretnostmi. “Rezultat takšnega pristopa je, da upravljavsko komuniciranje vsebuje več teorije in manj spretnosti kot poslovno komuniciranje, a manj teorije in več spretnosti kot organizacijsko komuniciranje” (Shelby 1993: 255). Lahko bi rekli, da gre za integracijo obeh prej opisanih področij za potrebe in skozi perspektivo menedžerjev in njihovih nalog. Tako je “bistveni namen upravljavskega komuniciranja razvijanje in širjenje znanja, ki bo pripomoglo k povečanju učinkovitosti in uspešnosti menedžerjev, ki delujejo v sodobnih poslovnih okoljih” (Smeltzer 1996: 16). Prav ta menedžerska orientiranost daje upravljavskemu komuniciranju njegovo specifiko. Na komuniciranje se primarno ne gleda kot na tehniko ali spretnost (poslovno komuniciranje), niti ne kot na proces (organizacijsko komuniciranje), pač pa kot na sredstvo za doseg cilja. Komuniciranje se razume “kot nekaj, kar se da uporabiti za doseg organizacijskih ciljev, potem ko (menedžer, op. a.) oceni koristi in stroške” (Smeltzer in drugi 1983: 74).

Shelbyjeva (1988) pravi, da “izbire sporočil in kanalov ne smejo biti izvedene slučajno niti ne iz navade, pač pa morajo biti strateške. To pomeni, da menedžerji potrebujejo jasen razlog za izvajanje komunikacijskih aktivnosti” (Shelby, 1988: 16). V nadaljevanju pravi, da menedžerji izbirajo komunikacijskih opcij v danih razmerah opravijo glede na tri temeljne upravljavske kriterije: uspešnost, učinkovitost in kakovost, ki jih upoštevajo tako v fazi produkcije komunikacijskih sporočil (priprava na pisanje, osnutek, izdelava končnega sporočila) kot v fazi njihovega pošiljanja (izbira kanala, pošiljanje sporočila, sprejemanje povratne informacije). Pri tem je pomembno, da avtorica v osrčje upravljavskega komuniciranja postavi prepričevanje kot temelj, na katerem sloni delovanje menedžerjev. Ali kot pravi Forman: “Kot antični retoriki, morajo vodje sodobnih organizacij vedeti, kako uporabiti jezik, da bi z njim motivirali ključne interne in eksterne deležnike...” (Forman 1993: 10).

Gre torej za razumevanje strukturnega, sistemskega, predvsem pa funkcionalnega aspekta komuniciranja oziroma za poznavanje, uporabo in izpopolnjevanje problematik komuniciranja med menedžerji v notranjem in zunanem okolju organizacije. Argenti (1996) v temeljno domeno upravljavskega komuniciranja vključi “komunikacijsko strategijo, spretnosti komuniciranja, kamor vključujemo tudi pisanje in nastopanje; proces komuniciranja, skupaj s skupinskim delom in med-osebnimi odnosi; globalno okolje, ki se osredotoča na komuniciranje med različnimi kulturami in funkcije komuniciranja” (Argenti, 1996: 83). Da bi v celoti razumeli upravljavsko komuniciranje, moramo najprej dobro razumeti vloge in naloge menedžerjev, ki jih je izvrstno opisal Mintzberg (1973) (glej tudi Smeltzer 1996; Trujillo 1985).

Pri razumevanju komuniciranja s funkcijskega vidika se soočimo z izredno široko opredelitvijo upravljavskega komuniciranja. Vsako komuniciranje, ustno in pisno, osebno

ali neosebno, ki je uporabljeno kot sredstvo za doseg (merljivega) cilja, ki ga izvajajo menedžerji, velja za upravljavsko komuniciranje,. S tem posegamo tudi na druga področja kot sta npr. tržno in institucionalno komuniciranje.

Ne glede na to, ali pristanemo na delitev komuniciranja na poslovno, organizacijsko in upravljavsko komuniciranje, so razlike med tremi pojmi očitne in bolj ali manj splošno sprejete. Kot pravita Mills in Rogers: "tri področja (poslovno, organizacijsko in upravljavsko, op. a.) učijo tri različne stvari. Poslovno komuniciranje uči spretnosti poslovnega pisanja. Organizacijsko komuniciranje se osredotoča na učenje teorije. Upravljavsko komuniciranje pa se osredotoča na učenje komunikacijskih spretnosti in strategij komuniciranja" (Mills in Rogers 1996: 359).

Kljub temu, da lahko govorimo o treh različnih poljih, ki imajo vsako zase skupino znanstvenikov, zgodovino in tradicijo raziskovanja, relativno homogen korpus znanja in teorije, je med njimi tudi nekaj podobnosti, ki zamegljujejo razlike. Med podobnostmi gre prav gotovo omeniti interdisciplinarno orientiranost različnih disciplin, njihovo delno prekrivanje, njihove poskuse upravičevanja lastnega akademskega statusa, dejstvo, da tisti, ki delujejo znotraj posameznih disciplin, objavljajo in črpajo iz istih znanstvenih publikacij in so v veliki meri tudi člani istih strokovnih združenj ali pa obiskujejo iste znanstvene konference. Kot pravita Krapels in Arnold (1996), ne glede na to, da obstajajo razlike v teoriji, se, pragmatično gledano, vse tri discipline ukvarjajo z različnimi aspekti komuniciranja v poslovnem okolju. Še bolj pa je po našem mnenju pomembno, da vse tri discipline zavzemajo enak ali vsaj podoben odnos do organizacije in vloge ljudi v njej. Za vse lahko rečemo, da izhajajo iz posameznika in njegove vloge v komunikaciji, organizacijo pa razumejo kot skupnost ljudi, ki jih družijo skupni cilj. Ukvarjajo se s fenomeni, povezanimi s komuniciranjem članov organizacije z drugimi člani iste ali druge organizacije.

Takšno razumevanje in pristop k organizaciji pa ni značilno za področje tržnega, institucionalnega in korporativnega komuniciranja, ki kot pojmi in raziskovalna polja vseeno sodijo v širše polje komunikologije. V nadaljevanju si zato oglejmo nekatere njihove glavne značilnosti in razlike ter jih na ta način skušajmo razmejiti.

5. Promocija, tržno komuniciranje in integrirano tržno komuniciranje (ang. promotion, marketing communications in integrated marketing communication)

"Tržno komuniciranje je proces, prek katerega se skuša doseči enotnost v mislih in pomenih med organizacijo in posamezniki ... Ta proces vključuje dejstvo, da je organizacija pošiljatelj in prejemnik sporočil. Podjetja si prizadevajo zbirati in pošiljati informacije na trg" (Kitchen 1993: 370).

Takšna opredelitev kaže, da pojem tržnega komuniciranja do organizacije zavzema unitaren pogled. Pošiljatelj sporočila ni več posameznik, kot je to v primeru poslovnega, organizacijskega in upravljavskega komuniciranja, temveč v vlogi pošiljatelja ali prejemnika v komunikacijskem procesu nastopa organizacija kot samostojni subjekt.

Po svoji izraziti funkcijski naravnosti je pojem tržnega komuniciranja še najbližje upravljavskemu. Vendar sta funkciji, predvsem pa pošiljatelj (pri upravljavskemu je to menedžer, pri tržnem organizacija) in prejemnik (pri upravljavskemu so to zaposleni in drugi menedžerji, pri tržnem komuniciranju najpogosteje segmenti potrošnikov), v komunikacijskem procesu povsem različni. Osnovna funkcija tržnega komuniciranja je, da vzpostavi menjavo med potrošnikom in organizacijo. Tako je "vsako tržno komuniciranje ciljno naravnano ... Elementarni cilj strategije tržnega komuniciranja je pomoč pri prodaji produkta, da bi se tako zagotovil obstoj podjetja" (Burnett in Moriarty 1997: 4). V ekonomskem jeziku tržno komuniciranje pomeni dialog med ponudnikom in povpraševalcem. Če sledimo ekonomski logiki, lahko zaključimo, da je osnovni namen izvajanja tržnega komuniciranja maksimizacija profita.

Seveda je pojem tržnega komuniciranja in njegov razvoj nedeljivo povezan z zgodovino marketinga kot discipline in skupaj z njim s spremembami na trgu, ki so se zgodile zlasti v zadnjih petdesetih letih (glej Shultz in drugi 1993; Shultz in Shultz 1998; Jančič in Podnar 2000). Boyd in Levy sta že pred časom ugotovila, da je "komuniciranje bistven del trženja, saj se skoraj vse, kar tržnik dela, konča kot komuniciranje nečesa nekemu" (Boyd in Levy 1968: 17). V tem kontekstu moramo ločiti med pojmom promocije ali tržnega komuniciranja in pojmom integriranega tržnega komuniciranja.

Promocijo kot enega od elementov trženjskega spleta lahko definiramo kot "koordinacijo vseh prizadevanj prodajalca, da bi vzpostavil kanale informiranja in prepričevanja, s katerimi bi povečal prodajo izdelkov ali storitev, ali pa bi pripeljale do sprejetja določene ideje" (Brink in Kelley 1963). Promocija pomeni motiviranje ali premikanje potrošnikov v akcijo. Pri tem pa uporablja različna orodja (glej Beem in Shaffer 1999). Tako je upravljanje promocije praksa koordiniranja različnih elementov promocijskega spleta. Teorija o promociji se ukvarja predvsem z značilnostmi določenih komunikacijskih orodij; od oglaševanja, pospeševanja prodaje, osebne prodaje, opreme prodajnega mesta, publicitete, neposrednega trženja, stikov z javnostmi, sejma, embalaže, interneta itd. Ukvarja se tudi z njihovimi zmožnostmi za prenašanje določenih sporočil. Promocijo in tržne komunikacije (ang. marketing communications) lahko razumemo kot sinonima, s katerima označujemo niz aktivnosti oz. orodij, ki jih ima na voljo podjetje, da bi prek njih komuniciralo s svojimi ciljnim javnostmi o vseh zadevah, ki vplivajo na profitabilnost podjetja.

Tržno komuniciranje (ang. marketing communication) pa je širši pojem, saj predpostavlja, da ponudnik na trgu komunicira prek vseh elementov trženjskega spleta in tako poleg promocije vsebuje še elemente kot so izdelek, cena, prodajne poti, ljudi, fizične dokaze in procesiranje. Osnova definicije tržnega komuniciranja je ideja, da vsi elementi tržnega spleta - in ne samo promocijski splet - komunicirajo s potrošnikom (Shimp 1997). V središču obravnave tržnega komuniciranja je proces ustvarjanja, posredovanja, sprejemanja in odzivanja na sporočila. In prav iz osredotočenosti na komuniciranje kot proces je konec osemdesetih let s pojmom integriranega tržnega komuniciranja (ITK) integracija dobila mesto znotraj teorije, ki ji pripada. Z ITK je pozornost iz samih orodij in tržnih elementov prešla na potrošnika in druge deležnike. "Edino mesto, kjer resnična vrednost izdelka ali tržne znamke obstaja, je v zavesti potroš-

nika. Vse druge tržne elemente in spremenljivke lahko konkurenca posnema, ponaredi ali naredi boljše..." (Schultz in drugi 1993: 45). "Gre za nov pogled na celoto, kjer smo nekoč videli samo posamezne dele kot so oglaševanje, odnose z javnostmi, pospeševanje prodaje, nakupno vedenje, komuniciranje z zaposlenimi itd" (Shulz in drugi 1993: xvii). Pogled na komunikacijske aktivnosti je tak, kot ga vidi potrošnik – vse aktivnosti izhajajo iz enega vira.

Ključno vprašanje je, kako doseči sinergijo med različnimi namernimi in nenamernimi komunikacijami, pa tudi med posameznimi udeleženci komunikacijskega procesa. "Integrirano tržno komuniciranje je strateški poslovni proces, ki se uporablja za planiranje, razvijanje, izvrševanje in vrednotenje koordiniranih, merljivih, prepričevalnih komunikacijskih programov skozi čas s potrošniki, obstoječimi in/ali potencialnimi strankami, in drugimi pomembnimi, ciljnimi, notranjimi in zunanji javnostmi" (Schultz in Schultz 1998: 18). Obsega več dimenzij integracije: integracijo promocijskega in tržnega spleta, kreativno integracijo, intra in inter organizacijsko integracijo, informacijsko in podatkovno sistemsko integracijo, integracijo ciljnih javnosti in geografsko integracijo, pa tudi korporativno integracijo (Pickton in Hartley 1998).

5. Institucionalno oz. korporacijsko komuniciranje (ang. Institutional ali Corporate communications)

Vzporedno s tržnim komuniciranjem se je razvijal tudi pojem institucionalnih in/ali korporacijskih komunikacij. Kot ugotavljajo številni avtorji (Gray 1985; Argenti 1996; Marion 1998), se je korporacijsko komuniciranje rodilo iz potrebe, ki so jo, zlasti v šestdesetih in sedemdesetih letih, zahtevale spremembe v poslovnem okolju. Predvsem pojav vse bolj kritičnih javnosti. Njihovo mnenje je bilo, da podjetja v družbi ne igrajo samo vloge ponudnikov in da svojega obstoja ne morejo opravičiti le z dobičkom, pač pa imajo širši družbeni vpliv in so kot taka podvržena izpolnjevanju drugih družbenih pričakovanj in zahtev, in širšemu družbenemu nadzoru. V podjetjih so zato (prvo podjetje American Telegraph and Telephone Company že na začetku stoletja) organizirali posebne funkcije, katerih naloga je bilo komuniciranje z različnimi deležniki (največkrat z mediji), predvsem pa graditev, projekcija in skrb za korporativno podobo in ugled.

V literaturi srečamo dve glavni opredelitvi institucionalnega komuniciranja. Če nekateri menijo, da gre za razširitev pojma promocije iz problematike izdelka in storitve na problematiko, povezano s podjetjem, pa drugi pojem korporacijskega komuniciranja enačijo s pojmom odnosov z javnostmi. Osnovna ideja institucionalnega komuniciranja ostaja enaka, ne glede na pogled. Še bolj kot pri tržnem komuniciranju je izrazit unitaren pogled na organizacijo. Po svoji naravi je polje izrazito funkcijsko naravnano, literatura pa se osredotoča predvsem na različne tehnike, metode komuniciranja ter njihove integracije in prek tega na vzpostavljanje odnosov z različnimi, tako notranjimi kot zunanji javnostmi. V tem pogledu je pojem korporacijskega komuniciranja izrazito podoben pojmu promocije, le da je njegovo zanimanje za prejemnike informacij mnogo širše. Ne obravnava jih le kot potrošnike. Razlika med njima pa ni toliko v metodah, temveč bolj v vsebinah komuniciranja (Pickton in Broderick 2001: 5).

6. Korporativno komuniciranje (ang. Corporate communication)

Drugi pojem, ki se skriva za ang. pojmom corporate communication (brez črke s na koncu angleške besede "communication"), in ki ga kljub enakemu imenu ne smemo zamenjevati s pojmom korporacijskega oz. institucionalnega komuniciranja, pa je pojem korporativnega komuniciranja. Po svoji osnovni ideji je zelo podoben integriranemu tržnemu komuniciranju, le da na deležnike ne gleda skozi perspektivo potrošnikov, kar gre upravičeno očitati slednjemu. Lahko bi celo dejali, da je v tem pogledu njegova nadgradnja - če ga združimo še s korporacijskim komuniciranjem in sprejemanjem teorije deležnikov. Unitaren pogled na organizacijo je pri korporativnem komuniciranju zagotovo najizrazitejši od vseh prej omenjenih. Znotraj te tradicije organizacije v družbi nastopajo, predvsem pa so percipirane, kot samostojni družbeni subjekti, podobno kot drugi ljudje ali druge delujoče družbene enote, če si sposodimo Blumerjev izraz (1999 [1962]). In čeprav se o korporativnem komuniciranju največkrat govori v kontekstu profitnih organizacij (Wiedmann 1996; Oliver 1997), vendarle ne smemo pozabiti, da izraza "korporativno ne gre razumeti kot pridevnik, ki izhaja iz korporacije, pač pa mora biti razumljen v kontekstu latinske besede korpus (corpus), ki pomeni telo ali v prenesenem pomenu nanašajoč se na celoto" (van Riel 1995: 26). Tako razumljeno korporativno komuniciranje posega tudi izven poslovnega okolja in subjektov.

Pri tem pojmu gre, bolj kot za novo disciplino, za nov pogled na komuniciranje, kjer smo prej videli le posamezne vidike komuniciranja znotraj poslovnih organizacij in širše (van Riel 1995). Jedro tega pojma ni v komuniciranju, pač pa v korporativni identiteti in imidžu (van Riel 1995: 26). Korporativno komuniciranje se razume kot vez med identiteto in imidžem. Prek nje in/ali skozi njo naj bi se omogočila izraznost oziroma manifestacija identitete pošiljatelja, na podlagi katere si prejemnik oblikuje svojo podobo o pošiljatelju (Podnar 2000).

Brez razmišljanja o korporativni identiteti, imidžu in ugledu, korporativno komuniciranje izgubi svoj pravi smisel in pomen. V literaturi o korporativnem komuniciranju velja teza, da vse komunicira. Zato je korporativno komuniciranje definirano izredno široko, kot vedenje, simboli in komuniciranje (v ožjem pomenu besede) določenega korpusa (Birkigt in Stadler 1986). Korporativno komuniciranje je krovni pojem za vse oblike vedenja in komuniciranja, ki ga izvaja (znotraj ali zunaj) določeni korpus (van Riel, 1995; 1997). Poleg vedenja v kontekstu poslovnih organizacij, izhaja in enakovredno upošteva znanje vseh polj komuniciranja, ki smo jih obdelali v tem prispevku. Zato služi kot krovni pojem za vse oblike in pojme komuniciranja. Za razliko od njih pa v središču pozornosti ni preučevanje lastnosti posameznih oblik komuniciranja ali njihovih različnih funkcij. Zanima ga problem sinhronizacije med njimi in problem integracije enotnega sporočila (van Riel 2000), ki naj bi ga določil korpus, znotraj diade komunikacijskega procesa, prek komunikacij in skozi komuniciranje prejemnikom, sporočal o sebi (Podnar 2000) in na ta način vzpostavljaj, vzdrževal in spreminjal lastno identiteto in njeno podobo v očeh komunikacijskega in ali menjalnega partnerja.

7. Ugotovitve

Tako opredeljeni pojmi, ki se skrivajo pod pojmi poslovnega, organizacijskega, upravljaljskega, tržnega, korporacijskega in korporativnega komuniciranja, ki smo jih prikazali skozi naš pregled literature, nam dovoljujejo, da izpostavimo nekatere njihove ključne lastnosti in poudarke. Ti po našem mnenju najbolj nazorno kažejo njihovo identiteto. Pri tem bomo uporabili kvalifikatorje, ki smo jih opredelili v uvodu (glej shemo 1).

Shema 1: Shematični prikaz razmejitev posameznih (pod)disciplin po izbranih kriterijih

KOMUNICIRANJE KRITERIJI	poslovno	organizacijsko	upravljaljsko	tržno	korporacijsko
Prevladujoč raziskovalni pristop	normativni	pozitivni	normativni pozitivni	normativni	normativni
Prevladujoč tip obravnavanih organizacij	profitne	profitne neprofitne	profitne neprofitne	profitne	profitne neprofitne
Usmerjenost preučevanja	interno eksterno	interno	interno eksterno	eksterno	eksterno interno
Izhodišče raziskovanja procesov	mikro	makro	mikro makro	mikro	makro
Preučevanje kom. proces	diada	diada	diada množično	množično	množično
Poudarek preučevanja	spretnosti	teorija	funkcija	funkcija; tehnologija	funkcija; tehnologija
Pristop k organizaciji Razumevanje komuniciranja	organizac. kom. je poslovna spretnost	organizac. kom. je vez institucije	organizac. unitaren kom. je sredstvo moči in dosego ciljev institucije	unitaren kom. je proces in tehnologija prodaje in ugodnih prodajnih okoliščin	unitaren kom. je tehnologija ustvarjanja ugodnih pogojev poslovanja
Izvirne discipline	retorika; stilistika; jezikoslovje; komuniko.	teorija organizacij; komunikologija; sociologija	poslovno komuniciranje; organizacijsko komuniciranja; menedžment	marketing; ekonomija; komuniko.; soc. psiholo.	marketing; odnosi z javnostmi; komunikologija; menedžment

Tako za organizacijsko kot za poslovno komuniciranje velja, da v njima prevladuje organizacijski vidik institucije. V institucionalnem oziroma korporacijskem komuniciranju in v tržnem komuniciranju pa prevladuje unitaren pogled na institucijo. V zelo zanimivi vlogi je upravljavsko komuniciranje, saj ga zlahka uvrstimo med obe do neke mere nasprotujoči si perspektivi. Po eni strani upravljavsko komuniciranje -kot kombinacija poslovnega in organizacijskega komuniciranja - prevzema tudi organizacijsko perspektivo, po drugi strani pa zaradi svoje funkcijske naravnosti prevzema unitaren pogled na organizacijo. To dokazuje tudi dejstvo, da so menedžerji, še zlasti najvišje vodstvo v odnosu do drugih članov institucije (zaposlenih), znotraj določene institucije v prav posebnem položaju in igrajo posebno vlogo. Po eni strani so tako kot vsi drugi zaposleni zamenljivi, le da v odnosu do ostalih zaposlenih posebej izstopajo kot tako.

Nadalje lahko ugotovimo, da tako organizacijsko in institucionalno oziroma korporacijsko komuniciranje lahko uvrstimo v makro, poslovno in tržno pa v mikro perspektivo. Dejstvo je, da se tako poslovno kot tržno komuniciranje ukvarjata predvsem s posameznimi komunikacijskimi akti kot so pri poslovnem komuniciranju npr. sestanki, predstavitve, pri tržnem pa promocija določenega oz. posameznega izdelka ali storitve, ki jo institucija na trgu ponuja. Po drugi strani se tako organizacijsko kot institucionalno komuniciranje ukvarjata z organizacijo kot celoto. Tudi pri tej razdelitvi je upravljavsko komuniciranje nekje vmes, saj se npr. prek ravnanja s človeškimi viri ukvarja tako z mikro, prek oblikovanja strategij pa tudi z makro nivojem.

Glede na druge kriterije, ki smo jih opredelili, lahko ugotovimo, da se znotraj organizacijskega komuniciranja avtorji enakovredno ukvarjajo tako s profitnim kot neprofitnim sektorjem; da pri tem prevladuje izrazito pozitiven pristop in je kot tak usmerjen v teorijo; da se nanaša predvsem na interne aspekte komuniciranja neke institucije, kjer se ukvarja predvsem z diadnim komuniciranjem.

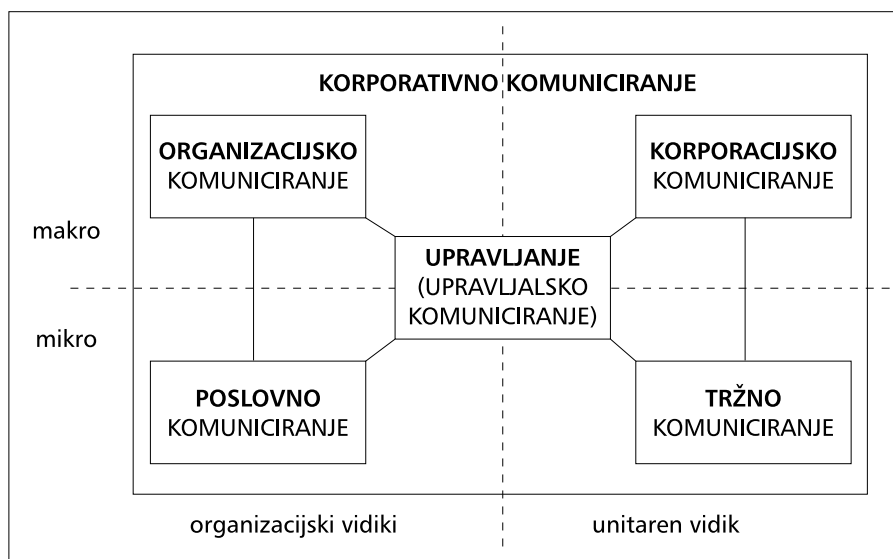
Za poslovno komuniciranje lahko ugotovimo, da se avtorji ukvarjajo predvsem s profitnim sektorjem. Usmerjenost je izrazito večšinska, zato znotraj te (pod)discipline prevladuje predvsem normativni pristop. Omenjeno komuniciranje se nanaša tako na interni kot eksterni vidik med-osebnega (diadnega) komuniciranja.

Upravljavsko komuniciranje skuša kombinirati tako normativni kot pozitivni pristop. Ukvarja se s profitnim in neprofitnim sektorjem, in tudi z internim in eksternim vidikom komuniciranja. Skozi izrazito funkcijsko naravnost ga zanimata diadno in množično komuniciranje.

Tržno komuniciranje je izrazito funkcijsko in tehnološko naravnano, pri tem pa se usmerja predvsem na eksterni vidik in množično komuniciranje institucij znotraj profitnega sektorja. Večina prispevkov zavzema normativni, le manjši del pa pozitivni pristop.

Institucionalno oziroma korporacijsko komuniciranje je enako kot pred njim tržno komuniciranje funkcijsko in tehnološko naravnano in se osredotoča predvsem na množično komuniciranje, v večji meri kot tržno pa poleg profitnega obravnava tudi neprofitni sektor. Poleg eksternega pa obravnava tudi interno komuniciranje. Normativni pristop prevladuje tudi v korporacijskem komuniciranju.

Za razliko od ostalih vrst komuniciranja, za korporativno komuniciranje ugotavljamo, da ne gre za novo disciplino. Zato ga ne bomo uvrstili v našo kategorizacijo. Pomembno pri njem je, da tako na mikro kot na makro ravni združuje in integrira spoznanja poslovnega, organizacijskega, upravljaljskega, tržnega in institucionalnega komuniciranja v celovit okvir (glej shemo 2), ki se ukvarja z oblikovanjem korporativne (unitaren vidik) in organizacijske (organizacijski vidik) identitete ter prek njiju posledično s podobo in ugledom določene institucije ali kake druge delujoče enote. Naj dodamo, da vanj uvrščamo tudi celovito komuniciranje drugih socialnih enot, ki jih ne moremo uvrstiti v poslovno organizacijski kontekst, kot so npr. posamezniki (politični kandidati, umetniški izvajalci) in kraji, kar pa je vidik, ki presega okvir tega prispevka.

Shema 2: Okvir korporativnega komuniciranja

8. Zaključek in omejitve

Zdi se, da je razmejitev poslovnega, organizacijskega, upravljaljskega, tržnega, institucionalnega oz. korporacijskega in korporativnega komuniciranja s stališča praktikov nepotrebna, s stališča teorije pa izredno zahtevna in problematična. Vendar je delitev, zlasti zaradi raziskovalnih in pedagoških razlogov, nujna in neizogibna. Tudi zato, ker imajo vse proučevane vrste komuniciranja na različnih univerzah status samostojnih predmetov. In čeprav gre za tesno povezane, tudi delno prekrivajoče se pojme, znotraj katerih so še posebej značilna velika razhajanja, gre vendarle za samostojne in zelo razvite interdisciplinarne korpuse znanja.

V članku smo želeli pokazati naš pogled na podobnosti in razlike med različnimi vrstami komuniciranja. Shematsko smo pokazali njihove ključne identitetne lastnosti, na katerih temelji njihova relativna samostojnost. Ugotovili smo, da v primeru

poslovnega, organizacijskega, upravljaljskega, tržnega in institucionalnega komuniciranja lahko govorimo o sicer povezanih, a vendarle samostojnih raziskovalnih poljih. Ta ugotovitev pa ne velja za korporativno komuniciranje.

Korporativno komuniciranje razumemo kot okvir za nov, holističen način videnja posameznih polj komunikologije in njihove integracije v celoto. Razlog našega poskusa ločitve in razmejitve med obravnavanimi polji ni v morebitnem premajhnem zavedanju pomena integritiranosti znanja, ki je nujna za vsakega poklicnega komunikologa, ampak v tem, da bi skozi globino znanja, v duhu specializacije kot znanstvene norme, prispevali k še večji širini tako imenovanih generalistov, ki so še posebej cenjeni v poslovnem svetu. Zanje je še posebej pomembno poznavanje in razumevanje pojma korporativno komuniciranje.

Čeprav smo želeli kar se da jasno razmejiti in poimenovati različne pojme, nikakor ne mislimo, da smo razrešili skoraj nerešljivo vprašanje popolne ločitve posameznih, med seboj povezanih pojmov komuniciranja. Zavedamo se širine problema in dejstva, da smo pri oblikovanju okvirjev med posameznimi polji upoštevali predvsem tiste vire, ki so po naši presoji temeljni oziroma najbolj referenčni. Tu nastopi osnovni problem subjektivnosti presoje, čeprav smo v največji možni meri upoštevali nekatera spoznanja, ki so sledila iz kvantitativnih analiz referenčnosti virov, ki so jih opravili drugi avtorji. Osnovna pomanjkljivost prispevka je, da upošteva predvsem prevladujočo paradigmo znotraj določenega polja in se zato pomanjkljivo ali skoraj ne osredotoči na avtorje, ki s takšno paradigmo ne sovpadajo. V nadaljnjem raziskovanju bi bilo zato potrebno podrobneje pregledati nasprotujoče si poglede znotraj samih posameznih raziskovalnih polj, saj le ta predstavljajo bogastvo idej, ki se nanašajo na določen svet fenomenov. Ta prispevek, predvsem pa kriteriji po katerih smo razmejili določena raziskovalna polja, lahko služi tudi kot podlaga takšne razmejitve, ki bi temeljila na kvantitativni analizi vseh člankov, ki se pojavljajo v znanstvenih revijah znotraj obravnavanih disciplin.

Naš namen je bil napraviti vsaj korak bližje k razjasnitvi podob o posameznih pojmih, problemih in dilemah, ki obstajajo znotraj omenjenih raziskovalnih področij. S tem pa jih narediti jasnejše in primernejše za nadaljnje raziskovanje, ki ga vsa našeta področja, tudi z vidika komunikologije, prav gotovo potrebujejo.

Literatura

- Argenti, Paul (1996): Corporate Communication as a Discipline. *Management Communication Quarterly*, 10 (1): 73-98.
- Birkigt, Klaus in Marinus Stadler (1986): Corporate Identity: Grundlagen, Funktionen, Fallbeispiele. Verlag: Moderne Industrie.
- Blumer, Herbert (1999): Družba kot simbolična interakcija. V Splichal, Slavko (ur.): *Komunikološka hrestomatija 2*: 193-203. Ljubljana: FDV,
- Boyd, W. Harper in Sidney Levy (1968): *Promotion: A Behavioral view*?. New Jersey: Prentice Hall,.
- Brink, L. Edvard in William T. Kelly (1963): *The Management Promotion*. New York: Prentice Hall.

- Burnett, John in Sandra Moriarty (1997): *Introduction to Marketing Communication: An Integrated Approach*. New York: Prentice Hall.
- Carbone, T. Mary (1994): The history and development of Business communication principles: 1776-1916. *The Journal of Business Communication*, 31 (3), 173-193.
- Carmichael; Kendra (1996): Conceptualizing Business Communication. *The Journal of Business Communication*, 33 (3), 327-329.
- Daniel, C. (1983): Remembering our charter: Business communication at the crossroads. *The Journal of Business Communication*, 20, 3, 3-11.
- Forman, Janis (1993): Business Communication and Composition: The writing connection and beyond. *The Journal of Business Communication*, 30 (3), 334-352.
- Galle, W. in O. Lundberg (1988): Employment skills in the basic business communication course. *The Bulletin*, 51, 4, 27-31.
- Gray, G. James (1985): *Managing the Corporate Image*. London: Quorum Books.
- Greenbaum, H. Howard; Susan A. Hellweg in Raymond L. Falcione (1988): *Organizational Communication Evaluation: An Overview, 1950-1981*. V M. Gerald Goldbaher in George A. Barnett (ur.), *Handbook of Organizational Communication: 275-317*. New Jersey: Ablex.
- Hunt, Shelby D. (1976): *Marketing Theory: Conceptual foundations of research in marketing*. Columbus: Grid Publishing, Inc.
- Ivancevich, M. John in Michael T. Matteson (1996): *Organizational Behavior and Management: Forth edition*. Chicago: Irwin.
- Jančič, Zlatko in Klement Podnar (2000): *Installment of Corporate Identity Research in the evolution of Marketing Concept*. Working paper. Rotterdam: CMC Conference.
- Kitchen, J. Philip (1993): Marketing Communications Renaissance. *International Journal of Advertising*, 12, 367-386.
- Krapels, H. Roberta in Vanessa D. Arnold (1996): The Legitimacy of Business Communication. *The Journal of Business Communication*, 33 (3), 331-352.
- Leipzig, John in Elizabeth More (1982): Organizational communication: A review and analysis of three current approaches to the field. *Journal of Business Communication*, 19, 77-92.
- Marion, Gilles (1998): Corporate Communications Managers in Large Firms: New Challenges", *European Management Journal*, 16 (6), 660-671.
- Mills W., Kim in Donald P. Rogers (1996): Identifying the Common and Separate Domains of Business - Management - Organizational Communication. *The Journal of Business Communication*, 33 (3), 353-362.
- Mintzberg, Henry (1973): *The nature of managerial work*. New York: Harper and Row.
- Možina, Stane; Mitja Tavčar in Ana Knežević (1998): *Poslovno Komuniciranje*. Maribor: Založba Obzorja.
- Mumby, K. Dennis IN Cynthia Stohl (1996): Disciplining organizational communication studies. *Management Communication Quarterly*, 10, 1, 50-72.
- Oliver, Sandra (1997): *Corporate communication*. London: Kogan Page.
- Pickton, David in Amanda Broderick (2001): *Integrated Marketing Communications*. London: Prentice Hall.
- Pickton, David in Bob Hartley (1998): Measuring Integration: an assessment of the quality of integrated communications. *International Journal of Advertising*, 17 (4), 447-465.

- Podnar, Klement (2000): Korporativna identiteta, imidž in ugled. Javnost-The Public, vol. VII, supplement: Vregov zbornik, 173-182.
- Putnam, Linda (1983): The Interpretative Perspective: An Alternative to Functionalism. V Putnam, L. Linda in Michael E. Pacanowsky (ur.), Communication and Organizations: an Interpretative approach: 31-55. London: Sage.
- Reinsch Jr., N. Lamar (1991): Boundaries and Banners. The Journal of Business Communication, 28, 97-99.
- Reinsch Jr., N. Lamar (1991): What is Business Communication. The Journal of Business Communication, 28, 305-310.
- Reinsch Jr., N. Lamar (1996): Business communication: Present, past, and future. Management Communication Quarterly, 10, 1, 27-60.
- Riel van, Cees B. M. (1995): Principles of Corporate Communication. London: Prentice Hall.
- Riel van, Cees B. M. (1997): Research in Corporate Communication: An overview of an Emerging field. Management Communication Quarterly, 11 (2), 288-309.
- Riel van, Cees B. M. (2000): Corporate Communication Orchestrated by a Sustainable Corporate Story. V Schultz, Majken; Mary Jo Hatch in Mogens H. Larsen (ur.), The Expressive Organization: 157-181. London: Oxford U. Press.
- Rogers, S. Priscilla (1996): Disciplinary distinction or responsibility?. Management Communication Quarterly, 10, 1, 112-124.
- Schultz, E. Don in Heidi F. Schultz (1998): Transitioning marketing communication into the twenty-first century. Journal of Marketing Communication, 4, 9-26.
- Schultz, E. Don; Stanley I. Tannenbaum in Robert F. Lauterborn (1993): The New Marketing Paradigm: Integrated Marketing Communications. Chicago: NTC.
- Shelby, N. Anette (1996): A discipline Orientation. Management Communication Quarterly, 10 (1), 98- 106.
- Shelby, N. Anette (1993): Organizational, Business, Management, and Corporate communication: An analysis of boundaries and Relationships. The Journal of Business Communication, 30 (3), 241-267.
- Shelby, N., Anette (1988): A macro theory of management theory. The Journal of business communication, 25 (2), 13-27.
- Shimp, A. Terence (1997): Promotion Management and Marketing Communications. Philadelphia: The Dryden Press.
- Smeltzer, R. Larry (1993): Emerging Questions and Research Paradigms in Business Communication Research. The Journal of Business Communication, 30 (2), 181-198.
- Smeltzer, R. Larry (1996): Communication within the manager's context. Management Communication Quarterly, 10, 1,5-26.
- Smeltzer, R. Larry; Janice Glab in Steven Golen (1983): Managerial communication: The Merging of Business communication, Organizational Communication, and Management. The Journal of Business Communication, 20 (4), 71-79.
- Trujillo, N. (1985): Organizational Communication as cultural performance: Some managerial considerations. The Southern Speech Communication Journal, 50, 201-224.
- Wardrope, J. William in Marsha L. Bayless (1999): Content of the Business Communication Course: An Analysis of Coverage. Business Communication Quarterly, 62 (4), 33-40.

Wiedmann, P. Klaus (1996). Grundkonzept und Gestaltungspespektiven der Corporate Identity – strategie. Hannover: UH.

Naslova avtorjev:

mag. Klement Podnar, asist.
Katedra za tržno komuniciranje
Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Kardeljeva pl. 5, 1000-Ljubljana
e-mail: klement.podnar@uni-lj.si

dr. Mihael Kline, docent
Katedra za tržno komuniciranje
Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Kardeljeva pl. 5, 1000-Ljubljana
e-mail: mihael.kline@uni-lj.si

*Rokopis prejet aprila 2003, dokončna verzija za objavo pa novembra 2003.
Članek je po mnenju uredništva uvrščen v kategorijo
izvirni znanstveni članek s kvalitativno argumentacijo.*

Alienacija v starih in novih (pre)oblekah: sodobna relevantnost Marxove teorije odtujenega dela

POVZETEK: Članek izhaja iz osnovne ideje, po kateri je Marxova razlaga odtujenega dela še vedno uporabna za analizo in kritiko poznokapitalističnih družb. Čeprav je "alienacija" za številne postmodernistične teoretike zastarel koncept, poskušam pokazati, da nekateri problemi, ki jih je Marx identificiral v zgodnjih fazah kapitalistične industrializacije ostajajo bistveno nespremenjeni v sodobnem kapitalizmu. Po predstavitvi Marxove konceptualizacije ekonomske alienacije poskušam pojasniti način, na katerega lahko nekateri sodobni strukturni pogoji (lastništvo/nelastništvo, nizka stopnja avtonomije na delovnem mestu, oblike nadzora nad delavci, omejevanje samoizražanja v delu) še vedno povzročajo določene oblike odtujitve. Čeprav se delo v materialni industrijski proizvodnji in storitvenem sektorju pomembno razlikujeta, poskušam pokazati, da je emocionalno delo v številnih storitvenih poklicih odtujeno v specifičnem Marxovem smislu. Članek zaključujem z ugotovitvijo, da komodifikacija čustev delavcev vodi – pod določenimi delovnimi pogoji – v odtujitev delavcev od njihove lastne dejavnosti, od njihovih emocij – od njihovega človeškega življenja in od drugih ljudi.

KLJUČNE BESEDE: Marx, odtujeno delo, emocionalno delo, čustva, kapitalizem.

1. Delam (in trošim), torej sem – odtujen/a?

Tematizacija alienacije in odtujenega dela v kontekstu postindustrijske družbe oz. na znanju temelječega gospodarstva se zdi, na prvi pogled, anahronizem, pogrevanje zastarelih klasičnih, Marxovih (ne pa tudi ortodoksno marksističnih) pojmov, ki ne zmore proizvesti epistemološko točne diagnoze postmoderne sveta. Pojem odtujitve v postmodernej družbi, ali kakorkoli že posamezni teoretiki označujejo družbeno sedanost, je za mnoge ne le neustrezen, kot v kritičnem pregledu postmoderne literature ugotavlja F. Jameson (1991: 14), temveč po D. Diederichsensu celo neumen (v Kurz, 2000: 111). Če upoštevamo oceno, da radikalna kritika kapitalizma danes ni konjunktorna in da postmoderna kapitalizma ne postavlja več pod vprašaj (Kurz, 2000: 11, 28), se analiza alienacije kot bistvo Marxove kritike kapitalizma vse bolj izmika sodobni refleksiji. Za postmoderniste je alienacija presežen pojav, del že preživelega modernega sveta; na mesto odtujenosti je stopila (psihična) fragmentacija.¹ J. Baudrillard denimo, trdi, da je moderna doba, ki so jo zaznamovali industrijski kapitalizem, kapitalistično-proletarski odnos in alienacija dokončno minila (v Ritzer, 1997: 87). V družbi masovne potrošnje

se moč družbe nad posameznikom manifestira ne kot alienacija, temveč kot zapeljevanje; alienacijo sta nadomestila apatija in nerefleksivno mišljenje. Koncept alienacije zavračajo tudi poststrukturalisti. Pomen, ki ga "alienacija" vključuje - zatiranje in izkrivljanje univerzalne človeške narave - je nekompatibilen s temeljnimi podmenami poststrukturalizma. Skozi perspektivo, ki subjektiviteto nerazločljivo povezuje s kulturo, jezikom in diskurzi, je teorija alienacije anahronizem, regresija v humanizem 19. stoletja. S svojim odločnim zavračanjem univerzalnega esencializma, nevzdržne predpostavke o resnični človekovi biti, o obstoju "naravnega", "resničnega" ter "izvornega" sebstva oz. prvotno neodtujene narave subjekta, je poststrukturalizem močno vplival na nepopularnost samega izraza alienacija v zadnjih desetletjih.² Nenaklonjena stari analizi alienacije in odtujenega dela je tudi nova ideologija informatizacije, ki poudarja odprtost produkcije informacij in s tem pogojev za delo, ki razvijajo, ne pa izkoriščajo in zatirajo človeške ustvarjalne moči in potenciale. Delo svobodne participacije v postindustrijskih novih medijih naj bi tako odpravljalo potrebo po stari analizi odtujenega dela. Ideologi novih digitalnih medijev in komunikacijskih mrež (npr. Howard Rheingold v delih "The Virtual Community" in "The Whole Earth Catalog", J. P. Barlow, K. Kelly in številni drugi) optimistično razglašajo prihajajočo dobo univerzalne in demokratične participacije v produkciji informacij, nove oblike dialoga, človeških stikov in povezav – "virtualno skupnost", ki raste iz ruševin moderne odtujene družbe. Skratka novo razodtujitev.³ Podobo post-industrijskega delovnega mesta kot virtualnega raja, ki prinaša opolnomočenje in timsko delo, so v devetdesetih letih 20. stoletja slavili tudi glasniki novih oblik organizacij (npr. Drucker, Hammer, Mills, Peters idr.), medtem ko so molk o njihovih temnih plateg (alienacija in eksploatacija) pretrgali le redki (npr. V. Stephens).

Za mnoge sodobne analitike je alienacija torej staromodni koncept, ki pripada klasični moderni s starimi oblikami kapitalizma in produktivno tehnologijo, ne pa dobi, ki jo označujejo razvoj novih informacijskih tehnologij, naraščajoče znanje in izobrazba, storitve in "profesionalno" delo ter spreminjajoče se oblike zaposlitev in oblik organizacije. Tehnološke spremembe in dostopnost neomejene izobrazbe naj bi človekovemu delu vrnilo tisto, kar mu je odvzela tehnologija tekočega traku v industrijskem kapitalizmu: ustvarjalnost, znanje, odločanje, odgovornost, njegovo lastno naravo, povezanost z drugimi ljudmi in s tem smisel in zadovoljstvo, ki ga lahko najde v delu.

Uporabi koncepta alienacije nenaklonjeni teoretiki pa pozabljajo, da alienacije ni mogoče kar odmisлити oz. da odprava govora o alienaciji ne odpravlja tudi alienacije same.⁴ Koncept alienacije je danes, upošteva, prvič, razvoj od "zlate dobe" kapitalizma v povojnem obdobju s Keynesianskimi strategijami državnih intervencij v gospodarstvo k (svetovnemu) kapitalizmu svobodnega trga in neoliberalni hegemoniji, drugič, strukturne pozicije velikega dela prebivalstva sodobnih zahodnih držav v ekonomski in kulturni produkciji, ter tretjič, "dogajanje" v sferi prostega časa in potrošnje (tu mislimo predvsem na komodifikacijo izkustva v kontekstu nove industrije izkustva),⁵ lahko pravzaprav še bolj in ne manj, relevanten za diagnozo sodobnih zahodnih družb. Restrukturiranje podjetij v osemdesetih in devetdesetih letih 20. stoletja, ki je ogrozilo tradicionalne ekonomske družbene pogodbe ter postavilo na kocko delovne sporazume, ki so od 2. svetovne vojne dalje urejali recipročnost menedžmenta in dela, negativne

posledice novih organizacijskih oblik, ki jih doživljajo zaposleni in intenziviran boj podjetij na hiperkompetitivnem trgu globalnega gospodarstva so ustvarili nove pogoje, ki ponovno odpirajo vprašanje ekonomske alienacije v zahodnih kapitalističnih družbah. Kljub dejstvu, da je Marxova teorija alienacije in odtujenega dela nastala v pogojih industrijskega kapitalizma, je torej smiselno obuditi staro klasično analizo odtujenega dela in preveriti njeno uporabnost v strukturnem kontekstu sodobnega kapitalizma.⁶

Koliko je delo danes, zlasti če upoštevamo (po nekaterih ocenah dramatične, po drugih zgolj delne) spremembe v načinu, vsebini, oblikah in organizaciji dela v zahodnih gospodarstvih, še vedno odtujeno v specifično Marxovem smislu? Ali sta Marxova analiza komodifikacije mezdnege dela in ideja odtujenega dela v objektivnem in subjektivnem smislu še vedno relevantni za razumevanje življenjskega izkustva delavcev v postindustrijskem kapitalizmu?⁷ Če da, za katere kategorije delavcev in pod kakšnimi pogoji? Kaj proizvede odtujitev, od česa so delavci odtujeni in kako se ta odtujitev manifestira?

Da bi lahko odgovorili na zastavljena vprašanja, je potrebno najprej na kratko očrtati glavne elemente Marxove teorije (ekonomske) alienacije in identificirati oz. preveriti (sodobni) obstoj tistih strukturnih dejavnikov, ki po Marxu pogojujejo odtujitev v moderni kapitalistični družbi. Za tem je potrebno razkriti, če (da) in kako se odtujenost ter osiromašenje človeka in človeških ter družbenih odnosov generira in izraža na področju storitvenega dela, pri delu z ljudmi. Ker se je Marxova analiza odtujenega dela v klasičnem kapitalizmu v glavnem nanašala na delavce modrega ovratnika (tovarniško delo manualnih delavcev), nas bo torej zanimalo, ali jo je v poznokapitalističnih družbah mogoče - z določenimi modifikacijami - aplicirati oz. razširiti tudi na poklice tim. belega ovratnika, v zahodnih gospodarstvih dominantnem storitvenem sektorju. Je v družbah s prevladujočimi storitvenimi dejavnostmi mogoča odtujitev od storitev (delo z ljudmi) po analogiji z odtujitvijo od izdelkov v družbi s prevladujočim proizvodnim delom (delo s predmeti, stroji)? Vprašanje, ki si ga zastavljamo, je še toliko pomembnejše, če upoštevamo dejstvo, da je danes v na znanju temelječem gospodarstvu bolj kot kdajkoli prej pomembna individualna kreativnost (Beck, 2000: 85) ter razširjene trditve (v Taylor, 1998) o opolnomočenih in avtonomnih delavcih v storitvenem delu.

2. Marxova teorija odtujenega dela

Bistvo Marxove kritike kapitalizma se nanaša na odtujene, depersonalizirane in dehumane posledice kapitalizma. V tej povezavi je nastala tudi Marxova teorija odtujenega dela v *Ekonomskih in filozofskih rokopisih* leta 1844, ki poudarja subjektivni aspekt alienacije ter njegova poznejša obravnava »objektivne« strani alienacije v delu *Kapital*.⁸ Temeljna predpostavka, iz katere izhaja Marx je, da predstavlja delo bistvo človeka. Delo je primarna in zatorej temeljna razsežnost človeškega življenja in delovanja, preko katerega se človek realizira kot aktivno bitje (delo povezuje posameznika z naravo kot virom pre. ivetja, drugimi ljudmi in s samim seboj), obenem pa z delom zadovoljuje tudi svoje osnovne potrebe, kar mu omogoča preživetje in ekonomski obstoj. Delo ima širšo eksistencialno pomembnost, ki presega preprosto doseganje »zaslužka za preživetje«. Delo je sredstvo samoizražanja in samorazvoja in v tem smislu uteleša

človekovo ustvarjalnost. Skozi delo kot produktivno dejavnost se človek pravzaprav podvoji, v predmetu svojega dela opredmeti svoje bistvene moči, svojo mišično moč, čutnost in mišljenje, s čimer humanizira naravo. V delu in njegovih rezultatih se tako zrcali njegov odsev, njegovo življenje, njegove kreativne potence, zmožnosti in možnosti. Z delom človek uresniči in razvije svojo človeškost in svojo družbenost, saj je delo proces proizvodnje v povezavi z drugimi ljudmi.

Ljudje so torej naravno povezani s produkti svojega dela, s svojo produktivno dejavnostjo, z drugimi ljudmi in s svojo inherentno človeško naravo. Alienacija je delovanje ali stanje, ki v kapitalizmu radikalno pretrga to inherentne povezave,⁹ pomeni negacijo svobodnega dela. Marx postavi možnost človekove samouresničitve primarno v sfero produktivnega dela, ki pa v pogojih kapitalizma namesto svobodne ustvarjalne dejavnosti in (s tem) samopodreditve prinaša prisilno delo in s tem samozanikanje. V Marxovem smislu je torej alienacija delovanje, prek katerega (ali stanje, v katerem) oseba, skupina, institucija ali družba postane (ali ostane) odtujena (1) od rezultatov ali produktov svoje lastne dejavnosti, (2) od te dejavnosti same, (3) od same sebe in (4) od soljudi.

Alienacija je po Marxu dejansko individualno izkustvo odtujenosti (posamezniki so tisti, ki občutijo odtujenost), ki ga je treba razumeti kot prevod strukturnih pogojev na individualno raven. Marx ne razvije socialno-psihološkega oz. individualističnega pristopa, temveč usmeri osnovno analitično pozornost na širše družbene in ekonomske strukture kapitalizma kot vire človeške odtujenosti. Njegov pogled na alienacijo je torej primarno strukturalen, alienacija je inherentno povezana s kapitalističnim sistemom produkcije.¹⁰

Prvi strukturni dejavnik odtujenega dela je kapitalistična »prilastitev« - omejitev svobodnega dostopa ljudi do sredstev za produkcijo in življenjskih sredstev (razlastitev producentov od produkcijskih sredstev - prvotna akumulacija kapitala). Govorimo torej o strukturni poziciji znotraj relacij produkcije, ki delavce ločuje od sredstev produkcije in ustvarja nasprotujoče si družbenoekonomske interese kapitalistov na eni in proletariata na drugi strani. Trg postane mehanizem, s katerim si razlašeni delavci zagotavljajo ekonomski obstoj: na trgu prodajajo svojo delovno zmožnost kapitalistu, da lahko preživijo. Delo postane tržno blago, torej objekt menjave na trgu. Komodifikacija dela pomeni, da kapitalist obravnava živo delovno silo kot stvar. Delavec postane blago kot vsak drug trgovinski artikel; definiran je kot nekdo, ki poseduje prodajni objekt, tj. delo, ki ga "kupi" kapitalist. S kapitalističnim nakupom delovne sile delavčeva produktivna dejavnost ni več njegova. Oba, kapitalist in delavec, namreč razumeta plačilo mezde tako, da produktivna dejavnost delavca (sedaj) pripada kapitalistu, ki odloča o njeni uporabi, o tem, kaj sploh producira in kako.

Mezdno delo torej vključuje izgubo nadzora nad osnovno človeško dejavnostjo in s tem odtujitev ustvarjalnih življenjskih energij delavca. Odtujitev od produktivne dejavnosti pomeni, da so svoboda, avtonomija in kreativnost mezdnega delavca v procesu dela bistveno okrnjene oz. izgubljene. V *Komunističnem manifestu* (1980: 49) Marx poudari, da je »delo proletariata izgubilo sleherno samostojnost in s tem ves mik za delavca: le-ta postane zgolj pritiklina stroja, od njega se zahteva le najenostavnejši,

najbolj enolični najlažji priučljiv prijem«. Delavčeva roka (metafora prevladujočega fizičnega dela) ni več njegova, preide pod kontrolo kapitalista, ki jo obravnava kot del tovarniške opreme. Ker dela za kapitaliste, delo ni notranje motivirano in ne prinaša zadovoljstva po sebi, postane ne-smiselno, postane breme. Tako delavci ne razvijajo svobodno svojih fizičnih in psihičnih zmogljivosti. Ali kot zapiše Marx (Marx in Engels, 1979, 305-306):

»V čem tedaj obstaja povnanjenje dela? Prvič (v tem), da je delo delavcu vnanje, tj. da ne spada k njegovemu bistvu, da se zategadelj delavec v svojem delu ne zatrjuje, marveč zanikuje, da se ne počuti dobro, marveč nesrečno, da ne razvija svobodne fizične in duhovne energije, ampak trpinči svojo naravo in ugonablja svojega duha (...) Slednjič se kaže vnanjost dela za delavca v tem, da mu ne pripada, da on v njem ne pripada samemu sebi, temveč nekomu drugemu«.

Posledica odtujenosti znotraj proizvajajoče dejavnosti je, da se delavec počuti resnično svobodno aktivnega samo v animalnih funkcijah (prehranjevanje, spanje, prokreacija itd.) – te aktivnosti pa človeka v ničemer ne ločijo od živali. Ker se človek skozi proces proizvodnje šele definira, se tako zlomi bistvena vez, ki jo ljudje gradijo skozi svoje delo do sebe, vez med delavcem in potencialno močjo samodefinitivne, ki jo ima produkcijska dejavnost. Delo delavca ne potrjuje v lastnem obstoju, tako izgubi tudi stik z naravo, katere del je.

Odtujitev v dejavnosti dela se izraža v odtujitvi od produkta dela. Če se delavec v aktu same proizvodnje odtuja samemu sebi, lahko stopi nasproti proizvodu svoje dejavnosti samo kot tuji sili, saj je »produkt (...) samo povzetek dejavnosti, proizvodnje« (Marx, 1979, 303). Produkti ne pripadajo delavcem, da bi jih uporabljali za zadovoljevanje svojih potreb, nagibov in želja (delavec ne more več živeti neposredno od vrednosti svojega dela). Produkt je v privatni lasti kapitalista, ki ga uporablja po svojih nagibih in željah - običajno ga prodaja za dobiček, za maksimiranje dobička. Delavci nimajo nadzora nad produktom svojega dela in nad tem, kaj sploh producirajo. Produkt stopi nasproti delavcem kot tuja, avtonomna moč. Ali kot pravi Marx (Marx in Engels, 1979: 302-304):

».. predmet, ki ga delo producira, njegov produkt, mu stopi nasproti kot neko tuje bitje, kot neka od producenta neodvisna moč. (...) čim bolj se delavec izčrpa z delom, tem mogočnejši postaja tuji, predmetni svet, ki ga ustvarja zoper sebe, tem revnejši je delavec sam, njegov notranji svet, tem manj sodi v njegovo last (...) Povnanjenje (Entausserung) delavca v njegovem produktu pomeni ne le, da postae njegovo delo neki predmet, neka vnanja eksistencna, temveč da biva izven njega, neodvisno, njemu tuje, in da postane nasproti njemu samostojna sila, da mu stopi življenje, ki ga je posodil predemru, sovražno in tuje nasproti«

Iz obeh zgornjih opredelitev odtujenega dela izhaja naslednja oblika odtujitve - odtujitev od človeške vrste oz. od človeškega bivanja ali odtujitev človeka od svoje generične bitnosti. Človek se kot generično bitje izpriča v svojem delu in v proizvodih dela. Samega sebe opazuje v svetu, ki ga je sam ustvaril, človek se v delu dejansko podvoji. Ljudje torej vidijo svoj lasten odsev v svetu/objekti, ki ga/jih producirajo, v njih se izraža pravi značaj človeštva. V kapitalističnih družbah pa je delo aktivnost, ki se izvaja zaradi doseganja nepovezanega cilja, finančne varnosti. Delo je instrumentalno

in zunanje nagrajeno. S tem ko človeku odtujeno delo iztrga proizvod njegovega dela in mu naredi njegovo zavestno življenjsko dejavnost (proizvajajočo dejavnost) zgolj za sredstvo njegove individualne eksistence in preživetja, mu iztrga njegovo generično življenje; človekovo lastno telo in duhovna generična zmožnost, njegovo duhovno bistvo, vse to mu postane tuje. Marx (Marx in Engels, 1979: 308, 310) pravi:

»V načinu življenjske dejavnosti je ves značaj neke species (vrste), njen generični značaj, in svobodna zavestna dejavnost je človekov generični značaj (...) zavestna življenjska dejavnost neposredno razlikuje človeka od živalske življenjske dejavnosti. Ravno zgolj po tem je generično bitje.... Človek ravno zato, ker je zavestno bitje, iz svoje življenjske dejavnosti, iz svojega bistva naredi zgolj sredstvo za svojo eksistenco.«

Marxova opredelitev torej govori o razčlovečenosti človeka, delo ni dejavnost vrste, s katero bi človek produciral za vso skupnost (delo je zgolj dejavnost posameznika, ki mu dominirajo gole biološke potrebe), ljudje pravzaprav poživinjijo, delo ljudi je delo živali. Tisti, ki delajo, ne izpolnjujejo svojega človeškega bistva.

Odtujenost od generične bitnosti že vključuje naslednjo, v Marxovi konceptualizaciji četrto obliko odtujenosti, v kateri je človek odtujen drugim ljudem. Odtujitev človeka od sočloveka je pravzaprav neposreden nasledek vseh treh zgoraj opisanih oblik odtujitev, kajti »Kar velja za človekov odnos do svojega dela, do proizvoda svojega dela in do samega sebe, to velja za človekov odnos do drugega človeka in predmeta dela drugega človeka (...) Torej opazuje v odnosu odtujenega dela vsak človek drugega po merilu in odnosu, v katerem je sam kot delavec« (Marx in Engels, , 1979: 310). Človek je odtujen od drugih ljudi tudi zaradi konkurenčne, tekmovalne narave kapitalizma, kjer individualizem prevlada nad nekdanjim (v nekapitalističnih družbah prisotnim) kolektivnim duhom – razpada torej povezanost z drugimi ljudmi in s tem občutek družbene skupnosti.

Koncept alienacije v Marxovem delu torej združuje različne aspekte, ki pa sestavljajo enovit kompleks medsebojno povezanih in odvisnih oblik oz. pomenov odtujitve (gre za različne izraze istega odnosa). Samoodtujitev je bistvo in osnovna struktura alienacije, ki jo posredujejo vse ostale oblike oz. pomeni alienacije. Alienacija pa ne predstavlja zgolj (deskriptivnega) koncepta, temveč tudi poziv za revolucionarno preobrazbo sveta (razodtujitev ali de-alienacija).

3. Še vedno živimo v kapitalizmu – smo torej še vedno odtujeni (delavci)?

Dejstvo je, da se je svet (in kapitalizem) od Marxovega časa zelo spremenil. Odločilen premik moderne masovne produkcije k informacijskim tehnologijam in storitvam, globalizacija produkcije, zaostrovanje konkurence, upadanje stabilnih delovnih mest in drugi novi razvoji so vnesli pomembne spremembe v sfero dela in v organizacijske oblike kapitalističnih podjetij. Preprosta diferenciacija sveta na kapitaliste kot lastnike produkcijskih sredstev in proletarijat, ki so zgolj lastniki svoje delovne sile, ne ustreza več sodobni kapitalistični realnosti. S prehodom "lastništva proizvodjalnih sredstev" v *joint stock company*, ki je številne delavce prelevil v lastnike (preko deležev v delnicah) in z menedžersko revolucijo (ki je med delavce in lastnike postavila posredujoč sloj

managerjev) je postala "razredna" pozicija nejasna. "Razredna zavest" proletariata kot del njegove historične revolucionarne misije se ni razvila. Kapitalizem v ZDA in v zahodni Evropi se je z različnimi mehanizmi kot so priznani sindikati, minimalne mezde, varnost delovnega mesta in drugi standardi za varnost delavcev prilagodil številnim zahtevam proletariata. Produktivnost kapitalizma v ekonomsko razvitih zahodnih nacijah je omogočila boljše zadovoljevanje ekonomskih potreb državljanov kot je predvidel Marxov pojem kriznih tendenc kapitalizma. Oboje skupaj je ustvarilo pogoje za prilagoditev delavskega razreda na kapitalizem ter ustvarjanje "bread-and-butter delavskih sindikatov" (katerih namen je zgolj izboljšanje pogojev dela znotraj parametrov kapitalizma), ne pa za ustvarjanje revolucionarnega delavskega gibanja. Nekateri analitiki trdijo, da je družba razpadla v številne subkulture in poklice, člani katerih se namesto z "razredom" identificirajo s potrošniškimi nišami (delavci v vlogi potrošnikov in komodifikacija izkustva sta bili v Marxovem času nepredstavljava in se nahajata zunaj Marxovega teoretskega horizonta).

Številni aspekti Marxove teorije so lahko spričo omenjenih in drugih sprememb izgubili uporabno vrednost, zopet drugi zahtevajo nujno posodobitev. Pri obravnavi sodobne relevantnosti Marxovega dela pa ne moremo podcenjevati tistih strukturnih dejavnikov, ki so v svojem bistvu ostali nespremenjeni. Še vedno živimo v kapitalističnem svetu, pravzaprav je svet z globalizacijo (in razpadom Sovjetske zveze oz. komunističnih režimov v vzhodni Evropi v letih 1989-90) danes bolj kapitalističen kot kdajkoli prej. Kategorije, ki jih Ritzer (1996: 61-67) navaja znotraj "strukture kapitalistične družbe" (blagovna forma, kapital, privatna lastnina, delitev dela) ostajajo danes bistvena vprašanja – na nacionalni in globalni ravni. Kot poudarja britanski politični ekonomist M. Barrat Brown (v Bellemy Foster, 2002: 16), sistem produkcije za dobiček na trgu ostaja princip organizacije produkcije. Če se zdi oz. je Marxovo delo neposredno povezano s problemi sodobnega kapitalizma, je to zato, ker je Marx doumel bistveno logiko nastajajočega se kapitalističnega sistema, ki je ostala osrednja kljub številnim in pomembnim družbeno-kulturnim, ekonomskim in političnim spremembam. Gonilna moč in eksploativna strukturna logika kapitalizma, proces akumulacije kapitala, ostaja nespremenjena, njene posledice pa se na globalni ravni kažejo v prepadu med centrom (bogastvo) in periferijo (revščina) globalnega kapitalizma (kar je pravzaprav pojasnil že Marx) in v imperialistični eksploataciji v periferiji. Naraščajoča monopolizacija, to je, koncentracija in centralizacija kapitala in produkcije na svetovni ravni in s tem naraščajoča globalna kompeticija pomenijo tudi globalizacijo eksploatacije. Z internalizacijo produkcije so odnosi moči med delom in kapitalom postali ostrejši, razlike med mezdami v razvitih in razvijajočih deželah večje. Protislovja, ki jih je Marx analiziral v viktorijskem kapitalizmu, se, kot ugotavlja Cassidy (1997), ponovno pojavljajo v preoblikah kot mutirajoči virusi.¹¹

Če upoštevamo razvoj kapitalistične koncentracije in centralizacije ter monopolnega kapitala (Du Boff in Herman, 2001; Bellamy Foster, 2002), ki omejuje svoboden dostop ljudi do sredstev za produkcijo in sredstev za zadovoljitev osnovnih potreb, vidimo, da situacija ni samo ostala podobna tisti, ki je zgodovinsko predstavljala nujni element za posplošitev odtujenega dela, ampak se je od Marxovih časov še povečala. To se izraža tudi v naraščajočem številu mezdnih delavcev v sodobnem kapitalizmu, trendu, ki

nasprotuje tezi o »koncu dela«. V zadnjem desetletju je število mezdnih delavcev v svetovnem merilu naraslo - kljub temu, da je množična brezposelnost postala strukturni pojav v številnih deželah - brez upadanja (proletarizacija novih družbenih plasti – vse večja prisotnost žensk v javni sferi plačanega dela, prehod srednjih razredov v mezdne delavce, razširitev mezdnih odnosov na kapitalistično periferijo ipd. ter upadanje števila delavcev s stabilnimi delovnimi mesti znotraj te celote) (Castillo, 2001). Število mezdnih delavcev je dramatično naraslo: od 1.9 milijona v letu 1980 do približno tri milijone leta 1995, več kot 50% porast v dobi globalizacije (Petras, Veltmeyer, 2001). Ko govorimo o delavskem razredu ne mislimo na manjšino tistih, ki ustrezajo ozki kategoriji modrih ovratnikov. Gre za veliko večino ljudi v zahodnih državah, ki morajo prodajati svojo delovno silo, da bi preživeli in ki so zato prikrajšani za realen nadzor nad svojim delom in njegovimi metodami. Ti podatki kažejo na nevzdržnost teze o "koncu (mezdnega) dela" in obenem na objektivno družbenoekonomsko pozicijo, ki velik del svetovnega prebivalstva v poznem kapitalizmu ločuje od sredstev produkcije. V sodobnem kapitalizmu ostaja dostop do sredstev za življenje tržno določen, človeško delo pa organizirano kot tržno blago. Tudi informacije in njihova tehnologija so še vedno v lasti maloštevilnih, za katere večina dela in troši brez možnosti realne izbire (Heroux, 2001). Skratka delo ostaja bistveno mezdno delo.¹² Če je ločitev od sredstev za produkcijo in s tem mezdno delo eden osnovnih strukturnih pogojev odtujenega dela, potem sodoben obstoj (in naraščanje) obeh obuja staro (Marxovo) vprašanje odtujenega dela.

Kolikor odtujitev dela dalje razumemo kot strukturni pogoj, v katerem je delavcem odvzeta kontrola nad njihovim delom (pomanjkanje participacije v odločanju glede konkretnega delovnega procesa in glede produkcije na splošno) in njihovimi produkti, lahko ugotovimo, da razvoj novih oblik organizacije dela - zlasti v zgornjih plasteh delavskega razreda in v nekaterih sektorjih produktivnega procesa - v zadnjih desetletjih ne spreminja bistveno pogojev, ki jih je proučeval Marx (poleg tega je za večji del zahodnih gospodarstev, vključno z ameriškim, še vedno značilno repetitivno, monotono, nezanimivo proizvodno delo). Čeprav se (je) v razpravah o sodobnih organizacijah veliko govori(o) o novih konceptih menedžmenta, organizacij in dela (Burke in Cooper, 2002: xiii), o opolnomočenih delavcih, o prenosu odgovornosti in odločanja na nižje hierarhične ravni (Mesner Andolšek, 2002: 25), o samoregulirajočih (samoupravnih) timih, »value-stream teams« ter o »knowledgeable workers« (delavcih znanja),¹³ o »quality circles« (krožkih kvalitete) in »participative management« kot strategijah spodbujanja vključevanja delavcev v tehnike za izboljšanje »kvalitete delovnega življenja«, (vsaj) nekateri avtorji opozarjajo, da so takšni opisi nerealni in pretirani.

J. Rinehart (2001) npr. ocenjuje, da so različne menedžerske iniciative prinesle predvsem kozmetične spremembe in da obstaja malo primerov dejanskega nadzora delavcev – prav kontrola delavcev pa je po avtorju antiteza alienaciji. Napovedi o novih organizacijskih praksah, novih načinih vodenja in odpravljanju avtoritarnih, hierarhičnih razmerjih na »novih delovnih mestih« so torej preuranjena. Warhurst in Thompson trdita, da kljub retoriki o novem valu menedžmenta za večino ameriških podjetij še vedno veljata tradicionalni menedžment in avtoritarna razmerja, »radikalne spremembe« v sferi dela pa zanikajo tudi britanski analitiki (npr. Bradley et al, 2000, v Kanjuo Mrčela,

2002: 43). Tehnična in birokratska kontrola ter nove (bolj subtilne) metode nadziranja delavcev kot so »Total Quality Management« (TQM) ali »Total Quality Service« (TSM), že omenjeni »Quality circles« in druge oblike »Human Resource Management«, ne zagotavljajo obstoja "svobodnih in avtonomnih" posameznikov v kapitalizmu, saj neredke med njimi zgolj »simulirajo« participacijo delavcev v odločanju. Možnost izvajanja nekaterih kreativnih nalog, teamska organizacija delovnega procesa, bolj neposredna vključenost delavcev v nadzorovanje svojega lastnega delovnega procesa in kapitalistična uporaba delavčevega "know-how" (eksploatacija njegove/njene fizične sile, intelekta in zadnjem času tudi emocij) za povečanje produktivnosti in dobička ne prispevajo bistveno k razvoju svobodnega in ustvarjalnega dela kot sredstva človeškega samo-izražanja. Praviloma pa intenzivirajo delo in podaljšujejo delovni čas (Hochschild, 2003: 145, 198), prinašajo več in večje odgovornosti ter tveganja, negotove oblike zaposlovanja, s tem pa tudi (več) stresa in zdravstvenih težav. V tem pogledu torej spremembe, ki niso pozitivne.

U. Beck (2000: 85-86) sicer ugotavlja, da individualna kreativnost ni bila nikoli prej tako pomembna kot danes, ko je inovacija odvisna od kreativne aplikacije novih znanstvenih in tehnoloških dosežkov, vendar delovni ljudje - ne glede na svoje talente in izobrazbene dosežke - tudi nikoli prej niso bili tako odvisni in ranljivi kot danes. Umeščeni v individualizirane situacije brez kompenzirajoče kolektivne moči in znotraj omrežij, katerih pomen in pravila so večini od njih težko doumljiva, se sodobni delavci srečujejo s poslabšanimi objektivnimi pogoji dela, ki ne presegajo bistveno pogojev odtujenosti od procesa dela v Marxovem smislu. Čeprav nekateri med njimi lahko nadzorujejo nekatere faze delovnega procesa, je njegova vsebina določena predvsem s potrebami kapitala, torej s strani menedžmenta, kar bomo v nadaljevanju pokazali na primeru storitev. Pri delu z ljudmi so storitveni delavci pogosto poučeni o metodah produciranja lastnega dela (storitev), kar bistveno zmanjšuje avtonomno in kreativno uporabo lastnih, avtonomno določenih kompetenc. Tudi tretji aspekt Marxove konceptualizacije alienacije, dejstvo, da delavec ne razpolaga s produkti svojega lastnega dela, da ima pomanjkljiv nadzor nad tem, kako bo uporabljeno tisto, kar sam ustvarja, ostaja nespremenjen od Marxovega časa.

Ekstremni primer predstavljajo »clean rooms« v Silicijski dolini, v katerih delavcem, ki proizvajajo integrirano vezje, ni dovoljeno, da so seznanjeni z uporabo ali naravo produktov, ki jih proizvajajo - zaradi varnostnih razlogov (Rinehart, 2001). Omejen ali povsem onemogočen nadzor nad možnimi aplikacijami svojih raziskav, tj. uporabo znanstvenih in tehničnih novosti oz. tehnologij, imajo tudi številni znanstveniki, za katere se pogosto domneva, da delujejo avtonomno, v popolni intelektualni svobodi ter z možnostjo sodelovanja pri odločanju o tem, kaj raziskujejo oz. proizvajajo, s kakšnimi metodami in v kakšne namene, torej v čigavo korist in interes. Usodo omejenega nadzora nad lastnimi produkti delijo tudi ustvarjalci v kulturni industriji. Številni artisti - aktivisti v komodificirani glasbeni industriji v kritično marksistični državi ugotavljajo, da so prisiljeni v izdajanje standardiziranih produktov, na kar je npr. opozoril tudi bivši pevec Sex Pistols John Lydon v svojem albumu »Compact Disc« s singlom »Single«.

4. Odtujeno delo emocionalnih delavcev

Širitev storitvenih dejavnosti v razvitih zahodnih kapitalističnih gospodarstvih pomeni naraščanje števila nemanualnih delavcev, ki namesto »veščin s predmeti« na odprtem trgu prodajajo predvsem svoje »veščine z osebami«. D. Bell je v svojem delu »The Coming of Post-Industrial Society« (1973) označil dejstvo, da posamezniki vse manj delajo s stroji in vse bolj komunicirajo z ostalimi osebami za osnovno dejstvo, ki opredeljuje delo v postindustrijski družbi. To pomeni, da postajata komunikacija in »srečanje« osrednji delovni odnos, ki pogosto vključuje tim. proces urejanja emocij. Številni storitveni poklici na področju dela z ljudmi torej temeljijo na posebni vrsti dela, emocionalnem delu. Če je Marx poudaril »porabo živcev, mišic, možganov« (v primeru manualnega dela), imamo pri nemanualnem emocionalnem delu opravka predvsem s specifičnimi emocionalnimi investicijami, torej z (u)porabo emocij, ki ustvarjajo (proizvajajo) ustrezno duševno stanje pri prejemnikih storitev. Tovarniško delo je od manufakturnega delavca v Marxovem času zahtevalo predvsem uporabo rok (tj. koordinacijo razuma in rok), storitveno delo pa zahteva uporabo delavčevih emocij (koordinacijo razuma in čustev), ki je *sine qua non* dela z ljudmi. Emocionalni delavci v svoje delo, poleg samoumevnega fizičnega dela, vstavljajo še en pomemben vidik svoje osebnosti – emocije. Širitev terciarnega sektorja je že C. Wright Mills v svojem delu *Beli ovratnik* (»White Collar«) označil kot tržišče osebnosti.

Zdaj že klasična študija A.R. Hochschildove iz poznih 70. in zgodnjih 80. let 20. stoletja, ki so ji sledile številne druge (Leidner, 1999; Rafaeli in Sutton, 1989 in številni drugi), je pokazala, da emocije zaposlenih predstavljajo integralno sestavino storitev. Emocionalno delo, usposobljeno upravljanje čustev na javnem trgu, se obnaša kot blago, ki mu je pripisana tržna vrednost. Storitveni delavci prodajajo svoje komunikativne oz. emocionalne veščine kot dele svoje osebnosti. Prva in najbolj rigorozna zapoved, ki jo slišijo od delodajalcev, je SMEHLJAJ! (od tod v literaturi razširjena uporaba izraza »storitve s smehljajem«). Pričakuje se, da ponudijo del svojega notranjega sveta, svoje osebnosti, radost, svojo očitno toplino, skratka »darove«, ki jih sicer hranijo le za intimne kroge in trenutke svojih življenj. Emocionalne izmenjave in izkušnje se tako prenašajo, zlasti preko ženske delovne sile, iz zasebnega področja intimnosti na področje blagovne izmenjave. Čeprav Marxova definicija dela ne vključuje eksplicitnih referenc o nevidnih, psihičnih ali emocionalnih aspektih dela, pa Marx omenja možnost vključitve emocij v komercialne transakcije. Komercializacijo človeških čustev predpostavlja, ko zapiše, da stvari, ki v sebi in po sebi niso blago, stvari kot so zavest, čast itd., lahko njihovi lastniki ponudijo na prodaj tako, da skozi njihovo ceno pridobijo obliko blaga (Š1867Č, 1976: 197). Povedano z besedami R. Kurza (2000: 111), gre za težnjo (sistema), ki se ravna po predelanem galilejskem motu: vse, kar je mogoče označiti s ceno, označimo s ceno, in vse česar ni mogoče označiti s ceno, naredimo tako, da se bo dalo označiti s ceno.

Emocije so del storitve na način, na katerega emocije in njihovo izkazovanje ni del proizvodnje predmetov: delavcu za tekočim trakom se ni potrebno pretvarjati, lahko se mirno spakuje in kolne produkt svojega dela, prodajalka, hostesa, stewardesa itd. pa ob

»človeškem tekočem traku« ne sme kleti nesramnega ali predrznega potrošnika, ampak mu mora izkazovati »ljubezen«. ¹⁴ Kapitalistična podjetja – vključena v konkurenčni boj na podlagi kvalitete svojih storitev – si prav zaradi takšne narave storitvenega dela prizadevajo vzpostaviti (in ohranjati) regulacijo in nadzor nad emocijami in vedenjem zaposlenih. Gre za kontinuirano racionalizacijo procesa produkcije storitev s ciljem povečevanja outputa, produktivnosti in dobička. Tu – na točki organizacijsko vodenih in nadzorovanih emocij - vidimo tudi (prvo) možnost uporabe Marxovega koncepta odtujitve za emocionalne delavce. Emocionalni delavci so odtujeni od svojega dela, saj ne odločajo o samem procesu dela - o načinu ponudbe storitve v interakciji s kupci storitev oz. o njegovem namenu in metodah. Emocionalni stil storitve, ki ga ponuja kapitalistično podjetje, pogosto ne dopušča svobodnega in spontanega izražanja emocij, kot se razvijajo v delovni interakciji, temveč je podvržen pravilom masovne produkcije. Namesto, da bi delavci sami, na podlagi lastnih (praktičnih, ne instrumentalnih) presoj izkazovali resnične osebnosti in emocije, kot se spontano pojavijo pri delu, prevzamejo organizacijsko določene in sankcionirane maske prijateljstva, naklonjenosti in skrbi. Pri delu emocionalni delavci niso več oni sami, temveč »klovni« (če si sposodimo metaforo iz opere Glumači R. Leoncavallega), ki jih delodajalec postavi pred stranke, da zaigrajo - ne glede na lastna realna občutja - predstavo in tako zadovoljijo pričakovanja in želje kupcev. Pravila, ki vodijo storitvene transakcije (odnose) se ne vzpostavljajo prek zasebnega pogajanja, ampak s pomočjo priročnikov podjetja, ki kodificirajo emocionalne izmenjave s potrošniki in prek intenzivnih in regularnih izobraževalnih tečajev, ki jih organizira menedžment. Osebnost postane blago, instrument za doseg določenega cilja – prodaje.

Takšen proces standardizacije in komercializacije emocij pomeni, da emocionalne sposobnosti delavcev ne pripadajo njim samim, ampak delodajalcem, ki odločajo o njihovi uporabi in stilu ponudbe. Storitveni delavec s svojo storitvijo reklamira/prodaja firmo, ne samega sebe. Delavčeve kvalitete ter duhovne in duševne zmožnosti niso več organski del njegove/njene osebnosti, ampak stvari, s katerimi ravna tako kot z različnimi objekti zunanjega sveta. Delavčeva osebnost postane sredstvo odtujenega namena. Smehljanje je ločeno od svoje običajne funkcije, to je izražanje osebnega občutja, in povezano z drugo funkcijo – izražanje občutja firme, podjetja. Tako kot se delo manualnih delavcev v pogojih mehanizacije dela, specializacije delitve dela in izgube nadzora nad delovnim procesom po Marxu spreminja (reducira) v fizično aktivnost, rutino, pri kateri delavec ne »uporablja svoje glave« oz. zavesti, tako se tudi delo emocionalnega delavca lahko sprevrže v standardizirano in mehanizirano emocionalno odzivanje, ki izključuje lastno avtonomno interpretacijsko podlago. ¹⁵ Takšno delo pa po Marxu ni spontano, ampak »prisilno delo« (Marx in Engels, 1979: 306). Tako kot delavčeva roka (metafora za manualno delo) pod nadzorom kapitalista ni njegova, ampak pripada kapitalistu, tudi emocionalni delavec ni (več) lastnik svojega čustvenega življenja, le-to ne pripada več njemu, ampak podjetju in njegovim strankam. Roka fizičnega delavca v tovarni je le podaljšek stroja, ugotavlja Marx: Analogno velja, da je smehljaj emocionalnega delavca/ke le podaljšek ličila, uniforme in tvori del predstave, katere namen je »producirati« zadovoljne in srečne potrošnike in s tem maksimirati dobiček podjetja.

Storitveni delavci v sodobnem kapitalizmu so lahko odtujeni v klasičnem Marxovem smislu, kolikor so ločeni od sredstev za produkcijo. Ta ločitev implicira odtujitev od produkta njihovega dela (storitev), v katerega položijo svoje (emocionalno) življenje, ta pa ne pripada več njim, ampak je last delodajalca, ki jih zaposluje. Smehljaji, razpoloženja, občutja in odnosi so »produkti«, ki pripadajo podjetju (ta jih reklamira kot svojo odlično, popolno storitev), ne posamezniku (sebstvu). Delavci jih ne jemljejo in doživljajo kot svoj lastni, unikatni produkt, v njem ne prepoznajo svojega lastnega odseva, svojega lastnega avtonomno določenega (emocionalnega) življenja. Storitev je tako odtujena od delavca, kapital jo uporabi kot nujnost kapitalistične kompeticije.

Emocionalno delo v pogojih visoke stopnje regulacije, urejanja in nadzora nad emocijami pomeni tudi odtujitev od svojega lastnega človeškega potenciala, od človekovega generičnega bistva. »Odtujeno delo človeku odtuja lastno naravo« (Marx in Engels, 1979: 308). Ne samo razum, zavest, tudi emocije so temeljni in neločljivi del koncepta človeka in človeške družbenosti, saj čustva definirajo človečnost človeka. Človek kot čustveno bitje je v ekstremnih pogojih dela reduciran na emocionalni robot, stroj, ki si mora »nadeti« smehljaj proti svoji volji (so pravzaprav »prisiljeni v dobro voljo« kot glumač iz Caniove arije opere Glumači). Ker ne delujejo po notranjih, duhovnih vzgibih in ne odločajo avtonomno o procesu in produktih svojega dela, tudi ni mogoče, da bi v (emocionalnem) delu našli potrditev in zadovoljstvo. Odrski, igrani jaz pogosto občutijo kot nekaj zunanjega, kot neko zunanje bivanje. Delavec se lahko odtuji od tistega aspekta sebstva, ki ga uporablja v procesu dela za to, da opravi delo. Tako kot se manualni delavec lahko odtuji od roke, ki nenehno izvaja iste gibe, se lahko emocionalni delavec odtuji od čustev, ki morajo nenehno izražati prijaznost, veselje, ljubezen - razlika med obema oblikama odtujitve je minimalna, analogija očitna, razmerje do kapitalista v primeru fizičnega in emocionalnega dela je enako.

Uporaba emocij za nadevanje maske se torej lahko izkaže za negativno, obrne se proti delavcu samemu, kakor se produkt obrne proti svojemu stvaritelju. Z razcepom med sebstvom in sebstvom v uniformi in sprejemanjem samoumevnosti tega razcepa se emocionalni delavci nujno odrekajo celoti svoje biti (kot generičnega življenja). Z njim ne razvijajo svobodne duhovne oz. psihične energije, njihove emocionalne izmenjave so okamenele in »ritualno zapečatenene«. Takšna storitev s smehljajem ne uresničuje bogatega potenciala človeške energije, imaginacije in ustvarjalnosti, saj delavec z njo ne izkazuje (avtonomno) vseh svojih skritih možnosti ter telesnih in psihičnih sposobnosti. Takšno delo ni notranje motivirano, psihološko nagradujoče, ampak je neprijetno, kaže se kot ne-smiselno, postane breme, izvor nemoč (npr. otopeli, mehanični, zdolgočaseni, naveličani prodajalci, blagajničarke, uradniki itd.). Emocionalno delo v neugodnih delovnih pogojih človeku odtuja tudi njegovo lastno seksualno identiteto, torej (tudi) telo, učinkuje namreč na stopnjo, v kateri prisluhnemo svojim lastnim občutjem in včasih tudi na samo zmožnost občutenja sploh (fenomen emocionalne otopelosti in izgorelosti). Takšno tveganje pomeni izgubo signalne funkcije emocij, ki nam v dobrem in slabem govorijo o nas, nam osmišljujejo dogodke in situacije ter nas povezujejo z drugimi. Govorimo o delu, ki ne omogoča svobodnega in ustvarjalnega gibanja duha, emocij in telesa.

Če je delavcu neka dejavnost muka, mora biti užitek za nekoga drugega, ugotavlja Marx (Marx in Engels, 1979: 311). Podobno velja v primeru emocionalnih delavcev. Čeprav sodelujejo v glamurju, ki ga sami ustvarjajo, gre pri tem za osredotočenje zgolj na eno, bistveno nalogo – zadovoljiti druge. Emocionalno delo, zlasti tiste oblike, ki jih izvajajo ženske (tim. storitve s smehljajem), je usmerjeno k povzdigovanju, potrjevanju in slavljenju blaginje in statusa drugih (»kupec je kralj«; kult/ura kupca), kar lahko vključuje zniževanje svojih lastnih emocionalnih potreb in osebnega razvoja.¹⁶ Prikrojeno po Marxu, v stiski je celotna osebnost, ne želodec. Emocionalno delo ni sredstvo zadovoljevanja lastnih nagibov, potreb in želja, temveč sredstvo za zadovoljevanje tujih želja in potreb. S tem delavec/ka sam/a postane instrument užitka drugega, čigar uživanju služi ponudba storitve. Maksimalna ustrežljivost, ki se zahteva predvsem od ženske delovne sile, v številnih storitvenih poklicih zadovoljuje potrebe in želje (vključno s seksualnimi) drugih (moških potrošnikov), siromaši pa njihovo lastno osebnost in seksualno življenje. Ženske, ki igrajo vlogo ultra-ženske, vlogo nekoga, ki skrbi zgolj za interese drugih, pogosto ne dobijo priložnosti, da raziščejo tisto drugo stran svoje lastne osebnosti in odkrijejo lastne potrebe, spolne ali katerekoli druge. Njihovo delo ni posrednik razvoja njihove lastne osebnosti, ni torej objekt njihove svobodne volje in zavesti. Delo, ki ne daje priložnosti za osebni razvoj je, v Marxovih izrazih, zopet, prisilno delo, ker ne učlovečuje sebe, ampak nekoga drugega. Izmenjava, ki vključuje neenaka razmerja moči (razumevajoče odzivanje na nespoštovanje in jezo potrošnikov – kajti »stranka ima vedno prav«, pogosto tudi prilagajanje seksizmu) je del posameznikovega poklica, ki ne samo da odtuja človeka od njegovega bivanja, ampak tudi človeka od človeka (mehanizacija človeških razmerij). Ni le delavec obravnavan kot »goli instrument« (s strani delodajalca in strank), tudi sam obravnava in vidi druge na podoben način (kvazi-osebni odnosi). Tu gre torej za odtujitev, ki zlomi vez med ljudmi, kajti po Marxu človek z odtujenim delom izgublja tudi soljudi, ker to vsilijo razmerja, ki nastanejo ob produkciji (storitveni interakciji). Omejevanje pristnega in svobodnega izkazovanja emocij obenem onemogoča dobre odnose s sodelavci in s tem oblikovanje organizacijske skupnosti. Ljudje se spremenijo v »abstraktne individue«, ki so družbeno ločeni med seboj kakor monade.

5. Sklep

Glede na pomembne razlike, ki ločujejo stare oblike kapitalizma od novih ter fizično delo od emocionalnega, se odpira vprašanje, ali je sploh smiselna in možna primerjava dveh tako kontrastnih svetov in kategorij delavcev. Na eni strani delo tovarniških delavcev v brutalnih pogojih kapitalističnega izkoriščanja v industrijski družbi 19. stoletja, na drugi strani delo storitvenih (emocionalnih) delavcev, ki v postindustrijski družbi »uživajo« sadove visoke tehnologije, višjo izobrazbo, višje mezde, pripadnost srednjemu razredu, možnosti kreativnejšega, bolj zanimivega, kvalificiranega dela in nenazadnje blišč, glamur, ki ga sami ustvarjajo. Med obema družbama in oblikama dela resda obstaja precejšen razkorak, toda podrobnejša analiza razkrije linearen razvoj, ki ob nekaterih strukturnih spremembah kaže na kontinuiteto alienacije. Produkcijo storitev in njen emocionalni stil diktirajo interesi kapitala. Emocionalni delavci praviloma niso v

položaju, da bi lahko avtonomno postavljali pravila storitvenih interakcij, nasprotno, njihovo delo je neredko zgolj slepa izvršitev organizacijsko določenega stila ponudbe. Uporaba emocij v storitvenem delu je tako pogosto ločena od lastne čutne kvalitete in od interpretativnih sposobnosti delavcev.

Pokazali smo, da emocionalno delo kot del strukture kapitalizma odtuja človeku predvsem njegovo delo in človeško bistvo (emocionalne sposobnosti kot enkratne kvalitete človeka), kar vodi končno tudi v odtujenost človeka od človeka. Takšno razlaščno odločanje o vsebini (in pravilih) tistega, kar morajo »izdelati« (in kako), smatramo za obliko odtujenosti v izvirnem Marxovem smislu, kajti po Marxu alienacija nastopi, ko delo (storitve) ne zrcalijo delavčeve lastne kreativnosti in avtonomije. Za razumevanje teh pogojev dela so torej (še vedno) uporabni koncepti, ki so pojasnjevali oblike dela, značilne za industrijsko družbo. Čeprav so se forme alienacije v več kot stopetdesetletnem obdobju od Marxovega časa precej spremenile, je mogoče odkriti skupno osnovo, ki se kaže v človeški ceni opravljanja dela – v samoodtuitvi in osebnih izgubah kot povzetku vseh oblik oz. pomenov alienacije. Odtujeno emocionalno delo tako dodaja nov sloj oz. dimenzijo eksploataciji delavcev v sodobnih kapitalističnih pogojih. Razcep človek – (emocionalno) delo skratka kaže na nove razvoje v eksploativnih močeh kapitalizma.

Opombe

1. Izguba teoretične refleksije o alienaciji pa ima pravzaprav daljšo zgodovino. Svoj najdoločilnejši poraz je kritika alienacije doživela v obdobju oblikovanja post-revolucionarnih vlad, ko je bil Marxov koncept alienacije izključen iz partijske linije marksistično-leninističnega diskurza. Zasuk od anti-alienacijske k pro-alienacijski socialistični drži je bil utemeljen, kot ugotavlja Heroux (2001), na prepričanju o obžalovanja vredni, toda vodljivi nujnosti alienacije v pogojih masovne produkcije in nujne avtoritete partije. Pozneje je star, marksistični koncept alienacije padel v pozabo z njegovo reartikulacijo v eksistencializmu, kjer alienacija izgubi sleherno povezavo s položajem v odnosih produkcije.
2. Po drugi strani skorajda ni aspekta sodobnega življenja, ki ne bi bil tematiziran s pomočjo "alienacije". Alienacija je raztegljiv pojem, ki zajema raznolike pojave modernega sveta od dehumanizacije družbenih struktur, naraščanja neosebni odnosov, razpada tradicionalnih vrednot in moralnih kod, izgube svobodnega mišljenja, stika z naravo, partnerjem, starši ali otroci, dihotomije zavesti in podzavednega do nevrotičnih osebnosti, občutka brezsmiselnosti življenja, greha in "smrti Boga". Kljub tej "popularnosti" in uporabi izraza alienacija za širok spekter modernih fenomenov pa je le malokrat jasno, kaj natančno označuje.
3. Tehnološki optimizem, pričakovanje, da bo tehničen in tehnološki napredek odpravil nekvalificirano in nezanimivo delo ter uveljavil visoko strokovno in zanimivo delo, je bil prisoten že pred tim. kultom informatizacije. R. Blauner npr. je v svoji slavni študiji *Odtujitev in svoboda* iz leta 1964 ugotovil, da z avtomatizacijo proizvodnje upada stopnja odtujitve v delovnem procesu.
4. Tako kot alienacija in odtujeno delo nista izginila tedaj, ko je presahnila kritika alienacije znotraj samega marksističnega diskurza.
5. Nekateri teoretiki npr. situacionalisti, ki se sklicujejo na delo G. Deborda *Družba spektakla* (»Society of the Spectacle«) iz leta 1971 povezujejo sodobne oblike alienacije predvsem s

prostim časom, rekreacijo in potrošnjo, čeprav v Marxovem duhu analizirajo tudi odtujenost v sferi dela.

6. Marx se je osredotočil na odtujitev delavcev znotraj kapitalističnega sistema produkcije, torej na politično ekonomijo. Čeprav validna, pa ta razlaga ne zajema številnih drugih (negativnih) vplivov, ki jih moderna družba izvaja nad posamezniki. Webrovo razumevanje »alienacije« (Weber pravzaprav ni oblikoval sorodnega pojma za opis problema kapitalističnih institucij, ki ga je zanimal) je dosti širše, povezano s procesom racionalizacije in birokratizacije modernih družb. V tej perspektivi je Marxov poudarek na ločitvi mezdnih delavcev od produkcijskih sredstev zgolj eden izmed posebnih primerov univerzalnega trenda. Durkheim je v nasprotju z obema opisal zlom družbenih norm, ki regulirajo družbeno delovanje, s konceptom anomalije. Marxovi opredelitvi alienacije se je s konceptom objektivacije še najbolj približal G. Simmel, E. Fromm pa je največ prispeval k popularizaciji njegovega koncepta alienacije. H. Marcuse je poudaril vpliv medijev, simbolov in ideologije kot tistih sil, ki odtujujejo posameznike od svobodnega mišljenja. S tem se je strukturni pristop umaknil v ozadje, uveljavil pa bolj individualističen pogled (posledice in učinki alienacije na posameznika). Tudi v novejšem času govori npr. A. Giddens (1991: 193-202) o alienaciji kot pojavu, povezanem s psihičnimi pojavi, s sebstvom in identiteto, vendar v marksističnem kontekstu razumevanja alienacije kot odtujitve posameznikov od samih sebe in od drugih ljudi.
7. Med post-marksističnimi obravnavami alienacije oz. deli, ki se sklicujejo na Marxa, omenimo klasično delo »Labor and Monopoly Capital« H. Bravermana iz leta 1974, ki opisuje degradacijo in dehumanizacijo dela v monopolnem kapitalizmu, M. Seemanovo znana klasifikacija dimenzij alienacije iz leta 1949 in delo J. Rineharta (2001). Ameriški družboslovci so s svojimi empiričnimi študijami alienacijo kot družbeni proces spremenili v psihološki koncept (alienacijo so izenačili s psihološkimi stanji), kar odstopa od Marxove originalne formulacije: S tem je koncept izgubil svoj originalen filozofski in sociološki pomen.
8. Marx se je v svojem zgodnjem ustvarjanju osredotočil na mikro raven alienacije in poudaril čustveno odtujenost (empirična raven posameznika), v kasneje pa se je odmaknil od mikroanalize individualne zavesti in razpoznaval predvsem značilnosti na empirični makro ravni.
9. Koren besede "alien" pomeni tujec, torej oseba brez vezi, povezav z drugimi.
10. Kljub temu, da je Marxova konceptualizacija strukturna, najdemo mesta, na katerih opisuje simptome alienacije kot jih občutijo posameznik - "impotence" (sram) in "indignation" (jeza).
11. Ekonomisti so v zadnjih letih »odkrili« plodnost Marxove analize kapitalizma. Če se je v zgodnjih osemdesetih letih 20. stoletja večina profesorjev na Oxfordu strinjala z oceno Keynesa, da so Marxove ekonomske teorije "kompliciran hokus-pokus" in da je komunizem "žalitev naše inteligence" (Cassidy, 1997), so danes ekonomisti vsaj bolj previdni v ocenjevanju njegovih idej in analiz. Nekateri med njimi pa so celo razglasili "vrnitev Karla Marxa" in se jasno opredelili do njegovih del: "Njegove (Marxove) knjige so vredne branja vse dokler bo trajal kapitalizem" (Cassidy, 1997). Marxova kritika kapitalizma se torej (nekaterim analitikom, njihovo število narašča, tudi med sociologi) kaže kot pomembno izhodišče za analizo narave, logike, dinamike, razvoja in posledic (sodobnega) kapitalizma.
12. Čeprav kategorija samozaposlenih delavcev narašča po vsem svetu, veliko število takšnih delavcev še vedno ostaja v relacijah odvisnosti od svojih »starih« delodajalcev (Beck, 2000: 84).
13. Ti so se uveljavili v vseh vrstah industrij in temeljijo na japonski organizaciji dela (Dana Mesner Andolšek, osebni pogovor).

14. V podjetje McDonald's je zahteva po »ljubezni« do gostov eksplicitno formulirana v sloganu. »Svoje goste imam rad« (več o tem glej Z. Šadl, »We're here to make you smile«. Emocionalno delo v storitvenih organizacijah, *Teorija in praksa*, XXXIX, 1, str. 49-80).
15. Posledice emocionalnega dela so, kot so pokazale raziskave (glej vir v opombi 14), odvisne od več dejavnikov kot so zdrava distanca do delovne vloge, nadzor nad pogoji dela (avtonomija – heteronomija) in samokontrolne zmožnosti (emocionalnega) delavca.
16. Na primer, stevardese na rednih izobraževalnih tečajih usposablajo, da so sposobne težavne in zahtevne potnike razumeti kot otroke. Potrebe in želje strank imajo vselej prednost. Na jezne potnike se morajo odzvati z empatijo (vzroki jeze niso deležni pozornosti inštruktorjev) in jih nagovarjati z njihovim imenom (Hochschild, 1983).

Literatura

- Beck, U. (2000): *The Brave New World of Work*. Polity Press.
- Bellamy Foster, J. (2002): *Monopoly Capital and the New Globalization*. *Monthly Review*, januar, 53, 8 (1-16).
- Cooper, R.J. in Burke C.L. (ur.) (2002). *The New World of Work. Challenges and Opportunities*. Blackwell Publishers Ltd.
- Cassidy, J. (1997): *The Return of Karl Marx*. *The New Yorker*, 20. in 27. oktober 1997, str. 248.
- Castillo, C. (2001): *Communism without Transition?* *Estrategia Internacional*, april, 17, dotopno preko: www.ft.org.ar/estrategia/ei17/ei17francescomsintrans.htm
- Du Boff, R. in Herman, E.S. (2001): *Mergers, Concentration, and the Erosion of Democracy*. *Monthly Review*, maj, 53, 1 (14-29).
- Giddens, A. (1991): *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Polity Press.
- Heroux, E. (2001): *The Returns of Alienation. Cultural Logic: An Electronic Journal of Marxist Theory and Practice*, vol 2. no. 1, dostopno preko: <http://eserver.org/clogic/2-1/2-1index.html>.
- Hochschild, A. R. (1983): *The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling*. Berkeley: University of California Press.
- Hochschild, A.R. (2003): *Commercialization of Intimate Life*, Berkeley. Los Angeles, London: University of California Press.
- Jameson, F. (1991): *Postmodernism Or, The Cultural Logic of Late Capitalism*. Durham: Duke U P.
- Kanjuo Mrčela, A. (2002): *Sodobna rekonceptualizacija dela: delo med racionalnim in emocionalnim*. *Teorija in praksa*, XXXIX, 1 (30-48).
- Kurz, R. (2000): *Svet kot volja in dizajn: postmoderna levica in estetizacija krize*. Ljubljana: Krtina.
- Leidner, R. (1999): *Emotional Labor in Service Work*. *Annals of the American Academy of political and Social Science*, januar, 561 (81-95).
- Marx, K in Engels F. (1980): *Manifest komunistične stranke*. Ljubljana: Komunist.
- Marx, K. in Engels, F. (1979): *Izbrana dela*, 1. zvezek. Ljubljana: Cankarjeva zalo,ba.
- Marx, K. ([1867], 1976): *Vol. 1: Capital: A Critique of Political Economy*. Moscow: Progress Publishers.
- Mesner Andolšek, D. (2002): »Make me whole again.« Čustva v organizaciji. *Teorija in praksa*, XXXIX, 1 (10-29).

- Petras, J. in H. Veltmeyer (2001): *Globalization Unmasked: Imperialism in the 21st Century*. Halifax: Fernwood Books.
- Rafaeli, A. in R.I. Sutton (1989): The Expression of Emotion in Organizational Life. *Research in Organizational Behavior*, 11: 1-42.
- Rinehart, J. (2001): *The Tyranny of Work: Alienation and the Labour Process*. Toronto: Harcourt Brace.
- Ritzer, G. (1997): *Postmodern Social Theory*. New York etc.: McGraw-Hill.
- Ritzer, G. (1996): *Sociological Theory*. New York: McGraw-Hill Companies, Inc.
- Taylor, S. (1998): Emotional Labour and the New Workplace«, v Thompson, P. in Warhurst, C. (ur.), *Workplaces of the Future*. London: Macmillan Press.

Naslov avtorice:

dr. Zdenka Šadl, doc.
Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Kardeljeva pl. 5, 1000-Ljubljana
e-mail: zdenka.sadl@uni-lj.si

*Rokopis prejet oktobra 2003, dokončna verzija za objavo pa novembra 2003.
Članek je po mnenju uredništva uvrščen v kategorijo
izvirni znanstveni članek s kvalitativno argumentacijo.*

**TEMATSKI SKLOP:
"DIFERENCIACIJA ETIKE IN MORALE"**

Dejanska in katoliška morala: sociološki vpogledi in preizkusi na Slovenskem

POVZETEK: Avtorja proučujeta strukturo dejanske katoliške morale med študentkami in študenti (N= 1.325) v Sloveniji, leta 2002. Izhodiščno sta oblikovana dva skupka trditev: prvi se nanaša na tradicionalno katekizemsko moralo, ki se osredotoča na grešno vedenje, drugi pa je prevzet iz (domnevno) Jezusovih stavkov, ki se nanašajo na moralnost. Analiza je pokazala, da vsi elementi katoliške morale pozitivno korelirajo z deklarirano pripadnostjo katolištvu, še bolj pa z vsebinsko katoliško vernostjo. Faktorska analiza je pokazala, da so trditve, ki nakazujejo "Jezusovo moralo", neposredno povezane z vsebinskim katoliškim verovanjem, tiste, ki so prevzete iz katekizemske miselnosti, pa so povezane s psihološko avtoritarnostjo. V tem smislu avtorja ugotavljata, da cerkev očitno izgublja moč kot tradicionalistična moralna avtoriteta med katoliškimi verniki, ki se vračajo h krščanskim temeljem in v primerjavi s cerkvenimi (katekizemskimi) resneje jemljejo neposredne svetopisemske etične imperative.

KLJUČNE BESEDE: Religioznost, katoliška morala, katekizem, Jezusova morala, katekizemska morala

1. Problem

Resničnost obstoja neke morale je možno proučevati na mnogo načinov, saj se dejanska, resnična, prakticirana morala le redkokdaj kaže v obliki jasnih vedenjskih vzorcev. Družbeno življenje je raznoliko, možnosti tolmačenja moralnih vrednot in norm ter stopnje zavezanosti posameznikov z moralo pa različne. Različne družbene situacije terjajo različne vedenjske vzorce: na primer, verjetno univerzalizem nikjer ne more biti absoluten, brezizjemen, vse situacije uravnavajoč moralni nazor, kot so domnevali sociološki funkcionalisti. Hkrati nedvomno vedno obstaja velik prepad med normativnimi stavki neke kulture in vsakdanjim življenjem pripadnikov te kulture. Zato obstaja razlika med »uradno« in »dejansko« moralo.

Ta razlika je seveda povezana s tem, da je vsakdanje življenje bolj kompleksno, zapleteno in razslojeno kot izhaja iz moralnih rekov in etičnih idealov. Mnogi teh so tudi postavljeni, da služijo kot praktično nedosegljiv zgled in morda povzročajo notranje kesanje. O tej razliki se v sociologiji govori, v širšem kontekstu, kot o razliki med »uradno« in »življeno« kulturo. Ta razlika obstaja vedno in povsod, ujemanje teh dveh ravni pa se pa sociologu samo navidezno zdi kot ideal. Dejanskost mora odstopati od normativnega ideala, ker je normativni ideal predvsem čist, neomadeževan, brezpogojen,

nekontaminiran z danimi življenjskimi razmerami. Poleg tega so ljudje v stvarnosti zelo različni: nekateri lastno moralo spoštujejo dobesedno, drugim pa je ta le okras. Nekateri sodijo v moralne virtuozе, drugim pa je do morale le malo mar. Uradna kultura bi naj bila bolj reificirana in toga, vkalupljena glede pomenske vsebnosti, bolj navezana na preteklost in interese vladajočih skupin, »življena« pa tudi bolj diskurzivna in negociabilna, vsebujoč več domišljije. Takšno razumevanje najdemo znotraj tim. kulturnih študij in kritičnih družboslovnih pristopov (Nielsen in Jackson 1991).

Vse to velja tudi za katoliško moralo. Ob tem pa je v zvezi s katoliško moralo pomembno upoštevati, da si katolicizem prizadeva oblikovati svojo moralo na nek zelo izrecen in kodificiran način. Katoliška morala ni samo skupek vedenjskih vzorcev (vendar nikjer niso zapisani), ki so zgledni, akterje katerih se spoštuje in časti, temveč je ta morala "pozunanjena" v izrecni obliki¹. Katolicizem svoj moralni kodeks poda vernikom predvsem v obliki moralnega pouka, ki je kodificiran v katekizmu (poleg vsebovanja svetih »resnic«, spoznavnih in obredoslovnih stavkov) kot moralnemu priročniku. Katekizem je privzel logično obliko pravne popolnosti, prizadevajoč si v obravnavi in v danosti odpraviti kakršnekoli vrzeli, obravnavajoč podrobne okoliščine moralnih prestopkov. Ta logična popolnost v marsičem izvira iz kanonskega prava. Seveda, poleg katekizma obstajajo tudi druge oblike uradnega izražanja katoliške morale². Potrebno je tudi poudariti, da katoliška morala ni samo skupek nekih najvišjih vrednot, h katerim težijo menihi, ki so se kot moralna elita zavezali živeti »po Božjih zakonih«, temveč gre predvsem za skupek praktičnih norm, ki naj bi jih v celoti spoštoval sleherni vernik. Rimokatoliška cerkev (RKC) širi in posodablja vsebino katekizmov, vendar brez odpovedovanja starim dogmam.

Razen pravkar opisane, v nadaljevanju imenovane *katekizemske* morale, med verniki funkcionirajo tudi neke druge ravni katoliške morale. V naši analizi smo izpostavili najsplošnejšo krščansko moralo, kakršna je podana v slovitih stavkih, ki so v *Novi zavezi* pripisani Jezusu. Zanimalo nas je torej, kakšen je odnos vernikov do katekizemske morale na eni in Jezusovih etičnih usmeritev na drugi strani, hkrati pa tudi, kakšen je medsebojni odnos obeh navedenih konceptov.

2. Metoda

V nekaj elementarnih potezah bomo skušali razložiti, koliko in v kakšnih obzircih eksistira katoliška morala na Slovenskem. Pri tem se bomo sicer omejili samo na populacijo mariborskih študentov, ki je sicer v mnogih pogledih specifična populacija, kljub temu pa lahko, z vidika zastavljene teme, trdimo, da do dobršne mere izraža osnovne vzorce in tipe v slovenski družbi. Za študente lahko rečemo, da so v zgodovini vedno nastopali kot zanimiva družbena skupina, zlasti zanimiva s stališča odnosa do družbe, v kateri živijo, in idej, ki si jih prilastijo, ki jih širijo. Pri študentih so se pogosto zgodaj kazala številna družbena in zgodovinska protislovja ter razvojne tendence (Altbach in Lipset 1969).

Naša raziskava študentov je temeljila na anketi, izpeljani na reprezentativnem, kvotno določenem vzorcu, ki je obsegal skupaj 1325 rednih in izrednih študentov Univerze v

Mariboru. Anketiranje je bilo izvedeno v aprilu 2002 v okviru raziskovalnega programa, uresničenega na Oddelku za sociologijo Pedagoške fakultete³.

Študentom smo ponudili sedem trditvev, ki vsebujejo moralno presojo. Tri trditve smo izpeljali iz katekizemskih slovenskih virov, preostale štiri pa sodijo v okvire "Jezusovega nauka". Ti dve skupini moralnih rekov pravzaprav tvorita že na prvi pogled dokaj različne moralne nazore. Katekizemski reki predvsem poudarjajo izogibanje hudobiji, potrebo po zatiranju človekovih nagnjenj, ki se razumejo kot negativna. Pravzaprav se izhaja iz nazora o človekovi imanentni nagnjenosti k zlu, ki jo je treba še posebej zatirati. Sloni na antropološkem pesimizmu. »Krščansko pravičen je, kdor se s pomočjo božje milosti ogiblje hudega in dela dobro.« (*Veliki katekizem* 1908: 179). Leta 1930 je sicer kvantitativno razmerje omenjanja med dobrim in hudim spremenjeno v prid prvemu, vendar večji poudarek ostaja predvsem na zatiranju hudega (*Katoliški katekizem* 1930: 87-100). Današnji *Katekizem Katoliške cerkve* (1993) je sicer veliko obsežnejši, vsebuje tudi množico "novih" vprašanj, vendar še vedno vsebuje nespremenjen nauk o grehah. Četudi se novi Katekizem morda zdi nekoliko zrelativiziran v okviru nekaterih drugih vsebin, pa je tako ali drugače vsebovan celoten nekdanji nauk glede grehov (*isto tam*: 475-80).

Katekizemske elemente morale smo na petstopenjski lestvici strinjanja merili s pomočjo treh trditvev, ki se nanašajo na tri izmed sedmih "glavnih grehov", navedenih v Katekizmu Katoliške Cerkev (1993: 480). Gre za naslednje grehe:

- **Napuh**, ki smo ga merili s pomočjo trditve »*Vedno se zavedam, da napuh sodi med najhujše grehe.*«
- **Lenoba**, kar smo merili s pomočjo trditve: »*Nikdar ne dovolim da bi me premagala lenoba.*«
- **Nečistost**, kar smo merili s pomočjo trditve: »*Že pogled utegne pomeniti prešuštvo.*«

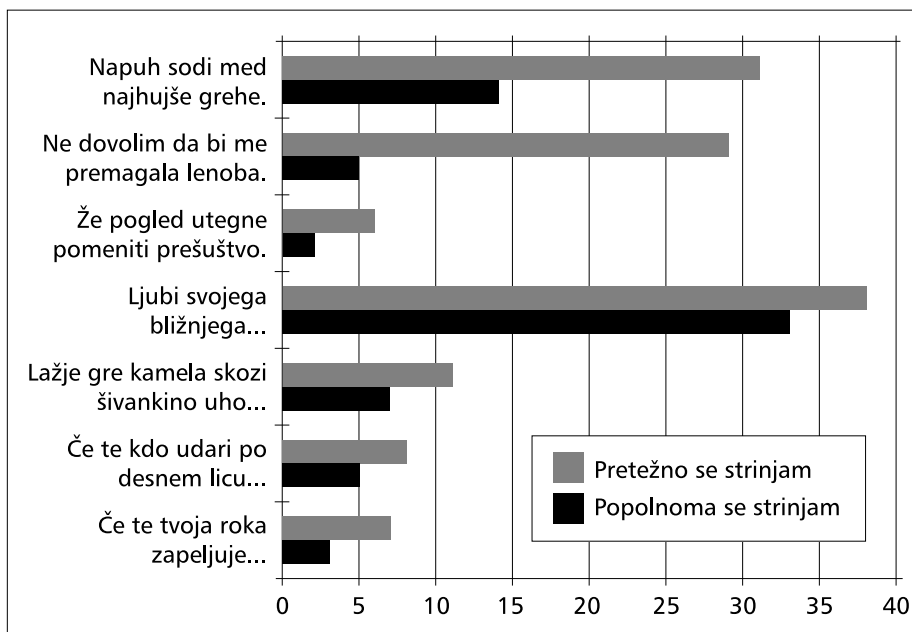
Hkrati smo na enak način merili strinjanje s štirimi, po naši oceni najbolj poznanimi etično usmerjenimi izjavami, ki jih Sveto pismo pripisuje Jezusu⁴. Gre za naslednje trditve:

- »*Ljubi svojega bližnjega kakor sam sebe.*« (Mt 22,39)⁵
- »*Če te kdo udari po desnem licu, mu nastavi še levo.*« (Mt 5,39)
- »*Lažje gre kamela skozi šivankino uho, kakor bogatin v božje kraljestvo.*« (Lk 18,25)⁶
- »*Če te tvoja roka zapeljuje, jo odsekaj! Bolje, da si pohabljen v življenju, kot da greš v pekel.*« (Mr 9,43)

Vse navedene trditve lahko štejemo kot veljavne v pomenu utemeljenosti na verskih vrednotah in normah. So logično veljavni kazalci katoliških moralnih naukov, vendar na različnih ravneh opazovanja te morale.

3. Ugotovitve

Za začetek si pogledjmo relativne deleže študentov, ki se pretežno ali pa v celoti strinjajo z obravnavanimi sedmimi trditvami.

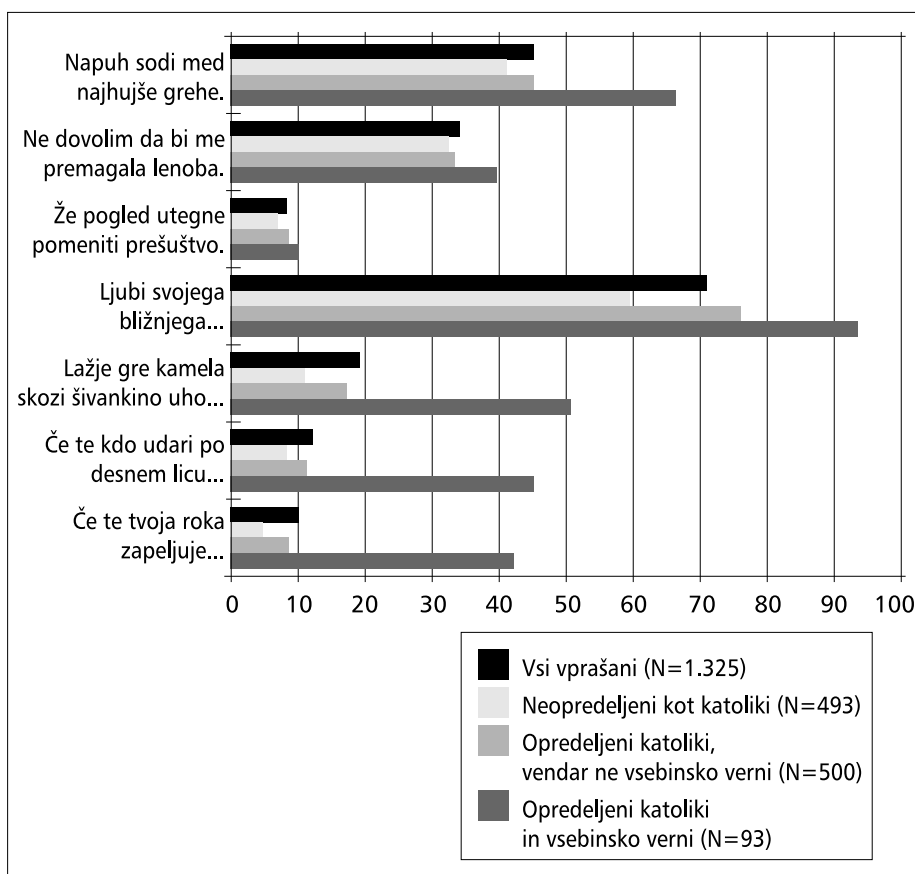

Graf 1: Strinjanje s sedmimi trditvami iz področja katoliške morale (celoten vzorec, N=1325)

Stopnja strinjanja med posameznimi trditvami zelo variira. V okviru *katekizemske* morale je najmanj sprejeta trditev o prešuštvu, ki je zastavljena tudi dokaj radikalno. Dobra tretjina vprašanih vsaj pretežno sprejema trditev, ki se nanaša na lenobo, največ, dobrih 45% pa sprejema trditev, ki se nanaša na napuh. Med Jezusovimi nauki tisti o odsekanju roke pridobi najnižjo podporo, le enodesetinsko. Tudi skrajni altruizem o nastavljanju še drugega lica dobi nizko podporo ene osmine respondentov. Celo razhajanje med gmotnim bogastvom in božjo usmiljenostjo ne dobi podpore večje od ene osmine respondentov. Le trditev, ki govori o temeljnem krščanskem odnosu do bližnjega kaže na absolutno večinsko strinjanje.

Za prvo natančnejšo oceno funkcioniranja zastavljenih sestavin katoliške morale, je smotno opraviti preizkus povezanosti s posameznimi determinističnimi dejavniki, ki se nanašajo na splošna verska obeležja. V ta namen smo v štirih različnih skupinah primerjali deleže tistih, ki so se s ponujenimi relevantnimi trditvami (pretežno ali popolnoma) strinjali. Izhodišče primerjave je osnovni vzorec (N=1.325), ki smo ga v nadaljevanju razdelili v tri pod-vzorce: vzorec tistih, ki se ne deklarirajo kot katoliki in (v katoliškem smislu) tudi niso vsebinsko verni (N=493), vzorec deklariranih katolikov, ki pa po zastavljenih kriterijih ne sodijo v kategorijo vsebinsko vernih katolikov (N=553), ter vzorec katoliško opredeljenih in vsebinsko vernih posameznikov (N=93)⁷. Pri tem smo za vsebinsko verne šteli tiste, ki so pri vseh spodnjih petih trditvah⁸ glede elementov katolicizma na kumulativni trostopenjski lestvici strinjanja dosegli najvišjo vrednost (3). V kumulativno lestvico so bile vštete naslednje trditve:

- Jezus je edinorojeni Božji sin.
- Bog se nam razodeva v Sveti trojici: Oče, Sin in Sveti duh.
- Ljudje bodo s telesom in dušo od mrtvih vstali.
- Pekel resnično obstaja.
- Nebesa resnično obstajajo.

Graf 2: Strinjanje (pretežno ali popolno) s sedmimi trditvami iz področja katoliške morale, glede na posamezne skupine, opredeljene z vidika odnosa do katolištva

Zgornja slika (graf 2) jasno kaže na tri temeljne ugotovitve:

1. **Vsi elementi katoliške morale pozitivno korelirajo s pripadnostjo katolištvu in z vsebinsko katoliško vernostjo.** Ta ugotovitev ne preseneča in vsaj do neke mere potrjuje veljavnost uporabljenih inštrumentov.
2. **Na sprejemanje vseh elementov katoliške morale bistveno močnejše vpliva vsebinska katoliška vernost kakor sama katoliška konfesionalna identifikacija.**

V tem smislu se potrjuje relativna veljavnost katoliške identifikacije. Deklaracija o veroizpovedni pripadnosti se kaže kot relativno šibkejši indikator religioznosti.

3. Vsebinsko verni katoličani bistveno izraziteje izstopajo glede sprejemanja Jezusovih nauk, kakor glede sprejemanja elementov katekizemske morale⁹.

Kaže se torej, da katekizemska morala (merjena z zastavljenimi inštrumenti – napuh, lenoba, prešuštvo) še zdaleč ni tako intenzivno povezana z vsebinsko katoliško vernostjo, kot je na drugi strani morala, izhajajoča iz t.i. Jezusovih nauk.

Ob teh ugotovitvah se zastavlja vprašanje konsistentnosti zastavljenih merilnih inštrumentov. Analiza interne konzistentnosti trditev s Cronbachovim a koeficientom potrjuje, da vseh sedem trditev kaže na nek relativno konzistenten skupek stališč ($a = 0,64$). Vendar je ta slika popolnoma drugačna, če trditve dekomponiramo na katekizemski in “Jezusov” del. V primeru štirih trditev Jezusovega nauka znaša Cronbachov alfa visokih 0,76 (od tod tudi relativno visok alfa koeficient za vseh sedem trditev skupaj). V primeru treh trditev katekizemskega značaja pa kazalec konsistentnosti, alfa, znaša le 0,25, kar po eni strani sicer lahko kaže na to, da indikatorjev nismo dobro izbrali, vendar se glede na njihovo logično izpeljanost kot verjetnejša ponuja teza o (delnem) razkroju klasične katekizemske morale.

Da bi globlje raziskali odnose med zastavljenim(a) inštrumentom(a), religioznostjo in drugimi vrednostnimi ter osebnostnimi orientacijami, smo v analizo vključili širše število trditev, ki se v tem smislu pogosto uporabljajo v sociološki raziskovalni praksi. Med njimi se je kot najbolj relevanten pokazal predvsem sklop trditev, ki se nanašajo na avtoritarnost. Vanj so vključene tri trditve, ki jih je kot indikacijo avtoritarizma uporabil Th. Adorno s sodelavci. Gre za naslednje trditve¹⁰:

- *Poslušnost in spoštovanje avtoritete sta najpomembnejši vrlini, ki se ju otroci morajo naučiti.*
- *Človek, ki se grdo obnaša, ki ima grde navade in običaje, nima kaj iskati med dostojnimi ljudmi.*
- *Ta dežela, bolj od dobrih zakonov in političnih programov potrebuje nekaj neutrudnih voditeljev, katerim bi ljudje popolnoma zaupali.*

Na osnovi upoštevanja delnih analiz smo uvodnim sedmim trditvam, indikatorjem katoliških moralnih nauk (trije za katekizemsko moralo, štirje za Jezusovo moralo), dodali še dva sintetična indeksa: prvič, indeks vsebinske vernosti (povprečje petih trditev iz kumulativne lestvice katolicizma) in, drugič, indeks avtoritarnosti (povprečje iz treh trditev o avtoritarnosti). S pomočjo faktorske analize (uporabili smo metodo glavnih komponent z VARIMAX rotacijo) skušamo postaviti končno diagnozo razmerja med katekizemsko in Jezusovo moralo v vsej obravnavani populaciji.

Tabela 1: Faktorska matrica katoliške morale (N=1.325)

ELEMENT	Komponenta	
	1	2
Vedno se zavedam, da napuh sodi med največje grehe.	.103	.651
Nikdar ne dovolim, da bi me premagala lenoba.		.505
Že pogled utegne pomeniti prešuštvo.		.482
Ljubi svojega bli, njega kot ljubiš sebe.	.554	.190
Če te kdo udari po desnem licu, mu nastavi še levo.	.802	
Lažje gre kamela skozi šivankino uho, kakor bogatin v božje rajstvo.	.773	.194
Če te tvoja roka zapeljuje, jo odsekaj! Bolje, da si pohabljen v življenju, kot da greš v pekel.	.804	
Vsebina katoliška vernost*	.686	.158
Avtoritarnost*	.141	.677

(Extraction Method: Principal Component Analysis. Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization).

Oblikujeta se dva faktorja oz. dve bolj izraziti komponenti, pri čemer prva pojasnjuje 33%, druga pa 14% skupne variance. Faktorska matrica jasno kaže, za kaj gre:

1. Elementi Jezusovega etičnega nauka se prepričljivo povezujejo v enoten faktor (komponenta 1), ki ob tem izraža tudi visoko stopnjo povezanosti z vsebinsko katoliško vernostjo. Za Jezusovo etiko torej lahko brez zadržkov rečemo, da je trdno vpeta v verske predstave in življenje katoliških vernikov.
2. Trditve, ki se nanašajo na katekizemsko moralo, se dejansko povezujejo v enoten faktor (Komponenta 2), vendar pa pri tem niso značilno vezane na (vsebinsko) katoliško vernost. Niso torej statistično pomembno bolj značilne za katoliško verne, kot za druge vprašane. Namesto tega se izrazito povezujejo s psihološkim avtoritarizmom, ki smo ga opazovali preko treh trditev iz nabora Adorna in sodelavcev.

5. Sklep

Rezultati analize kažejo, da je na proučevani študentski populaciji, kar lahko pogojno posplošimo na slovenske razmere, etični nauk današnjih katoličanov tesno povezan z neposrednimi novozaveznimi (Jezusovimi) stavki, ob tem pa zelo ohlapno vezan na nekatere temeljne katekizemske etične usmeritve. Na osnovi naših ugotovitev sicer ne moremo govoriti o popolnem razkroju katekizemske morale, lahko pa govorimo o spreminjanju kulturnega in psihološkega pomena katekizemskih usmeritev. Katekizemski etični nauk se ne kaže (več) kot organski del katoliške vere, temveč raje kot del psihokulturnega kompleksa, ki se mu pravi avtoritarizem.¹¹ Katoliški verniki se na drugi strani v svoji etiki očitno vse bolj vračajo h krščanskim temeljem in sprejemajo predvsem trditve, ki izhajajo neposredno iz Svetega pisma.

K vprašanju izvora opisanih tendenc lahko na ravni obče moralnosti pristopimo s tezo, da so zastavljeni katekizemski stavki v primerjavi z Jezusovimi preprosto manj usklajeni z obćim postmodernim kulturnim tokom. Zygmunt Bauman npr. ugotavlja, da so v sodobni zahodni kulturi tiste religijske moralne norme, ki so "ne-racionalne, ne-utilitarne in ne-profitabilne", najbolj očitno odsotne v vsakodnevni moralnosti (Bauman, 1993: 219). Ralph Fevre (2000) v tem smislu kot vir sodobne moralnosti vidi predvsem "zdravo pamet" (ang. *Common sense*); posameznikov osebni pragmatični čut za dobro in slabo, ter v tem smislu govori o "*demoralizaciji zahodne kulture*". Na tej ravni analize lahko torej rečemo, da Jezusova morala v primerjavi s katekizemsko očitno zveni bližje vsakdanji "zdravi pamet" slovenskega katoliškega vernika. Zastavljeno tezo lahko argumentiramo vsaj s štirimi izhodišći:

1. Zastavljene katekizemske usmeritve so v diametralnem nasprotju z nekaterimi uveljavljenimi postmodernimi vrednostnimi imperativi. Napuh v tem smislu trći ob ambicioznost in željo po (družbeno priznanem) uspehu; lenoba ob tipično post-moderno usmerjenost k "uživanju trenutka"; nećistost pa ob uveljavljene obrazce "osvojojene spolnosti".
2. Jezusovi stavki so na drugi strani zelo blizu nekaterim popularnim sodobnim kulturnim trendom, kot so pacifizem in egalitarizem (oz. socialna pravićnost). Ob tem (vsaj nekateri) Jezusovi stavki že sami po sebi sooblikujejo aktualne kulturne tokove. V tem smislu lahko rečemo, da je njihov "image" v smislu poznanosti, priljubljenosti in profiliranosti bistveno boljši v primerjavi s katekizemskimi imperativi.
3. Jezusova avtoriteta je v primerjavi s katekizemsko bistveno bolj abstraktna ter kot taka pušća posamezniku več svobode pri intepretaciji etičnih norm, kakor tudi glede doslednosti njihovega izvajanja. Cerkvene (katekizemske) zahteve so v tem smislu občutno bolj ozke in omejujõe.
4. Ob tem je Jezus v primerjavi s Katoliško cerkvijo nedvomno bistveno moćnejši, ćištejši in preprićljivejši moralni lik.

Zadnji argument je skladen z nekaterimi širšimi sekularizacijskimi učinki, ki jih raziskovalci ugotavljajo na Slovenskem - predvsem gre tu za upadanje moralne avtoritete Katoliške cerkve (Toš 1999; Smrke 2001). V širšem smislu lahko tako ugotovitve predoćene analize razumemo kot izraz sekularizacijskih tendenc, oziroma ožje, kot učinek individualizacije družbenega življenja, ki se na področju religije kaže kot premik težišća od institucionalne sfere k posamezniku in se odraža v (bolj ali manj) "privatizirani" obliki religije (Luckmann 1997), in s tem tudi religiozno pogojene moralnosti.

Opombe

1. Prav temu nasprotno moralo srećamo v nekaterih kulturah, predvsem v sinkretićnih.
2. Npr. papeške okrožnice – tozadevno je zlasti pomembno *Casti Connubii* iz l. 1930.
3. Program je sponzorirala Študentska organizacija Univerze v Mariboru (ŠOUM).

4. Z vidika metodičnega ateizma velja poudariti vprašljivo objektivnost dejanj in izrekov, ki so pripisana Jezusu. Ta vprašanja so še vedno odprta in predmet različnih raziskav (npr. Funk 1998) in spekulativnih tez (Timothy Freke in Peter Gandy (1999) npr. dokazujeta, da je Jezusov lik v osnovi konstrukt, ki izhaja iz božansko-človeškega koncepta egiptovskega boga Ozirisa oz. grškega Dioniza). Ne glede na tovrstne zadržke, zastavljene trditve med katoliškimi verniki v Sloveniji nedvomno funkcionirajo kot (bolj ali manj) nevprašljive Jezusove zapovedi in v tem smislu relevanten vir vsakdanje moralnosti.
5. Tako rekoč identičen citat najdemo že tudi v stari zavezi in sicer v tretji Mojzesovi knjigi, Levitiku: *Ne maščuj se in ne bodi zamerljiv do sinov svojega ljudstva, temveč ljubi svojega bližnjega kakor samega sebe; jaz sem GOSPOD.* (3 Mz 19,18)
6. To je sicer bolj nazorsko stališče, kot pa neposredni moralni ukaz, pa vendar ima pomembno mesto tako teoretično kot operacionalno.
7. Seštevek pod-vzorcev (1.139) je manjši od celotnega vzorca (1.325), ker v analizo pod-vzorcev niso bili vštet posamezniki, ki niso veljavno odgovorili na katero izmed relevantnih vprašanj, ki so služila kot kriteriji razvrščanja. (manjkajoči odgovori).
8. Cronbachov koeficient interne konsistentnosti lestvice petih elementov znaša 0,9084.
9. To jasno ponazarjata tudi Pearsonova korelacijska koeficienta. Za odnos med spremenljivkama *Katoliška vsebinska vernost* in *Katekizemska morala* (sumacijska lestvica) velja $r = 0,136$, $p=0,00$, medtem ko je povezanost vsebinske vernosti z Jezusovimi nauki (sumacijska lestvica) na ravni $r=0,485$, $p=0,00$.
10. Cronbachov koeficient interne konsistentnosti lestvice teh treh elementov avtoritarnosti znaša 0,5108
11. Nekateri avtorji izvajajo pomembne sklepe o stalni in bistveni povezanosti vsaj nekaterih tipov religioznosti z avtoritarnostjo, pa tudi religioznosti nasploh (Fromm, 1977; Altemeyer, 1996), vendar se v pomodernem času to zdi manj prepričljivo (vsaj kar zadeva religioznost v našem situacijskem okviru).

Literatura

- Altbach, Ph. in Lipset, S.M. (1969): *Students in Revolt*. Boston: Houghton Mifflin Co.
- Altemeyer, B. (1996): *The Authoritarian Specter*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bauman, Zygmunt (1993): *Postmodern Ethics*. Oxford: Blackwell.
- Fevre, R. (2000): *The Demoralization of Western Culture*. London: Continuum.
- Freke, T. in Gandy, P. (1999): *The Jesus Mysteries*. New York: Three Rivers Press.
- Fromm, E. (1977): *Psychoanalysis and Religion*. New Haven: Yale University Press.
- Funk, R. (1998): *The Acts of Jesus: The Search for the Authentic Deeds of Jesus*. San Francisco: Harper.
- Knezoškofijstvo ljubljansko (1908): *Veliki katekizem*. Ljubljana.
- Ljubljansko in mariborsko katehetsko društvo (1930): *Katoliški katekizem*. Ljubljana: Škofijski ordinariat ljubljanski.
- Luckmann, Thomas (1997): *Nevidna religija*. Ljubljana: Krtina.
- Nielsen, G. in Jackson, J. (1991): "Cultural studies, a sociological poetics". *Canadian Journal of Sociology and Anthropology*, 28, 279-298.
- Slovenska škofovska konferenca (1993): *Katekizem Katoliške cerkve*. Ljubljana: Družina.

- Smrke, Marjan (2001): Religious Dynamics in Slovenia during the 1990s. V: Borowik, Irena in Miklós, Tomka (ed.): *Religion and social change in post communist Europe*. Krakow: Nomos.
- Toš, Niko (1999): Religioznost v Sloveniji – v medčasnih primerjavah. V: Toš, Niko *et al*: *Podobe o Cerкви in religiji*. Ljubljana: FDV.

Naslov avtorjev:

Dr. Sergej Flere, redni profesor
Pedagoška fakulteta
Koroška 160, 2000 Maribor
e-mail: sergej.flere@uni-mb.si

Mag. Miran Lavrič, asistent
Pedagoška fakulteta
Koroška 160, 2000 Maribor
e-mail: miran.lavric@uni-mb.si

*Rokopis prejet aprila 2003, dokončna verzija za objavo pa oktobra 2003.
Članek je po mnenju uredništva uvrščen v kategorijo
izvirni znanstveni članek s kvantitativno argumentacijo.*

Etnografska analiza romarskega simbola Marije Pomagaj na Brezjah

POVZETEK: V članku je podana etnografska analiza obiskovalcev romarskega središča Brezje na Slovenskem. Cilj analize je bilo sistematično opazovanje različnih tipov obiskovalcev in njihovega lingvističnega in paralingvističnega vedenja (člaščenja) do osrednjega romarskega simbola, kapelice Marije Pomagaj. Uporabljeni sta bili dve metodi, opazovanje z udeležbo in nestrukturirani intervjuji s 24 osebami. Glavnina opazovanja je bila izvedena v predbožičnem, božičnem (23. do 25. december 2002) in novoletnem času (1. in 2. januar 2003), kontrolna dneva pa sta bila 7. in 8. januar 2003. Iz opazovanja ter pogovorov je moč izluščiti več pravilnosti. Aktualnost Marije Pomagaj je relativno visoka v vseh letnih časih, višja je poleti, ko se domačinom pridružijo tuji obiskovalci. Ločita se bolj družabni in bolj verski vidik vedenja obiskovalcev do simbolov člaščenja, glede stopnje zamaknenosti, načina vstopanja in izstopanja v kapelico, vedenja pred kapelico in medsebojne komunikativnosti ljudi. Glede na ta merila (opazovanje) in glede na opravljene pogovore z ljudmi lahko ločimo štiri različne tipe obiskovalcev: mlade pare, starejše pare, starše z otroki in posameznike. Iz etnografsko pridobljenih ugotovitev lahko sklepamo, da se poleg tradicionalnih katoliških vrednot in motivacij med obiskovalci pojavljajo tudi bolj individualizirane oblike religijskega verovanja in člaščenja.

KLJUČNE BESEDE: religija, mit, člaščenje, Brezje, Marija Pomagaj, etnografija

1. Uvod

Opazovanje z udeležbo, pristop Malinowskega, mi je na terenu pomagal odkriti določene zanimivosti, ki jih v nadaljevanju predstavljam. Malinowski, znani funkcionalist, je v antropologijo uvedel metodo, ki je pomenila prelom v sami zgodovini vede. Gre za premik od "antropologije z verande" do terenskega dela, imenovanega opazovanje z udeležbo. Le-to je bilo proslavljeno leta 1922 z delom "Argonavti zahodnega Pacifika".

Malinowski se je med prvimi zavedel pomena "native point of view" ter opazovanja neke kulture v jeziku kulture, ki jo opazujemo, ne pa z usedlinami kulture, kateri pripadamo. Temeljnih načel, ki so vsesplošno znana, tukaj ne nameravam naštevati (glej npr. Godina 1998). Želim poudariti, da se v skrajnih kontemplacijah možnosti vedenja nečesa o nečem, dokončna spoznavna moč, zazdi nemogoča. Zlasti, če jo razumemo kot problem domačinskega zornega kota, kjer imajo pripadniki iste kulture drugačne ideološke in največkrat nezavedne matrice. Kako je torej mogoče neko situacijo dojeti in interpretirati v zadostni meri takšno, kot se kaže večini, in s tem priti do objektivnih dejstev?

Na to vprašanje deloma odgovarjam v epilogu pričujočega članka. Situacijo, ki sem jo izbrala, je slovenska romarska pot - Brezje. Idejo mi je dalo podiplomsko predavanje gostujoče profesorice Christine Toren (Univerza Brunel, Velika Britanija), ki je v oktobru 2002 na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani vodila seminar Metodologije antropološkega raziskovanja, kjer smo večino časa posvetili zgoraj opisani tematiki. V nadaljevanju predstavljam korake in zaključke terenskega dela, kjer gre za poskus implikacije osnovne etnografske drže, to je največje mere "objektivnosti", na religijski fenomen. Relevantnost izsledkov pa je moč potrditi ali zavreči glede na ostale podobne raziskave, ki so bile izvedene. (Burawoy 2003)

2. Cerkev Svetega Vida na Brezjah: kratka zgodovina

Brezje so prvič omenjene že v 11. stoletju. V 15. stoletju je na tem ozemlju stala skromna cerkev Sv. Vida. Leta 1796 je župnik Urban Ažbe v Innsbrucku, kjer je študiral, vzljubil podobo Marije Pomagaj. Leta 1800 je cerkvi Sv. Vida prizidal kapelico in se odločil vanjo postaviti podobo, ki jo je naslikal Leopold Layer.

Pomemben mejnik je letnica 1863, ko naj bi se dogajala čudežna ozdravljenja. Opisanih je več primerov ozdravljenih ljudi, z osebniimi podatki in pričami (Brezjanski zbornik 2000). Ena od pomembnih prič je bil vpliven mož slovenske preteklosti, ljubljanski škof Anton Bonaventura Jeglič, ki je delo škofa opravljal v letih 1898-1930.

Vest o čudežnih ozdravljenjih se je širila tudi v sosednje dežele. Leta 1876 je Brezje obiskal graški škof Zwerger, ki je predlagal zidavo nove cerkve. Z delom so pričeli leta 1889, leta 1900 pa so končali. Nova cerkev je bila posvečena Sv. Vidu. Prav tako pa so v tem času v samostan poleg cerkve naselili brate frančiškane.

Potrebno je omeniti, da v Sloveniji obstaja kar 210 božjih poti, od katerih so Brezje najmlajše (Petrič 2000). Prva cerkev, zgrajena na slovenskih tleh, je bila posvečena Mariji. "Naši" predniki so jo poimenovali Gospa Sveta (leta 760). Klerikalni pol sloveskih intelektualcev je namreč mnenja, da je Marija s svojo materinsko navzočnostjo močno vplivala na zgodovino slovenskega naroda. Vsekakor gre na tem mestu vsaj omeniti dvoje širših historičnih procesov na tem prostoru: pojavitev kulta v času protireformacije (okoli 1600) ter zvečan pomen Marijinega kulta v habsburškem romanticistično-absolutističnem prostoru in času, ko ta kult ni pomenil zgolj objekta, pač pa centralni kraj diskurza 17. stoletja. "Ta kraj Marijine pobožnosti implicira atemporalnost (bodisi kot stalnost, bodisi kot večnost), ki je vpisana v Marijin kult, v privrženost Devici Mariji in v simbolne prakse, povezane s kultom. Za celotno 17. stoletje je metafora "srečanja zemlje in nebes prek Marije" konstitutivna, celo substancialna" (T. Kramberger 2003). Če se pomaknemo v manj oddaljen čas, poseben diskurzivni odnos do Marije izpričuje tudi poteza že omenjenega Jegliča, ki je leta 1907 slovesno okronal podobo Marije Pomagaj kot mater in kraljico Slovencev.

Leta 1988 je papež Janez Pavel II podelil cerkvi naslov *basilica minor*. Slovenska škofovska konferenca pa je 7. septembra 1999 na pobudo bratov frančiškanov z Brezij soglasno sprejela sklep o razglasitvi cerkve Marije Pomagaj za narodno svetišče Slovenije. Seveda je potrebno to izjavo narodnega svetišča relativizirati, saj z vidika države ta

naslov ni korekten. Če bi namreč država sprejela ta (enostranski) jezik in konsekvence, povezane z njim, bi ne bila več država, ki je ločena od cerkve.

Podatki o obsegu romanja na Brezje, na osnovi cerkvenih virov, so sledeči: od leta 1957-1997 je Brezje obiskalo 7,5 milijona romarjev, v zadnjem desetletju omenjenega obdobja pa 2,5 milijona. Povprečen obisk v zadnjih letih je 300 000 romarjev letno (Brezjanski zbornik 2000).

3. Etnografski pristop, terenska metoda zbiranja podatkov, omejitve

Z etnografsko raziskovalno dejavnostjo na Brezjah sem želela ugotoviti pri obiskovalcih, ki so izkazovali čaščenje, raznovrstnost dojemanja pomena simbola Marije Pomagaj, ki se je izkazala za osrednjo figura čaščenja. Prav tako pa me je zanimala aktualnost slovenskega narodnega svetišča v prazničnih in neprazničnih dneh. Pričakovala sem, da bo obisk na različne dni zelo različen.

Terensko delo je potekalo skupaj 7 dni in sicer v naslednjih dneh: 23., 24., 25. decembra 2002 ter 1. in 2. januarja 2003. Izbrala sem si praznični čas, ker sem pričakovala večji obisk in s tem tudi večjo specifičnost oz. karakternost raziskovane situacije. Kot kontrolna dneva pa sem si izbrala 7. in 8. januar, torej nepraznična dneva v tednu.

Metodi za pridobivanje podatkov oziroma informacij, ki sem ju na terenu uporabila, sta dve: *opazovanje z udeležbo*, kateremu sem namenila največ pozornosti in časa, ter *nestrukturirani intervjuji* z osebami, ki so poprej sedele ali kakorkoli drugače izkazovale čaščenje podobe Marije Pomagaj oz. narodnega svetišča. Nestrukturirane intervjuje sem v času opazovanja opravila s 24 ljudmi. Prav tako pa sem kot kontrolno osebo izbrala patra, s katerim sem opravila nestrukturiran intervju.

Želela sem zaobjeti različne interpretacije Brezij, zato sem v osebni stik stopila tudi z lastnico lokala, ki je zraven cerkve. Gospa vsak dan opazuje situacijo in se pogovarja z ljudmi, zaradi česar sem jo izbrala kot zanimiv vir informacij. Za dodatno mnenje pa sem povprašala še domačine, ki se zadržujejo v omenjenem lokalu in vaški gostilni, ter delavke na stojnicah.

Preden sem odšla na Brezje, sem - ali bolje, nisem! - napravila sledeče: na teren sem se odpravila brez vnaprej pripravljenih hipotez; številnih enot literature, ki sem si jo priskrbela, nisem brala. S tem sem želela zagotoviti najmanjšo mero vnaprejšnje pogojenosti terenskih rezultatov s sistematičnimi premisleki ter vplivanja na samo aktivno fazo raziskave.

Ob tem pa moram poudariti, da smo ljudje historična in družbena bitja, torej da lastne osebne zgodovine in mentalitetnega okvira, s katerim opazujemo in dojemamo svet, ne moremo zlahka in v celoti preseči. V mojem primeru upoštevanje tega dejstva pomeni, da sem bila vzgojena v krščanski družini, torej da imam (vse do sedaj možne) svete zakramente, kar je (najverjetneje) vplivalo na moj odnos in na sam pristop do verujočih v brezjanski cerkvi. Zavestno sem to dejstvo sicer skušala v toku terenskega dela in povzemanja ugotovitev v največji meri eliminirati, vendar se zavedam ravni nezavednega delovanja, ki prevečkrat zamegli bolj zavestno in s tem bolj distancirano dojemanje stvarnosti.

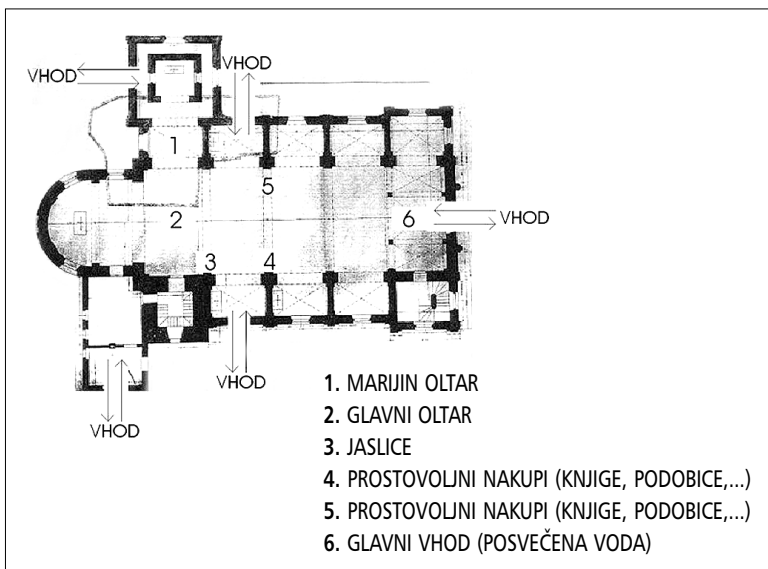
Morda je pomembno še naslednje. Zadnja leta nisem obiskovala cerkve, prav tako imam svojstven odnos do doktriniranih izročil krščanstva. Osebnostno mi je bliže vzhodnjaška filozofija, zlasti zen budizem, katerega osnovni religijski namen je drugačen od katoliškega: poskušati z meditacijo in podobnimi tehnikami doseči človekovo višje zavedanje, torej minimalno vpletanje lastnih predsodkov in projekcij v druge ljudi in različne kulture. Menim, da sem kot etnografska raziskovalka skušala tudi s tega vidika prizadevanje po čistosti misli ob opazovanju drugih karseda objektivno izpeljati.

4. Predbožični (23. in 24. december 2002) in ponovoletni čas (1. in 2. januar 2003)

4.1. Splošni opis

Opazovanje ljudi je potekalo ob različnih urah dneva: tako popoldne kot dopoldne in ob svetih mašah, kjer se vedenje ljudi v kapelici ni razlikovalo od časa, ko svete maše ni bilo. Kapelica ni fizično ločena od preostale cerkve, pač pa je pomaknjena na desno stran oltarja. Vendar pa živi neko svoje življenje, ima lastno dinamiko, kar je morda najbolj očitno v času svete maše, ko ljudje v kapelici molijo k maši ali pa so bolj zatopljeni v podobo Marije Pomagaj in njeno čaščenje.

Kot je razvidno iz tlorisa cerkve (Brezjanski zbornik 2000, glej prirejeno skico), mesto Marije Pomagaj ni osrednje. Vhodov v cerkev je pet: glavni vhod, ter štirje stranski vhodi, med katerim eden od njih vodi do kapelice Marije Pomagaj. Pomen vhodov se je tekom raziskovanja izkazal kot relevanten, kar opisujem v nadaljevanju.

Skica: Tloris brezjanske cerkve oz. kapelice Marije Pomagaja, z okolico
(lokacije opazovanja so oštevilčene)

Ljudje, ki so vstopali skozi stranski vhod do Marije Pomagaj, so ponavadi zasedli prazno mesto v kapelici (cca. 25 stolov). Ko so vstopili, so se pokrižali, pokleknili pred podobo in tiho sedli. V primeru, da sta vstopila moški in ženska, je slednja vstopala prva. Družine z otroki so vstopale bolj spontano; otroci so večkrat skalili red in mir, vendar ne za dolgo, saj so jih ljudje z vidnim negodovanjem (medmeti kot so «psst») zaustavili. Opazila sem tudi mlade pare, tik pred poroko ali zaobljubo zvestobe ali drugačne prisege.

Pred oltarjem ljudje posedajo različno dolgo, v povprečju 10-20 minut. Zasedla sem nekaj osamljenih primerov, ko ljudje sedijo tudi do ene ure; le-te sem srečala večkrat.

Vedenje pred kapelico je specifično. Kot sem že zapisala, večina ljudi, ki stopi skozi stranska vrata, obsedi na stolah, ki so postavljeni pred Marijo Pomagaj. Nekaj prisostvovalnih po opravljenem sedenju (kontemplacija ali molitev) stopi pred kapelico, postoji in po kolenih obkroži oltar. Ti ljudje prosijo ali za zdravje, srečo in podobno. Prav tako pa je zadaj za kapelico polkvadratni hodnik, kjer se nahajata dve veliki knjigi prošenj in zahval Mariji Pomagaj. Na slike svetnikov ljudje zataknejo fotografije svojih bližnjih, za katere prosijo oz. katere naj Marija varuje. Fotografij je ogromno, menim da več tisoč. Knjigi prošenj in zahval večkrat letno zamenjajo (na dva meseca - ustni vir). Prav tako presežno število fotografij shranijo na posebno mesto v zakristiji.

Vsebina zapisov v knjigah prošenj in zahval je podobna: prošnje za zdravje, srečo, uspeh in harmonijo v življenju ljudi ter njihovih sorodnikov ter ljubljenih. V polkrožnem hodniku okoli oltarja je veliko slik in ročnih del Slovencev iz vsega sveta, ki so se priporočili Mariji in bili - po njihovem mnenju - uslišani. Prav tako so shranjene priprošnje in zahvale ljudi, ki so se borili v obeh (svetovnih) vojnah.

Ti opisi po mojem mnenju nakazujejo zaupljivo vedenje ter čaščenje. Zlasti sta me presenetila dva šopa las, spetih v kito, ki sta zaokvirjena in sta starejšega datuma. Darovali sta ju dve dekleti: ena za srečno vrnitev domov (od kod je dekle izviral, ni podatka), druga pa za uresničitev srčne želje (kakšne, ni podano).

Ta opažanja izkazujejo specifično čaščenje (kar je morda najbolj razvidno v ogromnem številu osebnih slik, zataknenih za podobe; iz napisov na stenah za Marijinim oltarjem s svinčniki – imena in priimki, prošnje za varovanje...) in spoštljivega odnosa do Marije Pomagaj.

4.2. Posebnosti značilnih skupin ljudi

Z opazovanjem z udeležbo sem lahko zasledila štiri različne skupine ljudi: *starše z otroki, starejše pare, mlade pare in posameznike*. Z nekaterimi med njimi sem opravila tudi nestrukturirane intervjuje.

Starši z otroki (3 družine): pogosteje so prihajali skozi glavni vhod ali tri stranske vhode; pri Mariji Pomagaj se niso mudili dolgo. Glavni razlog za kratkotrajnost obiska sem poiskala v razigranosti otrok in negodovalnih reakcijah ljudi, ki so posedali pred kapelico. Nisem zasledila, da bi ti obiskovalci po kolenih obkrožili oltar. Ponavadi so otroci odšli k jaslicam, kamor so jim sledili starši in kmalu so skupaj zapustili cerkev.

Ti obiskovalci so mi povedali, da na Brezje pridejo v prvi vrsti zaradi otrok, da vidijo jaslice; kot naslednji razlog so navedli tudi priprošnjo Mariji Pomagaj za zdravje

in srečo v družini; prav tako pa so navedli tradicijo in občutek, da nekako morajo priti na ta kraj vsaj enkrat letno. V vseh treh primerih so bile zgovornejše ženske.

Starejši pari (3-je pari): pred kapelico so posedali dalj časa, od 10-20 minut. Moški in ženska sta v vseh primerih sedela skupaj. Okrog oltarja je šlo več žensk; moški so namesto klečanja raje izbirali stojo v polkrožnem delu okrog oltarja, si ogledovali podobe svetnikov in počakali na ženske, da so klečaje prišle okrog oltarja. Nisem zasledila, da bi moški te skupine klečali pred oltarjem oz. ga kleče obkrožili.

Pogovor z njimi ni potekal tako tekoče kot v prvem primeru (družine z otroki). Možje v vseh treh primerih niso bili preveč komunikativni; ena ženska mi je z veseljem povedala, da že vse življenje obiskuje Marijo Pomagaj - in da je slednja njena zaupnica in prijateljica. Prosila je za zdravje, več o lastnem odnosu pa ni želela zaupati. Naslednja gospa, katere mož je čakal na enem od stolov, se mi je nasmehnila in rekla, da nima smisla, da sprašujem ljudi na tem svetem kraju. Da je to, kar ljudje nosijo v srcih, zgolj njihovo. Zadnja gospa je bila starejša, okoli sedemdeset let, in presenetljivo zgovorna. Povedala mi je, da je najvažnejša ljubezen in mi zaželela veliko sreče v življenju.

Po stiku s to skupino ljudi mi je zelo kmalu postalo jasno, da je v osebnih situacijah, kot se je izkazala opisana pred podobo Marije Pomagaj, izredno težko pridobiti zaupanje ljudi ter jih pripraviti k sodelovanju.

Mladi pari (3-je pari): v povprečju je bilo teh najmanj; dekle in fant sta sedela skupaj in se v večini primerov držala za roke. Sedela sta okrog 10-20 minut in se odpravila po kolenih okrog oltarja.

Povprašala sem tri pare, ki so mi z veseljem pomagali. Sem so prišli pred poroko (2 para) prosit za blagoslov poti. Brezje obiščejo večkrat letno. En mlad par pa je sem prišel zaradi občutka, da bi bilo dobro obiskati Brezje. To je bil njun prvi obisk. Nista ateista, imata vse svete zakramente.

Posamezniki (6): Ta skupina obiskovalcev se mi je zdela sprva čudaška, vendar sem zelo kmalu (po osebnem stiku) ugotovila, da predstavljajo zanimiv vir informacij za preučevanje vere v moč Marije Pomagaj. Kot sem že omenila, ti posamezniki niso naključni obiskovalci, pač pa kapelico obiščejo večkrat tedensko. Ponavadi vstopijo skozi stranski vhod, ki je direktna vez do kapelice, cerkev pa zapustijo različno: skozi stranski vhod kapelice, ostale tri stranske vhode ali skozi glavni vhod. Pred podobo sedijo tudi do ene ure, ponavadi pridejo ob urah, ko je prisotnih manj ljudi - zgodaj zjutraj ali pozno popoldne, tik pred sveto mašo. Ti ljudje sestavljajo dve podskupini:

- tiste, ki redno hodijo k sveti maši (0 nestrukturiranih intervjujev);
- tiste, ki hodijo pogosto v kapelico, k sveti maši pa zelo poredko, zlasti ob velikih praznikih (Božič ipd.) (6 nestrukturiranih intervjujev).

Za nestrukturirane pogovore prva podskupina v splošnem ni bila navdušena. Poskusila sem z dvojno strategijo: kot oseba, ki je zgolj zgovorna in ki jo zanima, kaj počnejo, kar se ni obneslo. In kot oseba, ki se predstavi kot raziskovalka, kar se je izkazalo še manj uspešno. Ta prva podskupina se mi je zdela nekoliko fanatična in precej vase zaprta. Opazila sem tudi njihov odziv na moje obleke: 24. decembra je bilo pri nas kar hladno, zato sem oblekla umetno krzno in škornje z visokimi petami, kar morda deluje neprimerno

za božji hram. To sem vzela kot dejstvo, zato sem svojo garderobo v naslednjih dneh prilagodila ljudem v cerkvi. Oblačila so bila v splošnem neizstopajoča in vsakdanja. Nagovorila sem pet oseb prve podskupine, vendar niso želele sodelovati.

Druga podskupina se je izkazala za bolj odprto in v smislu katoliškega verovanja za nespecifično. Starost teh ljudi je v povprečju nekje od 25 do 50 let. Opravila sem šest nestrukturiranih intervjujev s posamezniki te podskupine. V cerkev prihajajo večkrat na teden, ponavadi takrat, ko je manj ljudi. Pravijo, da jih ta prostor v kapelici pomiri, da se lažje poglobijo vase in da najdejo odgovore na vprašanja. Med temi ljudmi je pogost gost znana osebnost slovenske *new age scene*.

V splošnem bi za to podskupino lahko rekla, da verujejo v svojega Boga, da pa se njihov pogled na vero razlikuje od klasičnega katoliškega. Njihovo mišljenje bi lahko povzela s stavkom: kar delaš, to dobiš. Skozi pogovore sem prišla do ugotovitve, da je njihov življenjski nazor bolj odprt in svetovljanski, da bolj sledijo ideji o iskanju lastne vere. Poudarjali so pomen vsake stvari in osebe, ki nam prekrži pot v življenju ter nujnost sočutja in ljubezni. V končni fazi so te njihove interpretacije srčika desetih božjih zapovedi, vendar sem jih sama razumela bolj kot filozofijo vzhoda ali kot filozofijo, vplivano z novodobnimi gibanji. Tej moji interpretaciji bi morda lahko našla vzrok v svojem lastnem verskem dvomu in simpatizerstvu do vzhodnjaških "psihoanaliz". Neka oseba mi je npr. dejala, da ni naključje, da sem si izbrala raziskovalno nalogo "Marija Pomagaj".

V tej skupini sta bili tudi dve osebi, ki nimata svetih zakramentov, a tudi nista ateistični, kar sta izrecno povedali sami.

4.3. Dodatni pogovori in delne ugotovitve

V predprazničnih dneh sem pričakovala precej večje število ljudi, če drugega ne, vsaj neprestani dotok ljudi. Vendar sem se v pričakovanjih delno uštel. Kot sem že poudarila, je nekaj ljudi stalnih gostov, velika večina pa jih je prišla po naključju ali pa skladno z navado.

O številu ljudi v predprazničnih dneh sem govorila z lastnico bara, ki je lociran nasproti parkirišča blizu cerkve. Povedala je, da je ljudi vsako leto manj, prav tako za praznike. Vzrok je pripisala novemu režimu slovenskega metropolita Rodeta, ki je pred šestimi leti zamenjal nadškofa Šušterja, ki je bil nedvomo bolj priljubljen. O samem številu ljudi sem govorila tudi s prodajalkami na stojnicah s spominki, ki so povedale zelo podobno zgodbo kot lastnica lokala. Vsako leto je manj ljudi. Vzrok za to so prav tako pripisale Rodetu. Ta podatek se mi je zdel zanimiv, zato sem se ustavila še v bližnji gostilni in povprašala domačine o brezjanski zgodbi in številu obiskovalcev. Naletela sem na isti odgovor. Zmanjšano število vernikov pripisujejo Rodetovemu režimu. Vsi so bili enakega mnenja - preveč se vpleta v politični diskurz in s tem ljudi odbija od sebe. V več kot treh primerih sem zasledila namigovanja na pedofilijo, ki naj bi bila prisotna na slovenskem območju. V predbožičnem govoru je sicer Rode zagotovil, da teh primerov ni in da je stanje na Slovenskem pod nadzorom in da se ni bati za takšne primere.

Glede na navedena dejstva sem poiskala še en vir in sicer patra Miho, ki je na Brezjah zadolžen za stike z javnostjo. Je menih frančiškanskega reda, na Brezjah pa opravlja svoje

delo tretje leto. Glede števila ljudi, ki obišejo Brezje letno, mi je dal naslednje podatke: na leto podelijo 150 000 hostij, vendar je mnenja, da bi to število za realno oceno morali pomnožiti s 6-10 krat, kajti vsi ljudje, ki obišejo sveto mašo, ne gredo nujno po hostijo.

Glede Rodeta odločno zagovarja mnenje, da njegov nastop (7. aprila 1997) v vlogi slovenskega metropolita ne igra vloge, v smislu zmanjšane obiska. Meni, da je obiskov skozi celo leto veliko, le-ti se povečajo v poletnem času, zlasti na račun ljudi iz tujine (Italija, Hrvaška, Avstrija, Madžarska, torej sosed Slovenije). Ni bil mneja, da bi bilo vsako leto manj ljudi.

Ti dve nasprotujoči mnenji sem preverila še pri obiskovalcih cerkve, ki menijo, da še vedno prihaja veliko ljudi. Vendar menim, da dojemanje številčnosti ljudi v smislu celega leta temelji na subjektivnih vidih in občutkih (na primer, prodajalke in gostinski delavci lahko manjši obisk pri njih povežejo z manjšim obiskom v cerkvi, lahko pa je manjši obisk lahko tudi posledica njihovih previsokih cen, slabše urejenosti lokala in stojnic, nezanimive ponudbe ipd.), zato jih ne smem vzeti kot objektivne kazalce. Okvirni statistični podatek mi je dal že omenjeni pater, prav tako pa so za silo relevantni tudi podatki o romanju iz pisnih virov, ki sem jih že navedla; problem s temi podatki je, da so dani z strani, ki se lahko nagiba k njovemu precenjevanju. Splošen vtis na tej stopnji raziskave pa se je torej nagibal v prid neupadajoči aktualnosti «slovenskega narodnega» svetišča.

5. Opazovanje z udeležbo na praznične dni: božični večer in Božič

5.1. Božični večer (24. 12. 2003)

Na ta dan sem opazovala ljudi eno uro, in sicer od 23.30 do 24.30. Z opazovanjem in udeležbo sem prepoznavala družabni in verski vidik odnosa ljudi do praznika ter simbolov čaščenja. Družabni vidik je bil razviden na stojnicah pred cerkvijo, kjer so prodajali kuhano vino in žgane pijače. Veliko ljudi je konzumiralo alkohol; nekaj od teh se je pred polnočjo odločilo stopiti v cerkev, precej pa jih je ostalo zunaj in so prek ozvočenja poslušali sveto mašo. Cerkev je bila polna ljudi, tako da pozni obiskovalci niso imeli možnosti stopiti v notranjost in od tam spremljati ceremonijo.

Pred polnočjo, ob 23.30, je bilo v cerkvi zbranih že precej ljudi. Pred sveto mašo so molili božične molitve. Tu, v notranjosti cerkve, sem opažala večjo kontemplacijo in bolj kulturno obnašanje kot pri ljudeh, ki so komunicirali zunaj, ob stojnicah.

V času maše sem se pred cerkvijo zapletla v pogovor s šestimi ljudmi. (notranjost cerkve je bila polna, tako da nisem mogla opazovati dogajanja in obnašanja ljudi). Ti so povedali, da k polnočnici prihajajo redno, vendar ne vsako leto na Brezje. Hodijo zlasti zaradi tradicije in druženja z domačini in poznanimi ljudmi. Pater Miha in lastnica lokala sta mi povedala, da k polnočnici pridejo zlati domačini, torej prebivalci Brezij in okoliških vasi. Potrebno je omeniti štiri cerkve v bližini, in sicer v Radovljici, Kranju, Lescah in na Bledu, po katerih se ljudje nekako enakomerno porazdelijo, vendar še vedno velika večina obiše Brezje.

5.2. Božič (25. 12. 2003)

Na ta dan sem se udeležila maše, in sicer ob desetih zjutraj. Cerkev je bila polna ljudi, prav tako pa sem čutila praznično vzdušje. Po končani pridigi je bila po prizivu duhovnika izvedena lepa gesta: ljudje so si medsebojno podajali roke in si zaželeli miru in ljubezni. Čutila sem atmosfero prijateljstva in upanja v boljši jutri. Teh subjektivnih ocen na ta dan nisem uspela preveriti s pogovori. Eden od razlog je dejstvo velikega krščanskega praznika, drugi pa (domnevno) drugačno obnašanje ljudi. Niti pomislila nisem, da bi jih pričakala pred cerkvijo z vprašanji, ali da bi se kako drugače namerno zapletla v pogovor. V zraku sem čutila spoštovanje. Vsekakor je to občutenje lahko ostanek moje zgodnje socializacije, vendar ga nisem uspela odstraniti.

5.3. Delne ugotovitve

Ta dva praznična dneva sta pokazala specifičnost v svoji strukturi in vedenju ljudi, v primerjavi s prejšnjimi dnevi (okrašena cerkev, posebne molitve in daritve ob Jezusovem rojstvu). V kolektivni zavesti (obiskovalcev) je simbolni pomen praznika očitno močno vpet, kar je bilo moč prepoznati ne samo iz dejanskega vedenja obiskovalcev, pač pa tudi iz paralingvističnega vidika uporabljenega jezika in prevladujočih načinov komunikacije.

6. Opazovanje z udeležbo v kontrolnih dneh (6. in 7. januar 2003)

Čas raziskovanja je potekal sedem dni, s prazničnimi in neprazničnimi dnevi. Za to sem se odločila zaradi specifične narave (katoliških) praznikov, vendar, kot sem ugotovila z raziskavo, ta specifičnost velja le do neke mere. Božič sem sicer izvzela in pričakovala posebnosti v smislu religioznega čaščenja, kar pa zaradi nemožnosti pogovorov nisem uspela dejansko preveriti. Kontrolna dneva, 6. in 7. januar 2003, sem nato izbrala zato, da bi "potrdila" specifičnost praznikov.

Te dni pa sem ugotovila manjše število naključnih obiskovalcev in tistih, ki pridejo na Brezje le ob praznikih, torej v prazničnem tednu, okoli novega leta in božiča. Vsekakor pa se obisk tistih ljudi, ki sem jih prej označila kot posameznike, v kontrolnem času ni (bistveno) zmanjšal. Prav tako sem opazila več starejših parov kot mladih ljudi. Vzrok teh razlik bi pripisala službenim dolžnostim mladih ter njihovi drugačni osebni interpretaciji katoliške vere. Na tem mestu mislim na povezavo verskih občutij z *new age* praksami ter na že večkrat potrjene zveze faktorjev verovanja (s statističnimi podatki), ki kažejo, da v povprečju mladi bolj verjamejo vraževernim praksam kot pa izročilu katoliške cerkve. Te domneve nisem ponovno preverjala osebno, zato jo navajam le kot eno možnih razlag, statistična podlaga je podana v raziskavi Smrke Marjana (1996).

7. Ugotovitve etnografskega proučevanja, komentar

Naj uredim pridobljene ugotovitve svojega etnografskega raziskovanja v nekaj točk:

1. Brezje je kot religiozno katoliško svetišče še vedno aktualno, zlasti kapelica Marije Pomagaj, kjer pridejo do izraza znaki čaščenja.

2. Število obiskovalcev ter romarjev ob praznikih nekoliko zaniha navzgor, ko se običajnim obiskovalcem (domačini, starejši) priključijo še mladi (pari) ter naključni obiskovalci iz širše okolice in sosednjih držav. Glavnina obiska je v času poletne sezone, ko se domačinom priključijo tujci.
3. Družabni in verski vidik katoliških praznikov imata vsak svojo lokacijo in simboliko: družabni vidik, ki prihaja bolj do izraza zunaj cerkve, se povezuje predvsem z alkoholom (stojnice, gostilne), verski pa poleg večje okrasitve verskega objekta predvsem z različno močno izraženim čaščenjem verskih simbolov pri obiskovalcih, s poudarjeno versko kontemplacijo, s poudarjenimi občutki spoštovanja in prijateljstva med ljudmi ter z občutki upanja na boljši jutri.
4. Starejši del obiskovalcev v cerkvi išče tudi uteho zaradi vojnih žrtev in minulega političnega razdvajanja (priprošnje za padle v vojnah).
5. Cerkevno vodstvo sodi, da je socializem cerkev potisnil v podrejeni položaj.
6. Precej ljudi pa razmišlja o tem, ali ni aktualna cerkev preveč politizirana.
7. Nosilci spremljajoče gostinske in turistične ponudbe okrog verskega svetišča se pritožujejo, da je obiskovalcev (pri njih) iz leta v leto manj, razloge pa v glavnem pripisujejo drugim ljudem in okoliščinam, najbolj preveč spolitizirani cerkvi.
8. Obiskovalce lahko ločimo - glede na zunanje vedenjske znake verskega čaščenja in glede na opravljene razgovore - v štiri različne skupine: starše z otroki, mlade pare, starejše pare, posameznike (dve podskupini).
9. Glede na stopnjo zamaknjenosti v čaščenju Marije Pomagaj, na način vstopanja in izstopanja v kapelico, na čas zadrževanja v njej in glede na opravljene razgovore z obiskovalci je moč ugotoviti naslednje:
 - največ čaščenja je najti pri tistih posameznih obiskovalcih, ki prihajajo večkrat tedensko in klečijo pred podobo Marije Pomagaj;
 - sledijo jim starejši pari, pri katerih so zlasti ženske nagnjene k večjemu vidnemu čaščenju (klečijo);
 - manj čaščenja je pri mladih parih, ki v verskih simbolih iščejo predvsem podporo pri dajanju lastnih zaobljub glede prihodnjega skupnega življenja;
 - še manj čaščenja je vidnega pri družinah z otroki, ki pretežno kratkotrajni obisk kapelice izrabijo za prenos religiozne tradicije na potomce;
 - največ iskalnega verskega dvoma bi lahko pripisali posameznim obiskovalcem, pri katerih je moč razbrati tudi spogledovanje z *new age* gibanji (obleka, razgovori).
10. Tisti obiskovalci, ki kažejo večja znamenja čaščenja, so o tem pripravljene manj govoriti in svoja verska občutja ohranjajo zase in za svoj krog. Nasprotno so tisti, ki kažejo manj znakov čaščenja, bolj pripravljene na naključni razgovor.
11. Med obiskovalci nisem zasledila invalidov ali fizično prizadetih oseb.

Če povzamem, bi lahko rekla, da je narodno svetišče Brezje pogosto obiskovano. Nekaj več ljudi sicer prihaja med prazniki, vendar se mi ta podatek ne zdi specifičen. Pričakovala sem namreč precej večje razlikovanje v številu ljudi med prazniki in običajnimi dnevi, vendar se ta moja ocena ni popolnoma uresničila. To so mi na eni strani potrdili informatorji, lastnica lokala in domačini, ki situacijo opazujejo vsak dan, upošteva je že prej omenjeno relativizacijo njihovih opažanj.

Gospoda Rodeta sem v poročilo o etnografski raziskavi vključila zaradi naslednjega vzroka: približno tri leta nazaj je bila v Sloveniji vroča polemika o pristojnosti Cerkve z vidika države in državljanov. Rodetu so očitali pretirano vmešavanje v politično življenje, kar so mi potrdili domačini in ljudje, s katerimi sem govorila. Pater Miha je to zanikal, kajti mnenja je, da mora Rode kot cerkveni glavar vernikom kazati pot, in to ne samo o življenjskih in duhovnih vprašanjih, pač pa tudi o dolžnostih vernika do države. Osebo meni, da je spolitiziranost le delna resnica. Po patrovih besedah se v navajanju kritik Cerkve ne sme zanemariti tudi večdesetletne socialistične dediščine naroda in nedavne osamosvojitve. Gre za tim. «črna leta» (1945-1990), ki so po mnenju ideologov RKC pomenila obdobje teme, kjer se je vernike tretiralo kot brezpravne tretjerazredne državljanke (Smrke 1996).

Nekaj besed še o metodi in zanesljivosti pridobljenih spoznanj. Zavedam se, da sem fenomen Brezij kot svetišča in mesta čaščenja raziskala zgolj obrobno. Ostalo je še veliko odprtih vprašanj, za katera bi potrebovala še veliko časa in morebiti posebne priprave. Z opazovanjem z udeležbo in predvsem z nestrukturiranimi intervjuji sem želela pokriti različna mnenja in skupine ljudi, da bi s tem prišla do različnih pozicij in pogledov na religijski fenomen in na njegovo centralno podobo - Marijo Pomagaj. Kot sem že sproti naštela, so bili moji glavni terenski informatorji

- ljudje, ki so obiskali cerkev in bili znotraj nje (24 ljudi),
- domačini v lokalu in gostilni,
- lastnica lokala,
- pater Miha,
- zaposleni na stojnicah.

Menim, da sem kljub «mehkemu» raziskovalnemu pristopu vseeno pokrila pretežen del karakteristik ljudi, ki se vsak dan srečujejo z odnosom do Brezij kot «narodnega» svetišča. Na sam izbor oseb je vplival moj "osebni faktor"; z drugačnim izborom oseb bi morda prišla do drugačnih interpretacij. Vendar sem to možnost skušala izključiti, zmanjšati, z naključnim številom ljudi (24), s katerimi sem se zapletala v pogovore. Glede na to, da pri etnografski metodi vnaprej ni povsem jasno, na kakšen način se izbira ljudi, povabljenega k pogovoru, in kaj vsaka dodatna oseba, s katero se opravi razgovor, prinese novega ali istega k prejšnjim spoznanjem, bi morale nadaljnje raziskave potrditi ali ovreči stabilnost ugotovitev, ki sem jih podala zgoraj.

Lahko pa sem ugotovila, je slovensko narodno svetišče Brezje obiskovano in predstavlja v dojemanju obiskovalcev nekaj posebnega. Kot kaže, obiskovalci verujejo v moč Marije Pomagaj, kar sem preverila z opazovanjem vedenja ljudi - z mistično naravo njihovega odnosa do polkvadratnega prostora okoli osrednje podobe čaščenja (knjigi prošenj in zahval, slike ljudi, zataknjene za slike svetnikov, odrezane kite deklet, posvečene Mariji).

In še to: zanimiv je izbor Marije Pomagaj na Brezjah - matere z novorojencem. V Sloveniji je Kristus npr. največkrat upodobljen kot trpeči na križu. V tem smislu je zanimiva podobnost z Brazilijo, kjer je npr. Corcovado upodobljen kot Odrašenik (reedemor). Vsi ti simboli zagotovo niso naključni. Vsekakor bi za nadaljnje raziskovanje teh paralel potrebovala veliko več časa, primerjalnega znanja in prav tako terenskih izkušenj.

8. Epilog

Zavedam se subjektivnega momenta, ki ga nujno vnese vsak posameznik v opazovanje, navkljub vsem "varnostnim" ukrepom, ki naj bi zagotovili čimvečjo objektivnost rezultatov. To je vsekakor že dognana distinkcija med emskim in etskim pristopom, kjer gledišči nista nikdar komplementarni, pač pa izključujoči, kar seveda pomeni *apriorno* nepopolno prevajanje situacije od objekta k subjektu, se pravi od kulture h kulturi (glej Šterk 1998). Že sam izbor predmeta raziskovanja, v mojem primeru Brezij ter kapelice Marije Pomagaj, vsekakor vpliva na potek raziskovanja.

Prepoznanje, da se je potrebno pri etnografskem opazovanju čimbolj otresti subjektivnih momentov, je šele osnovno izhodišče za večjo objektivnost opazovanja in interpretiranja stvarnosti. Od tu dalje je za povečevanje lastne objektivnosti odprtih več poti. Ena od takih poti je poglobljen študij različnih načinov, kako se sistematično otresti lastnih vrednot, stereotipov in predsodkov, ki so pogojeni z lastno kulturo in njenimi družbeno pogojenimi ter ideološko nastrojenimi interpretacijami. Skratka, analizirati je potrebno z razdalje tisto, kar nam je v resnici najbližje in je v bistvu željeni predmet opazovanja: lastno kulturo, njene simbole in družbene mehanizme raznih kulturnih reprezentacij (Rotar 2003). Ta pot, ki želi proizvesti vsaj minimalno «razdaljo» do lastne kulture, nikakor ni lahka. Predvsem zato ne, ker je zlasti odpravljanje lastnih vrednot, največkrat lokalnih stereotipov in predsodkov, velikokrat boleče in ne le radovedno prizadevanje, kajti pridobljeno večjo objektivnost pogosto spremlja sicer večje znanje raziskovalca na eni strani, a tudi delna izguba tistih poprej prijateljskih in naklonjenih vezi do ljudi, ki se s spremembami raziskovalčevih pogledov na kulturne vrednote z raziskovalcem ne strinjajo (več). Vendar pa ravno z "vdori" večjega števila raziskovalcev nek *fenomen* primemo "za roge" - različne interpretacije in nezavedne sheme skozi množico različnih opažanj izgubljajo kopreno nevidnosti in s tem postopoma postajajo očitne zlasti tistim, ki si prizadevajo za (večjo) objektivnost njihovega uzretja.

Religija je starodavni del kultur in ima kot taka vedno največ možnosti, da njeni simbolni objekti postanejo del čaščenja. V odprtih družbah postaja že zaradi povečanih medkulturnih stikov takšno kulturno opredeljeno čaščenje manj obvezno in precej individualizirano, kar se najbolj pozna pri mladih, ki danes precej potujejo in si sami oblikujejo svoja mnenja. Etnografska analiza, podana v tem članku, je, zanimivo, pokazala, da samo čaščenje Marije na Brezjah ni enovito, ampak diferencirano, zlasti med mlajšimi, kar pomeni, da so motivacije in predstave o obiskovalcev in častilcev tega svetišča o njegovem pomenu (zanje) dokaj različne. Kot sem že zapisala, se je hipoteza o aktualnosti Brezij kot narodnega svetišča potrdila. Zasledila pa sem lahko, iz opazovanja verskih obredov in njihovih obiskovalcev ter iz pogovorov z njimi, tudi zelo osebne interpretacije božanskega in verskega (katoliškega verovanja), torej tipično lastnost postmoderne. Slednja ne pomeni nujno sekulariziranih identitet, pač pa identitet, ki si vero interpretirajo na sebi lastne načine, čeprav v glavnem verjetno še vedno v širšem okviru danih in sprejemljivih družbeno-verskih smernic.

Literatura

- Brezjanski zbornik 2000. Ljubljana: Družina.
- Burawoy, Michael (2003): Revisits: An Outline of a Theory of Reflexive Ethnography, *American Sociological Review*, Vol. 68, No. 5, str. 645 - 679.
- Dragoš, Srečo (1996): "Strategije katoliške cerkve na Slovenskem". Družboslovne razprave, št. 21, str. 27-41.
- Dragoš Srečo (1998): Katolicizem na Slovenskem. Ljubljana: Krtina.
- Godina, Vesna V. (1998): *Izbrana poglavja iz zgodovine antropoloških teorij*, (Knjižna zbirka Teorija in praksa). Ljubljana: Fakulteta za družbene vede,
- Kerševan, Marko (1996): "Cerkev v postsocializmu". Družboslovne razprave, št. 21, str. 43-55.
- Kramberger, Taja (2003): "Filologija in nacija. Debata o izvorih Slovanov med mitom in znanstvenostjo & Marijin kult v habsburškem prostoru v 17.stoletju". Monitor ISH, vol.V/ no. 1-2, 2003.
- Petrič, France (2000): Duša, le pojdi z menoj , 1-5. Ljubljana: Družina.
- Rotar, Drago B. (2003): Kultura, reprezentacije kulture in realizacija realnega - kulturna politika in družbena realnost. Zbornik povzetkov Slovenskega sociološkega srečanja 2003, "Družbena gibanja in civilna družba danes", Portorož, 9. do 11. oktober, 2003, str. 14-15. Ljubljana: Slovensko sociološko društvo.
- Smrke, Marjan (1996): "Janez Pavel II v deželi Maručinih kristalov". Družboslovne razprave, 21, 1996, str. 68-79.
- Šterk Karmen (1998): O težavah z mano. Ljubljana: Scripta.

Naslov avtorice:

Lucija Mulej, mlada raziskovalka
Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Kardeljeva pl. 5, 1000 Ljubljana
email: lucijamulej@hotmail.com

Rokopis članka prejet novembra 2003, končna verzija, potrjena za objavo, pa decembra 2003. Po mnenju uredništva je članek uvrščen v kategorijo izvorni znanstveni članek s kvalitativno argumentacijo.

Erozija hipertekstovne etike med avtorji spletnih mest

POVZETEK: Članek izhaja iz predpostavke, da ideja hiperteksta kot ideja specifičnega načina organizacije informacij v nelinearnem, decentraliziranem sistemu medsebojno povezanih besedilnih delov, na osnovi katere se je razvila tehnologija svetovnega spleta, implicira plemenite družbene spremembe v smeri spreminjanja procesov zaznave in mišljenja, demokratizacije družbe, spodbujanja medsebojnega sodelovanja in nenazadnje učinkovitejše racionalizacije človeškega znanja. Ob predpostavljenih družbeno koristnih potencialih hiperteksta članek izpostavi vprašanje, v kolikšni meri se lahko hipertekst sploh ohrani v svetovnem spletu. V zvezi s tem se osredotoča na specifični, a izjemno pomemben dejavnik – avtorje spletnih mest. Narava tehnologije svetovnega spleta je neposredno odvisna od njenih sestavnih delov, spletnih mest, o njihovi vsebini pa odločajo avtorji, ki so v svojem delovanju v veliki meri neomejeni. Svetovni splet lahko odseva ideje hiperteksta le, če avtorji sledijo določenim pravilom, ki jih definiramo v okviru t.i. etike hiperteksta. Ponujen je teoretski vpogled v mehanizem družbene konstrukcije delovanja, ki izpolnjuje etiko hiperteksta, preko metodoloških korakov - konceptualizacije in operacionalizacije - pa tudi izčrpen empirični vpogled. V metodološkem okviru je ponujen pojasnjevalni teoretski model hipertekstovnega delovanja kot delovanja, ki sledi etiki hiperteksta. V njem nastopajo pojmi hipertekstovnost delovanja, zaznava norme hipertekstovnega delovanja, zaznava ekspertne legitimizacije, prepričanje o pozitivni vlogi hiperteksta in anonimnost delovanja. Na osnovi definicij pojmov so bili izoblikovani indikatorji, podatki pa so bili zbrani s pomočjo spletne ankete od aprila do junija, 2002. Po uporabi kompleksnega postopka za nabiranje anketirancev je bilo za empirične analize ustreznih približno 1000 enot oziroma individualnih (slovenskih) avtorjev spletnih mest. Na teh podatkih je bil s programom LISREL preverjen pojasnjevalni model hipertekstovnega delovanja, ki se izkaže za veljavnega. Čeprav je etika hiperteksta zgolj latentno prisotna, pa ima dobro družbeno osnovo, saj ljudje v relativno veliki meri delujejo v skladu z njo. Posamezniki sicer uporabljajo svoja spletna mesta za zadovoljevanje lastnih potreb, a presenetljivo kažejo veliko poslušna za ohranjanje hiperteksta v svetovnem spletu.

KLJUČNE BESEDE: hipertekst, svetovni splet, etika hiperteksta, avtorji spletnih mest, normativno delovanje, spletna anketa, linearni strukturni model

1. Uvod

Tehnologija svetovnega spleta je v izjemno kratkem času posegla na števila družbena področja, pri čemer skorajda ni sporno, da - v dinamičnem procesu vzajemnega prilagajanja in vplivanja v odnosu do družbe - sproža številne negativne in pozitivne

učinke. Kljub prisotnosti opozoril, da bo nova tehnologija le še poglobljala družbene probleme, med drugim sprožala odtujenost (Kraut *et al.* 1998), dodatno pasivizirala posameznika na potrošnika (Mosco 2000; Touraine 1995), razkrajala družbene osnove sebstva (Giddens 1991; Kolko in Reid 1998), pa se zdi, da so v okviru študij interneta in svetovnega spleta prisotne pretežno optimistične vizije. Če se omejimo na učinke na nivoju posameznika, prednjačijo razprave o novih možnosti politične participacije (Oblak 2001), emancipacije (Baym 1998; Turkle 1995) in sodelovanja (Kollock 1999). Te možnosti izvirajo predvsem iz specifične narave računalniško posredovanega komuniciranja in univerzalne dostopnosti informacij. V zanemarljivi meri pa se razprave o pozitivnih učinkih nove tehnologije osredotočijo na učinke lastnosti, ki je po mnenju številnih avtorjev (Berners-Lee 1999; Bolter 2000; Kirschenbaum 2000; Nelson 1965/1999; Shields 2000) ključna značilnost svetovnega spleta – hiperteksta.

Tehnologija svetovnega spleta izvira iz ideje hiperteksta, ki označuje specifičen način urejenosti informacij v nelinearnem, decentraliziranem sistemu medsebojno povezanih besedilnih delov (Nelson 1965/1999; Landow 1997). Hipertekst naj bi, tako dokazujejo avtorji s številnih različnih raziskovalnih področij, omogočal temeljito družbeno spremembo, ki jo nekateri (npr. Deibert 1997; Nelson 1990) primerjajo celo z izumom pisave ali tiska.

V nadaljevanju bo natančneje predstavljena ideja hiperteksta, skupaj z anticipiranimi družbenimi učinki, vendar bo ta razprava omejena, ker se nahaja osrednji namen prispevka drugje. Ob predpostavljani družbeni koristnosti hiperteksta, je ključno vprašanje, v kolikšni meri se lahko hipertekst v svetovnem spletu sploh lahko ohranja. Osredotočil se bom na specifični, a bistveni dejavnik v tem procesu – tvorco spletnih mest¹. Dejstvo je, da svetovni splet v končni instanci ni nič drugega kot sklop posamičnih spletnih mest. Ob odsotnosti kontrolnih mehanizmov je hipertekstovna narava svetovnega spleta odvisna predvsem od tega, v kolikšni meri delujejo tvorca v skladu s t.i. "etiko hiperteksta". V prispevku se zato osredotočam na nivo individualnega delovanja, na teoretično in empirično razsežnost vprašanja, v kolikšni meri in zakaj nekateri avtorji vzpostavljajo s svojih spletnih mest, na katerih ponujajo svoja znanja, ideje in mnenja, logične in asociativne² povezave na druga spletna mesta. Povezava med besedilnimi deli je namreč ključni element hiperteksta (Landow 1997) in dokler obstajajo povezave med spletnimi mesti, lahko govorimo o svetovnem spletu kot hipertekstu. Ko postanejo spletna mesta podobna televizijskim programom ali nakupovalnim središčem (Mosco 2000), svetovni splet izgubi svojo enkratno značilnost.

2. Hipertekst

2.1 Nastanek ideje hiperteksta

Ideja hiperteksta je prvič dokumentirana konec druge svetovne vojne, ko Bush (1945) ponudi shemo elektro-optičnega stroja, ki bi omogočal specifičen način organizacije informacij, v katerem bi bili posamični mikrofilmi med seboj povezani. Tovrstni informacijski sistem bi ustrezal načinu delovanja človeških misli in s tem omogočal hitrejši in

učinkovitejši dostop do informacij v primerjavi s klasičnimi hierarhičnimi sistemi (Bush 1945). Bush je s svojimi idejami neposredno vplival na Nelsona, računalniškega programerja, ki je leta 1962 prvi uporabil pojem hiperteksta za oznako literarnega orodja, ki na osnovi sistema povezav in vzvratnih povezav med besedilnimi deli omogoča nezaporeden način zapisa misli (Bardini 1997). Nelson je zasnoval futuristični projekt Xanadu, v katerem bi bilo vso človeško znanje zapisano v hipertekstu, vendar mu projekta ni uspelo realizirati (Berners-Lee 1999; Nelson 1965/1999).

V šestdesetih se je z idejo hiperteksta ukvarjal tudi Engelbart, ki je zasnoval in realiziral projekt NLS (oN-Line System), prvi računalniški sistem, ki je odseval ideje hiperteksta (Bardini 2000). Kasneje, predvsem v 80-ih, je nastalo nekaj samostojnih hipertekstovnih informacijskih sistemov kot vrste elektronskih dokumentov, v katerih so informacije shranjene v obliki besedilnih delov in povezav med njimi (Gygi 1990; Kirschenbaum 2000; Landow 1997). Z nastankom in izjemnim razvojem svetovnega spleta, ki je temeljil na ideji hiperteksta, pa se je bistveno povečalo tudi zanimanje za hipertekst.

2.2 Družbene implikacije hiperteksta

Ključne značilnosti hiperteksta v primerjavi s klasičnimi hierarhičnimi informacijskimi sistemi so a) *decentraliziranost* kot odsotnost središčne osi organizacije besedilnih delov, kjer nobeden element ne more uživati središčnega položaja (Landow 1997), b) *nelinearnost*, ki označuje številčnost poti med besedilnimi deli, ki jim uporabnik sledi na svojevrsten način; celoten dokument ima številne vhodne in izhodne točke in c) *večglasna dinamičnost* (Landow 1997) kot možnost sodelovanja številnih avtorjev, ki z dodajanjem svojih besedil nenehno spreminjajo naravo celotnega dokumenta. Vendar pa hipertekst kljub temu, da je v strogem pomenu besede zgolj način upravljanja informacij, pogosto sproža predvidevanja glede dolgoročnih družbenih učinkov, tako znotraj področja informacijskih sistemov, kakor tudi znotraj številnih drugih raziskovalnih področij.

Predvsem s širitvijo svetovnega spleta so se z učinki hiperteksta začeli ukvarjati tudi raziskovalci iz različnih disciplinarnih področij (npr. Bolter 2000; Deibert 1997; Kirschenbaum 2000; Landow 1997; Ryan 1999). Med učinki, ki jih ti avtorji izpostavljajo, prednjačijo naslednji:

- a) Spreminjanje procesov zaznave in mišljenja: Besedila v hipertekstu so organizirana na asociativni način, ki zrcali naravno strukturo jezika in je blizu delovanju človeških možganov (Landow 1997; Nelson 1990). Hipertekst je bolje kakor tradicionalne tehnike pisanja prilagojen spontanemu miselnemu toku, ker omogoča rast idej v fraktalnih vzorcih, omogoča številne asociacije, preskoke med idejami, pri čemer uporabniku ni potrebno zadržati svojih izbruhov inspiracije in jih ukloniti neki splošno sprejeti argumentativni ali narativni liniji (Ryan 2000). Medtem ko poststrukturalisti govorijo o medbesedilnosti kot latentni pojmovni umeščenosti nekega besedila v kompleksna omrežja kulturnih reprezentacij (Allen 2000), pa hipertekst dejansko manifestira medbesedilnost na način fizične in logične umeščenosti besedila v omrežje sorodnih besedil. S tem hipertekst po eni strani omogoča učinkovito hranjenje človeškega znanja, po drugi strani pa s številnimi povezavami uporabniku omogoča

odkrivanje inovativnih povezav med pojmi. Nekateri avtorji (npr. Deibert 1997; Jones in Spiro 1995) menijo, da hipertekst tako dviguje nivo abstraktnega mišljenja, razbija navajene načine razumevanja, povečuje človeško ustvarjalnost, še posebej pa je učinkovit v učnem procesu, ker spodbuja sintetično mišljenje. Hipertekst spodbuja razmišljanje s tem, ko proces branja ni več le potrošnikovo bežno srečanje z izoliranim besedilom, v katerem konzumira pomen, ki si ga je zamislil avtor, temveč se pomen besedila oblikuje dinamično tudi na strani posameznika, ki izkuša besedilo nekega avtorja v širšem kontekstu sorodnih besedil.

- b) **Demokratizacija:** Uporabnik izbira lastno pot branja besedila in je osvobojen od vnaprej določenih pomenov, ideologij in avtoritet (Landow 1997; Ryan 2000). Izkušnja branja ni več omejena na modernistične pojme središča, robov, hierarhije, avtoritete. Bralec prostovoljno izbira poti branja skozi besedilne dele, na vsakem koraku se odloči glede številnih možnih poti branja. S tem, ko hipertekstovni sistem omogoča bralcu, da sam izbere svoj center raziskovanja ali izkušnje (Mitra in Cohen 1999), se sproža “demokratizacija diskurzivnega izkustva, kjer noben tekst ne more biti bolj centralen od drugega” (Landow 1997:37). Bralčeva izbira besedilnih delov je rezultat njegovih odločitev, enkratni produkt, in pomen, ki izvira iz te izkušnje, je v veliki meri neodvisen od avtorja (Landow 1997). Še več, ker se v elektronskem povezovanju celotno besedilo nekega avtorja razprši med besedila drugih avtorjev, individualni deli izgubijo svojo fizično in intelektualno ločitev od drugih (Landow 1997), s tem pa je omogočena osvoboditev od ideologij. Zaradi povezanosti različnih informacij je omogočeno preseganje meja posamičnih besedil, žanrov in disciplin (Landow 1997). Tabbi (2000) ugotavlja, da tehnologija tiska tega sicer ne preprečuje, vendar pa tudi ne spodbuja na način kot to omogoča hipertekst.
- c) **Spodbujanje medsebojnega sodelovanja:** Večglasna dinamičnost pomeni, da je vsakemu uporabniku omogočeno, da postane avtor svojega besedila in ga logično smiselno ali na povezavi asociacij umesti v prostor besedil drugih avtorjev. Avtor se nanaša na besedila drugih avtorjev, objavlja svoje ideje, komentarje, ocene, povezave in kakršnekoli druge vrste besedila. Pri tem se lahko oblikuje kooperativni odnos med udeleženci, ne glede na njihove družbene vloge in položaje (Nelson 1990). Zaradi medsebojne povezanosti tekstov in spremenjene vloge bralca hipertekst spodbuja skupno delovanje glede neke tematike (Engelbart, v Bardini 2000:39) Avtor tvori besedilo in smiselne povezave na druga besedila v omrežju hiperteksta, s tem pa avtomatično sodeluje na temah, ki jih ti dokumenti izpostavljajo.

2.3 Hipertekst in svetovni splet

Tim Berners-Lee je zasnoval tehnologijo svetovnega spleta na osnovi idej hiperteksta, pri čemer je želel ustvariti neke vrste globalni hipertekst - od računalniške platforme neodvisen večuporabniški sistem globalnega dosega, v katerega naj bi uporabniki uvrščali svoja besedila in povezave (Berners-Lee 1990, 1996, 1999). Natančneje naj bi bil svetovni splet

“globalno omrežje dokumentov, med katerimi obstajajo povezave, na podoben način kot obstajajo reference v člankih [...] V informacijskem sistemu, ki bi vseboval vozlišča in

povezave, lahko vozlišča pomenijo ljudi, programske module, skupine, projekte, pojme, dokumente in strojne objekte, medtem ko lahko povezave pomenijo odvisnost, pripadnost celoti, nanašanje, uporabo in primerjavo” (Berners-Lee 1990:6).

Kakor pa nas opozarja sociologija tehnologije (npr. Westrum 1991; Bijker *et al.* 1987), se funkcija, ki jo nekemu naboru tehnik pripišejo njeni tvorci, avtomatično ne realizira, ko tehnologija vstopi v družbo. V zasnovi svetovnega spleta prisotna ideja o globalnem skladišču človeškega znanja, ki bi na osnovi specifične organiziranosti prinesel pomembne družbene spremembe, še ne pomeni, da bo svetovni splet v družbi dejansko to vlogo tudi odigral. Kakor vsaka tehnologija v družbi je tudi svetovni splet pod vplivom številnih družbenih akterjev pridobil različne funkcije, ki bolj ali manj odstopajo od izvorne ideje. Svetovni splet je v zelo kratkem času posegel na številna področja človeškega življenja, s tem pa se je povečalo število družbenih akterjev, ki povratno vplivajo na naravo tehnologije. Še posebej družbeni akterji, ki razpolagajo s politično in ekonomsko močjo, privzamejo tehnologijo na način, ki jim najbolj ustreza (Bijker *et al.* 1987).

Svetovni splet je v odnosu do izvorne ideje hiperteksta po eni strani dopolnjujoč, po drugi strani pa obstajajo številna opozorila, da hipertekst izginja iz svetovnega spleta. Globalnost svetovnega spleta je specifična značilnost, ki vnaša v hipertekst novo razsežnost, ki poprej ni bila mogoča, saj so bili hiperteksti relativno izolirani informacijski sistemi, ki so se distribuirali prek disket ali CD-ROM-ov. Svetovni splet na ta način postaja skladišče medsebojno povezanih informacij s celega sveta, resnično globalni dokument vseh dokumentov, ki zaradi svoje urejenosti in načina vključevanja novega znanja omogoča racionalizacijo človeškega znanja. Vsak uporabnik ima možnost, da na obstoječa besedila poda svoj komentar, doda svoje ideje in znanje, skupaj s povezavami ter jih objavi v obliki svojega spletnega mesta. Vse tovrstne dejavnosti so relativno trajno zapisane in omogočajo drugim uporabnikom, da gradijo na že obstoječih znanjih in idejah ter povezavah med njimi.

Kot že rečeno, pa so obeti razvoja svetovnega spleta tudi bolj črnogledi, predvsem ob naslonitvi na procese komercializacije, ki reducirajo hipertekst na izolirana spletna mesta, uporabnike pa na pasivne potrošnike. Nekateri avtorji (Bieber *et al.* 1997; Kirschenbaum 2000; Mosco 2000) izražajo bojazen, da bo svetovni splet poplavila množica komercialnih akterjev, ki onemogočajo obstoj svetovnega spleta kot hiperteksta. Uporabnik interneta je za te avtorje pasiven potrošnik njihovih storitev in produktov, medtem ko povezave, če že obstajajo, prevzemajo vlogo oglaševanja. Pesimizem se še poveča ob ugotovitvi, da je ena od osrednjih nalog Konzorcija W3C³ zagotavljanje varnega prenosa podatkov, kar je ravno ena od ključnih ovir v invaziji elektronskega nakupovanja. Res pa je tudi, da Konzorcij W3C razvija tudi postopke za boljšo semantično prepoznavo spletnih mest, kar bo omogočalo ločitev informacijskega, morda tudi hipertekstovnega dela svetovnega spleta od ostalih, med drugim tudi od komercialnega dela.

Kljub številnim kompleksnim družbenim procesom, ki vplivajo na tehnologijo svetovnega spleta, pa je za ohranitev hiperteksta v svetovnem spletu ključnega pomena - kakor nakazuje že predhodni odstavek - narava delovanja posamičnih tvorcev spletnih mest.

2.4 Avtorji spletnih mest in etika hiperteksta

Hipertekst se lahko v svetovnem spletu v končni instanci ohrani le, če posamični avtorji spletnih mest delujejo na ustrezen način. Svetovni splet in posamična spletna mesta so v funkcionalnem odnosu celote in delov. V kolikšni meri bo svetovni splet ohranjal lastnost globalnega hiperteksta, zavisi od lastnosti spletnih mest, oziroma od tega, ali bodo avtorji na svojih spletnih mestih objavljali svoja znanja, mnenja in ideje ter smiselne povezave na druga spletna mesta.

To je seveda zelo problematična zahteva, če upoštevamo ugotovitve, da je internet anarhično področje, kjer vsakdo počne, kar mu prija in kjer so skorajda odsotna pravila delovanja. S tem posegamo na področje etičnosti delovanja, ki je v okviru aktivnosti na internetu sicer relativno pogosto tematizirano, le izjemoma pa v odnosu do delovanja avtorjev spletnih mest. Kmalu po začetnem razmahu svetovnega spleta in spremljajočih interaktivnih tehnologij, so se pojavile težnje po uveljavitvi določenih standardov delovanja, ki bi preprečevali specifična tveganja in težave, ki jih predstavlja ta nova platforma delovanja. Že leta 1995 je delovna skupina RUN (Responsible Use of Network) v okviru organizacije IETF (Internet Engineering Task Force), ki skrbi predvsem za tehnične vidike standardizacije internetnih aktivnosti, oblikovala dokument z naslovom "Netiquette Guidelines" (Hambridge 1995). Dokument "internetne etike" vključuje neformalna navodila, ki naj bi jih upoštevale organizacije in posamezniki, ko delujejo na internetu – kot komunikatorji v sinhronih in asinhronih forumih, kot sistemski administratorji in kot moderatorji. V okviru navodil za sistemske administratorje lahko odkrijemo tudi nekaj specifičnih napotkov za avtorje spletnih mest⁴, vendar se ti neposredno ne nanašajo na vzpostavljanje spletnih povezav.

Kasneje se je razprava o etiki interneta reducirala na navodila glede delovanja v internetnih interakcijskih kontekstih, kar jasno kaže deset temeljnih načel internetne etike Inštituta za internetno etiko (Rinaldi 1998). Težnje k standardizaciji delovanja specifičnih komunikatorjev – avtorjev spletnih mest - so iz razprav pretežno izostale. Eksplicitna navodila ponujajo le ponudniki internetnih storitev, lastniki spletnih strežnikov, ki določajo pravila uporabe, vezana predvsem na splošne zakone (npr. o zaščiti avtorskih pravic). Glede oblikovanja spletnih mest sicer obstaja precejšnje število priročnikov, nasvetov in navodil, vendar so ti pretežno omejeni na tehnične vidike oblikovanja, manj pa na vsebinski vidik oz. vidik vzpostavljanja povezav.

O etiki spletnega objavljanja govori izjemoma Demarest (1996), ki izpostavlja težave, do katerih pride v spletnem objavljanju, v primerjavi s tradicionalnimi načini objavljanja, in kot rešitev ponudi model etičnega objavljanja v svetovnem spletu. Ta model bi pripomogel k reševanju problema verodostojnosti spletnih virov (Demarest 1996), ne bi pa prispeval k ohranitvi hiperteksta v svetovnem spletu. Kvaliteta informacij je predpogoj obstoja hiperteksta, zagotovljeno pa mora biti še vzpostavljanje povezav.

Eksplicitne vzpodbude k vzpostavljanju povezav na druge spletne vire so tako pretežno odsotne, a bi po mojem prepričanju morale obstajati. Kakor sem že ugotavljal, lahko hipertekst prispeva k družbeni dobrobiti in je nenazadnje tudi vitalnega pomena za učinkovit dostop do kvalitetnih informacijskih virov, saj pomembnejši spletni iskalci

razvrščajo priklicana spletna mesta ravno glede na način njihove povezanosti (Brin in Page 1998; Chakrabarti *et al.* 1998). Zaradi teh razlogov predlagam, da se uvede pojem *etika hiperteksta*, ki je sistem pravil delovanja avtorjev spletnih mest z namenom, da se ohrani hipertekst v svetovnem spletu. Natančneje to pomeni, da mora avtor:

- pred objavo svojega spletnega mesta pregledati omejen nabor drugih spletnih mest, ki se navezujejo na teme, ki jih želi avtor predstaviti;
- objaviti besedilo v skladu z etiko objavljanja v svetovnem spletu (Demarest 1996);
- vzpostaviti povezave na predhodno pregledana spletna mesta, ki so na logično smiselni ali asociativni način povezana z vsebino avtorjevega spletnega mesta.

Etika hiperteksta je vsekakor problematičen pojem, ki naj po eni strani služi predvsem kot osnova za nadaljnjo razpravo, po drugi strani pa ga v prispevku uporabljam kot kriterij za analizo delovanj avtorjev spletnih mest. Zanima nas namreč, v kolikšni meri, če sploh, delujejo avtorji v skladu s tako opisano etiko hiperteksta (delovanje, ki je skladno z etiko hiperteksta imenujmo hipertekstovno delovanje) in zakaj.

Danes ima lahko spletno mesto praktično vsakdo, od posameznikov, klubov, neformalnih organizacij, društev do podjetij, družbenih organizacij in vladnih institucij. Ti lahko - ob odsotnosti kontrolnih mehanizmov - uporabijo tehnologijo izključno kot orodje za izpolnitev svojih ciljev, kljub temu pa se zdi, da nekateri akterji zaznavajo neke vrste zaželenost vzpostavljanja povezav in delujejo kooperativno, kar nam pokaže že bežen pogled na naključen vzorec spletnih mest. Z drugimi besedami, nekateri avtorji ne delujejo povsem egoistično, čeprav jim je to omogočeno. Razloge gre iskati v družbeni konstrukciji njihovega delovanja, ki ustreza etiki hiperteksta, kar skušamo v nadaljevanju še dodatno utemeljiti in empirično preveriti. Potrebno pa je opozoriti, da bomo pri pojasnjevanju delovanja avtorjev spletnih mest zanemarili relevantno dejstvo, da je leto pogosto določeno s pripadnostjo nekemu družbenemu kolektivu. Predvidevam namreč, da je konkretno hipertekstovno delovanje posameznikov rezultat splošnejše družbene konstrukcije tega delovanja in ne pripadnosti kakemu specifičnemu družbenemu kontekstu.

3. Hipertekstovno delovanje avtorjev spletnih mest

3.1 Družbena konstrukcija hipertekstovnega delovanja

Da se lahko vrednotna izhodišča etike hiperteksta implementirajo v orientacije delovanja, mora hipertekstovno delovanje pridobiti status družbenega dejstva. Družbena dejstva "obstajajo kot od posameznika neodvisni načini delovanja, razmišljanja in občutenja" (Durkheim 1982:51), ki so opremljeni z zavezujočo, normativno močjo, preko katere se ti načini delovanja, razmišljanja in občutenja vcepijo v posameznika, če to želi ali ne (Durkheim 1982). Posameznik deluje v skladu z normami, ki jih nalagajo družbena dejstva, ker:

- a) so s prestižem obdarjene reprezentacije kolektivnih načinov delovanja "predrle njegovo zavest" (Durkheim 1982:100). Ti načini delovanja posedujejo normativno moč, ko uživajo določeno soglasje udeležencev, da regulirajo probleme delovanja v

njihovo skupno korist (Habermas 1984), tako da jim posamezniki pripisujejo status superiornosti in neizogibnosti;

- b) jih spremljajo sankcije morebitnega odstopanja od njih. Sankcije so na voljo kolektivni zavesti, ki nadzira posameznikovo delovanje in ga v primeru odstopanja javno obsoja, skozi vzpostavljanje socialne distance, smeha in sramu (Durkheim 1982).

3.1.1 Kolektivna reprezentacija hipertekstovnega delovanja in njena razpršenost

Hipertekstovno delovanje se kaže kot družbeno dejstvo v obliki spletnih mest, ki ustrezajo etiki hiperteksta. V začetnem obdobju svetovnega spleta, pred intenzivnim vdorom komercialnih akterjev, so bili avtorji spletnih mest pretežno ponudniki informacij iz znanstveno raziskovalnih, akademskih in vladnih institucij. Ti so v veliki meri delovali v skladu z etiko hiperteksta - objavljali so informativna spletna mesta s članki, dokumentacijami projektov in drugimi besedili ter povezavami na spletna mesta s podobnimi temami. Zaradi homogenosti kolektivnih reprezentacij delovanja, ki sledi etiki hiperteksta, je hipertekstovno delovanje kot družbeno dejstvo pridobilo status objektivne resničnosti in predrlo individualne zavesti uporabnikov. Če si sposodimo Berger in Luckmannovo (1966) terminologijo, lahko rečemo, da se avtorji v svetovnem spletu identificirajo z družbeno objektiviranimi tipiziranimi delovanja, ki so zaznani kot normalni, zavezujoči načini ravnanja. Ob predpostavki, da je informiranje in vzpostavljanje povezav zaznano kot normalni način delovanja, avtorji reproducirajo hipertekstovno delovanje - sprva ga ponotranjijo, nato pa ga objektivizirajo in eksternalizirajo v obliki (lastnega) spletnega mesta, ki sledi etiki hiperteksta.

Enotnost kolektivnih reprezentacij se je s prihodom novih in drugače usmerjenih akterjev, ki niso imeli namena hipertekstovno informirati, razpršila, s čimer se je zmanjšala tudi zavezujoča moč hipertekstovnega delovanja - kot normalnega, zaželenega delovanja v svetovnem spletu. Manj kot je objektivno hipertekstovno delovanje prisotno in več kot je objektiviziranih drugih vrst delovanj, bolj bo izkušnja naključnih uporabnikov svetovnega spleta raznolika. Zaradi tovrstne odsotnosti konsenzualnosti na nivoju objektivnih načinov delovanja pa načelno zagotovilo superiornosti hipertekstovnega delovanja izgubi svojo praktično osnovo. Kljub temu menim, da slika (glede zmanjševanja hipertekstovnega delovanja) vendarle ni tako črna in, da obstajajo razlogi, zaradi katerih se družbene osnove za normativno moč delovanja, ki sledi etiki hiperteksta, še niso povsem razkrojile.

Čeprav so danes spletna mesta objektivizacije zelo različnih vrst delovanj, je za posameznikovo zaznavo normalnega ravnanja pomembna predvsem njegova izkušnja svetovnega spleta. Iskanje informacij je eno najpogostejših opravil uporabnikov svetovnega spleta in povezave se v svetovnem spletu še vedno intenzivno prisotne. S tega vidika je v določeni meri še smiselno govoriti o zaznanem konsenzu glede družbeno koristne vloge svetovnega spleta kot informacijskega sistema, katerega enkratna značilnost so povezave. Akter, ki se odloči postati avtor spletnega mesta, zaznava določen pritisk k upoštevanju tega konsenza. Normativna moč hipertekstovnega delovanja je še dodatno ojačana v primeru, ko je le-to legitimizirano s strani ekspertne avtoritete.

Posamezniki ne izberejo določenih ravnanj zato, ker rezultirajo v uspešni zadovoljitvi njihovih osebnih potreb, temveč zato, ker so opredeljena kot pravilna s strani ekspertov (Berger in Luckmann 1966). Svetovni splet je bil s strani ekspertov zasnovan kot hipertekst, torej kot informacijski sistem, katerih posamični besedilni deli so medsebojno povezani informacijski viri.

Glede na to, da etika hiperteksta obstaja predvsem kot predpostavljene, latentni nabor navodil, ki naj bi se jih avtorji spletnih mest držali, in ni ustrezno eksplicirana s strani relevantnih avtoritet, je nujno potrebno omeniti razkorak med idejo in resničnostjo, na kar je opozarjal že Weber (v Habermas 1984: 190). Ločiti je namreč potrebno idealni pomen norme in njen dejanski vpliv na vedenje. V zvezi s tem opažamo fenomen, ki ga lahko imenujemo *izpraznjenje etike hiperteksta* - avtorji objavljajo spletna mesta, ki so praktično brez vsebine in vključujejo le nabor številnih povezav, ki niso nujno logično smiselna ali asociativna. To zelo verjetno izvira iz dejstva, da so povezave intenzivno kolektivno reprezentirane in zato zaznane kot zaželen, nujen element spletnega mesta, ki jih avtorji vključujejo na svoja spletna mesta, vendar brez pravega namena in smisla.

3.1.2 Sankcije in vloga anonimnosti

Pomemben element družbene konstrukcije hipertekstovnega delovanja je tudi zavedanje sankcij, ki spremljajo od etike hiperteksta odstopajoča delovanja. V svetovnem spletu lahko kolektivna zavest hipertekstovnega delovanja, ki jo predstavljajo avtorji in spletna mesta, ki ustrezajo etiki hiperteksta, na zelo specifičen način sankcionira odstopajoče spletno mesto – tako, da ga ignorira in nanj ne vzpostavlja povezav, s čimer je zmanjšana verjetnost, da odklonsko spletno mesto obišče kak uporabnik. Bolj kot zavedanje sankcij je pri avtorjih verjetno prisotno zavedanje nadzora, ki ga ima kolektivna zavest, saj je spletno mesto prostor javnega delovanja, potencialno izpostavljeno številnemu občinstvu. Avtor tako zelo skrbno oceni zaželene in legitimne načine delovanja ter sankcije, ki lahko izvirajo iz nespoštovanja pričakovanj. Občinstvo spletnega mesta posameznika se lahko prepleta tudi z njegovim družbenim okoljem v vsakdanjem življenju, kar povečuje občutek izpostavljenosti in nadzora, zato se še bolj trudi delovati v skladu z družbenimi pričakovanji. To seveda še ne pomeni, da avtor avtomatično deluje hipertekstovno, saj mora najprej zaznavati zaželenost tovrstnega delovanja, vire te zaznave pa smo preučili predhodno.

V zvezi z delovanjem v svetovnem spletu je potrebno omeniti tudi anonimnost kot lastnost, ki onemogoča izpolnjevanje pričakovanj glede etike hiperteksta. Če avtorja ni mogoče identificirati, se s tem zmanjša zaznava sankcij v primeru odstopajočega delovanja, zmanjša se pritisk k sodelovanju in odgovornost do drugih uporabnikov in avtorjev svetovnega spleta. Vendar anonimnost ni lastnost, ki bi bila povsem odvisna od samega avtorja, temveč je pogosto določena s strukturnimi okoliščinami, natančneje z vrsto spletnega strežnika, na katerem se spletno mesto nahaja. Komercialni akterji, ki ponujajo prostor za spletna mesta (npr. "geocities") tako omogočajo večjo stopnjo anonimnega delovanja kot npr. organizacijski strežniki, kjer lahko že ime imenika, v katerem se nahajajo datoteke spletnega mesta, implicira ime in priimek osebe, ki je lastnik spletnega mesta⁵.

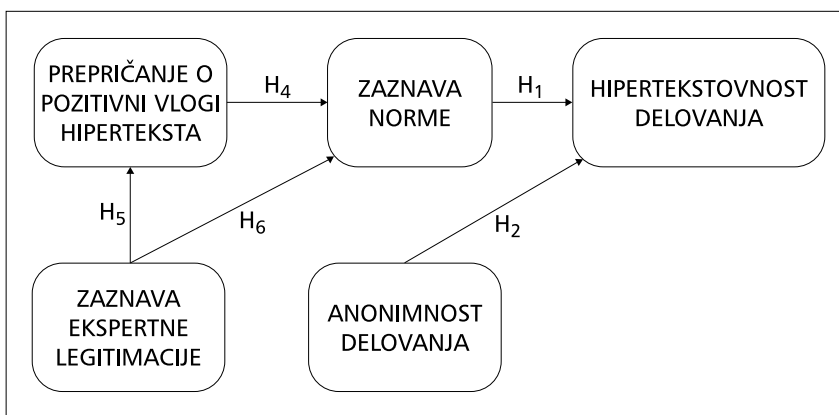
4. Empirična analiza individualnega hipertekstovnega delovanja

4.1 Metodološki okvir

Na empiričnem nivoju želim odgovoriti na naslednji vprašanji:

- ali je hipertekstovno delovanje oz. delovanje, ki sledi etiki hiperteksta, v dejanskosti sploh prisotno?
- v kolikšni meri je mehanizem družbene konstrukcije delovanja, ki sledi etiki hiperteksta, empirično veljaven?

Mehanizem družbene konstrukcije hipertekstovnega delovanja, ki je predstavljen v predhodni razpravi, je moč povzeti v naslednji pojasnjevalni model, ki ga želim preveriti:

Slika 1: Pojasnjevalni model hipertekstovnega delovanja

Definicije uporabljenih pojmov:

- *Hipertekstovnost delovanja* je stopnja, do katere način uporabe spletnega mesta ustreza etiki hiperteksta, ki pozitivno vrednoti spletno mesto kot informativni besedilni del, vključujoč avtorjevo znanje, ideje in izkušnje ter logične ali asociativne povezave na druga spletna mesta.
- *Zaznava norme hipertekstovnega delovanja* je zaznava pričakovanja, da mora avtor na svojem spletnem mestu objaviti informacije in logične ali asociativne povezave na druga spletna mesta.
- *Zaznava ekspertne legitimizacije* je zavedanje legitimnosti delovanja, ki ustreza etiki hiperteksta in ki je podana s strani snovalcev svetovnega spleta.
- *Prepričanje o pozitivni vlogi hiperteksta v svetovnem spletu* je količina subjektivnega znanja o družbeni koristnosti hiperteksta v primerjavi s klasičnimi, hierarhičnimi metodami dostopa do informacij.
- *Anonimnost delovanja* je nezmožnost identificirati avtorja spletnega mesta, ki jo je moč pripisati strukturnim lastnostim spletnega strežnika (Marx 1999).

Hipoteze:

- H_1 : Bolj kot avtor zaznava normo hipertekstovnega delovanja, bolj verjetno bo deloval hipertekstovno.
- H_2 : Če avtor ne more delovati anonimno, bo bolj verjetno deloval hipertekstovno.
- H_3 : Če je avtor prepričan o pozitivni vlogi hiperteksta, bo verjetno zaznaval normo hipertekstovnega delovanja.
- H_4 : Če avtor zaznava, da je hipertekstovnemu delovanju podeljena ekspertna legitimizacija, bo bolj prepričan o pozitivni vlogi hiperteksta.
- H_5 : Če avtor zaznava, da je hipertekstovnemu delovanju podeljena ekspertna legitimizacija, bo bolj verjetno zaznaval normo hipertekstovnega delovanja.

4.2 Enota analize

V svetovnem spletu zaenkrat obstaja množica različnih avtorjev spletnih mest, vendar nadaljnja analiza ne zadeva načinov delovanja celotnega spektra družbenih akterjev, temveč se osredotoči na individualne avtorje, torej posameznike, ki odločajo o vsebini svojih spletnih mest in njihovo upoštevanje etike hiperteksta. Omejitve na individualne avtorje je opravičljiva z dveh vidikov:

- po podatkih iz nedavne spletne ankete (Petrič 2003) ima kar dobra tretjina "slovenskih" uporabnikov interneta svoje spletno mesto, kar pomeni, pri oceni o 300.000 intenzivnih uporabnikov interneta v letu 2002, da agregat teh spletnih mest predstavlja precejšen delež vseh spletnih mest v slovenskem delu svetovnega spleta in pomembno vpliva na naravo hiperteksta v svetovnem spletu.
- četudi nek tehnični oblikovalec izdela spletno mesto po navodilih drugih oseb, je vzpostavljanje povezav pogosto stvar njegove osebne presoje, zato je razumevanje mehanizma družbene konstrukcije hipertekstovnega delovanja relevantno tudi za tiste avtorje, ki o vsebini spletnih mest neposredno ne odločajo sami.

4.3 Vzorec in zbiranje podatkov

Podatki za raziskavo so bili zbrani s pomočjo spletne ankete, pri čemer so bila na predhodno zbran seznam elektronskih naslovov najprej poslana elektronska sporočila z vabilom in povezavo na spletno anketo. Populacija elektronskih naslovov individualnih avtorjev spletnih mest je bila določena na osnovi baze podatkov slovenskih spletnih mest⁶, s čimer sem se želel približati celotni populaciji avtorjev spletnih mest⁷. Iz generirane baze so bile izluščene vse pojavitve elektronskih naslovov, seveda pa s postopkom niso bili dobljeni le elektronski naslovi avtorjev spletnih mest, zato je se je v anketi nahajalo tudi izbirno vprašanje, ki je omogočalo identifikacijo ustreznih enot. Od 25. aprila do 4. junija 2002 je bilo na elektronske naslove poslanih 77.000 vabil k spletni anketi.

Na anketo se je odzvalo 12235 anketirancev, kar pomeni, da je bila stopnja odzivnosti 15.8%. Med vsemi anketiranci si jih je slabih 18% oz. 2198 ogledalo le prvo stran ankete, medtem ko je anketo v celoti izpolnilo 59% ali 7209 anketirancev. Med temi je kar 34.1% avtorjev osebnih spletnih mest⁸. Čeprav vzorec ni slučajni, pa se izkaže, da zelo dobro reprezentira populacijo uporabnikov interneta glede na osnovne sociodemografske spremenljivke (glej Petrič, 2003:160).

4.4 Operacionalizacija in preverjanje veljavnosti hipertekstovnega delovanja

Da se lahko pojasni mehanizem družbene konstrukcije hipertekstovnega delovanja, je potrebna analiza na socialnopsihološkem nivoju razumevanja in pojasnjevanja. V središču pozornosti so tako nameni avtorjev pri izdelavi spletnega mesta in dejavniki teh namenov. Le na ta način lahko pojasnimo mehanizem zrcaljenja etike hiperteksta v zaznavah, načrtih in delovanjih posameznikov, ne pa na nivoju posledic, ki so lahko nenameravane. Hipertekstovnost delovanja je tako merjena na nivoju namenov, ki jih je imel avtor pri vzpostavljanju svojega spletnega mesta.

Cilj spletne ankete je bil sicer analizirati tudi druge vrste delovanja avtorjev spletnih mest, ne le hipertekstovnega – npr. konstrukcijo virtualne identitete in vzpostavitev medosebnega odnosa (več v Petrič 2003), zato je bilo na anketno vprašanje “*Prosimo vas, da se spomnite na čas, ko ste začeli oblikovati svoje spletno mesto, in ocenite, v kolikšni meri drži za vas, da ste ga naredili zato,...*” ponujenih 20 različnih namenov, ki so bili izluščeni iz različnih teoretskih tipov, pri čemer je bila lestvica možnih odgovorov pri vseh vprašanjih enotna in sicer od 1 “sploh ne drži” do 5 “popolnoma drži”.

Med temi dvajsetimi indikatorji jih je glede na definicijo hipertekstovnosti delovanja izluščenih pet in faktorska analiza⁹ pokaže, da resnično merijo eno razsežnost (tabela 1).

Tabela 1: Indikatorji hipertekstovnega delovanja z aritmetično sredino, standardnim odklonom, Cronbachovim koeficientom veljavnosti (α) in faktorskimi utežmi

Indikatorji “hipertekstovnosti delovanja”	μ	σ	faktorske uteži
da bi predstavil svoje izkušnje z določenimi stvarmi,	3,47	1,20	0,58
da bi predstavil svoje ideje in povezave na sorodne strani,	3,36	1,26	0,70
da bi predstavil informacije o stvareh, o katerih imam veliko znanja,	3,34	1,21	0,70
da bi objavil podrobne informacije o neki stvari,	2,99	1,52	0,58
da bi uporabnikom interneta predstavil stvari, s katerimi se profesionalno ukvarjam,	2,81	1,47	0,61
<i>N= 1038, Cronbach $\alpha=0.77$</i>			

Cronbachov koeficient kaže na precejšnjo zanesljivost indikatorjev, saj je njegova vrednost zelo blizu priporočljive 0.80 (v Ferligoj et al., 1995). Mera hipertekstovnosti delovanja izkazuje tudi precej visoko stopnjo veljavnosti konstrukta, saj faktorska analiza vseh dvajsetih namenov skupaj kaže na visoko stopnjo konvergentne in diskriminantne veljavnosti različnih načinov pojmovanja delovanja avtorjev spletnih mest¹⁰. Glede na to, da pojem hipertekstovnega delovanja še ni bil konceptualiziran v predhodnih raziskavah, je rezultat presenetljiv in daje močno oporo ugotovitvi, da se teoretski konstrukt

hipertekstovnega delovanja ustrezno zrcali v dejanskosti. V analizi pojasnjevalnega modela (glej slika 1) je uporabljena sestavljena spremenljivka "hipertekstovnost delovanja", ki je povprečje zgornjih petih indikatorjev¹¹.

Zaznava norme hipertekstovnega delovanja je bila merjena z dvema indikatorjema (tabela 2), ki sta bila izluščena iz definicije pojma. Problem vsebinski veljavnosti predstavlja dejstvo, da razsežnost "pričakovanj glede vzpostavljanja povezav", ki je ključna lastnost hiperteksta, ni odsevana v indikatorjih, vendar empirične "škode" tega primanjkljaja ni mogoče oceniti. Indikatorja, ki sta uporabljena, sta bila merjena na ordinalni lestvici od 1 "sploh se ne strinjam" do 5 "popolnoma se strinjam".

Tabela 2: Indikatorja zaznave norme hipertekstovnega delovanja

Indikatorja "zaznave norme"	μ	σ
Vsakdo, ki ima spletno mesto, bi moral na njem objaviti svoje znanje.	3.21	1.39
Vsakdo mora objaviti spletno mesto z izčrpnimi informacijami, če ima to možnost.	2.54	1.36
<i>N= 1028, Cronbach $\alpha=0.61$</i>		

Ker je korelacijski koeficient med tema dvema indikatorjema precej velik ($r=0.44$, $p<0.001$), tudi Cronbachov koeficient kaže solidno mero zanesljivosti (0.61). V pojasnjevalnem modelu je uporabljena sestavljena spremenljivka "zaznava norme", ki je povprečje zgornjih indikatorjev.

Prepričanje o pozitivni vlogi hiperteksta v svetovnem spletu naj bi glede na definicijo odsevalo zaznavo družbeno koristnih lastnosti hiperteksta in hipertekstovnega delovanja. Prepoznavna kolektivne koristi daje temu delovanju zagotovilo superiornosti in zaželenosti, ki se nadalje kaže v zaznavi pritiskov k temu delovanju oz. v prepoznavi norme. Z operacionalizacijo smo želeli posredno zajeti bistvo tega pojma prek merjenja naslednjih dveh razsežnosti:

- a) *Pripisovanje pomembnosti povezavam med spletnimi mesti* (tabela 3) in
- b) *Prepričanje o prednostih brskanja pred spletnimi iskalci v dostopu do informacij na svetovnem spletu* (tabela 4).

Namen obeh razsežnosti je identificirati prepričanje, da hipertekstovna narava svetovnega spleta omogoča bolj učinkovit in bolj ustvarjalen dostop do informacij kot pa spletni iskalniki, ki so reprodukcija tradicionalnih hierarhičnih načinov dostopanja do informacij. Brskanje po besedilnih delih, z uporabo povezav, je unikatna značilnost svetovnega spleta, v primerjavi z iskanjem po ključnih besedah, ki odseva klasični hierarhični dostop. Indikatorji obeh razsežnosti so bili merjeni na ordinalni lestvici od 1 "sploh se ne strinjam" do 5 "popolnoma se strinjam".

Tabela 3: Indikatorja prepričanja o pomembnosti povezav med spletnimi mesti

Indikatorja "pomembnosti povezav"	μ	σ
Hipertekstovne povezave med spletnimi mesti so eden od najpomembnejših elementov svetovnega spleta	3.75	1.10
Povezave s spletnih mest na druga spletna mesta so nepotrebne	1.50	0.90
<i>n=999; Cronbach $\alpha=0.41$</i>		

Sestavljena spremenljivka "pomembnost povezav" je povprečje prvega (z obrnjeno lestvico) in drugega indikatorja.

Tabela 4: Indikatorja prepričanja o prednosti brskanja pred spletnimi iskalci v dostopu do informacij na svetovnem spletu

Indikatorja "pomembnosti brskanja"	μ	σ
Dobro bi bilo, če bi na svetovnem spletu obstajal en sam iskalnik, s katerega bi bile dostopne vse spletne strani	3.19	1.54
Na svetovnem spletu bi morali biti samo iskalniki, ker je brskanje predvsem izguba časa.	2.05	1.12
<i>n=982; Cronbach $\alpha=0.39$</i>		

Sestavljena spremenljivka "pomembnost brskanja" je povprečje obrnjenih lestvic zgornjih spremenljivk. V prvotni obliki namreč indikatorji merijo prednost spletnih iskalcev pred brskanjem, zgolj za lažjo interpretacijo pojasnjevalnega modela pa smo naredili povprečje obrnjenih lestvic.

Obstoj značilne povezanosti med obema razsežnostima ($r=0.23$, $p<0.001$) ne preseneča, saj pomeni, da avtorji, ki pripisujejo pomembnost povezavam, dajejo v dostopu do informacij tudi večjo vrednost brskanju kot pa iskalnikom.

Zaznava ekspertne legitimizacije je merjena na posreden način, preko poznavanja izvorne ideje svetovnega spleta. Mera temelji na predpostavki, da avtorji spletnih mest, ki že imajo neko vedenje o nastanku svetovnega spleta, zato tudi vedo, da so tvorci oz. eksperti vključili ideje hiperteksta v idejo svetovnega spleta. Spremenljivka "poznavanje namena svetovnega spleta" je bila skonstruirana na osnovi naslednjih desetih indikatorjev, ki odsevajo prave in neprave namene¹² izvorne tehnologije svetovnega spleta.

Tabela 5: Indikatorji poznavanja namena tehnologije svetovnega spleta (pravi nameni so označeni krepko)

Ideja svetovnega spleta se je razvila	da	ne	ne vem
...zato, da lahko nekatere korporacije dosežejo širši krog potrošnikov	39.1%	50.0%	10.8%
...za omogočanje učinkovitega dostopa do številnih informacij	83.0%	13.5%	3.6%
...za boljše seznanjenost ljudi z delovanjem države	19.0%	69.6%	11.4%
...zato, da lahko ljudje veliko povedo o sebi	14.8%	75.7%	9.5%
...za komunikacijo med prostorsko oddaljenimi ljudmi.	85.6%	10.6%	3.7%
...za nadzor nad državljani	15.6%	72.0%	12.4%
...zato, da lahko znanstveniki bolj učinkovito delujejo in sodelujejo	73.9%	18.1%	8.0%
...za zabavo ljudi	33.8%	58.5%	7.6%
...zato, da lahko ljudje nakupujejo po celem svetu	27.0%	65.4%	7.6%
...zato, da se poveča svoboda govora	35.1%	53.8%	11.1%

Sestavljena spremenljivka “zaznava ekspertne legitimizacije” odseva stopnjo poznavanja izvornega namena svetovnega spleta in vključuje vrednosti od –10 do 10.¹³

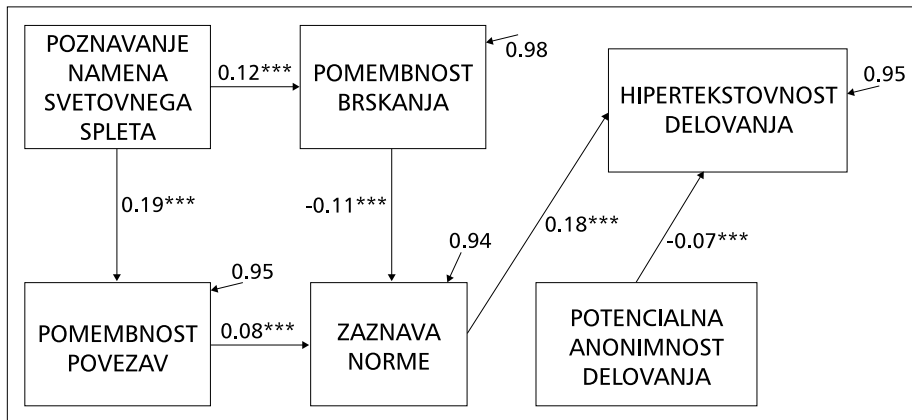
Potencialna anonimnost delovanja je lastnost, ki se nanaša na specifične strukturne okoliščine delovanja – na vrsto strežnika, kjer ima posameznik objavljeno svoje spletno mesto. Razlika v okoliščinah delovanja obstaja glede na to, ali ima nekdo svoje spletno mesto na spletnem strežniku organizacije, v kateri je zaposlen ali pa se v njej šola (vrednost spremenljivke = 0), ali pa ga ima na komercialnem, nekomercialnem ali celo na svojem lastnem spletnem strežniku (vrednost spremenljivke = 1). Anonimnost je odtod merjena posredno, kot strukturna lastnost, ki potencialno omogoča delovanje na različnih tipih spletnih strežnikov: vrednost 1 ustreza anketirancem, ki potencialno lahko delujejo anonimno, vrednost 0 pa tistim, ki tega ne morejo.

5. Analize

5.1 Pojasnjevalni model

Za preverjanje pojasnjevalnega modela je bil uporabljen program LISREL 8.3 (Jöreskog in Sörbom 1999), za ocenjevanje parametrov modela pa metoda največjega verjetja, ki je precej tolerantna do *kršitev* normalnosti (v porazdelitvah spremenljivk), ki so v manjši meri prisotne v podatkih (glej Prilogo). Model hipertekstovnosti delovanja oziroma takšnega delovanja avtorjev v svetovnem spletu, ki sledi etiki hiperteksta, je bil empirično preverjen na vzorcu 985 individualnih avtorjev spletnih strani. V ocenjenem empiričnem modelu (slika 2) so nekatere spremenljivke drugačne kot v teoretičnem modelu, kar je posledica že opisane operacionalizacije in je to bilo tudi ustrezno pojašnjeno.

Celoten model se dobro prilega podatkom, na kar kaže več karakteristik: statistična značilnost c^2 statistike prileganja modela podatkom je enaka 0.092, kar pomeni, da se model dovolj dobro prilega podatkom; Kvadrat povprečne napake (RMSEA, angl. root mean square error), mera, ki jo nekateri avtorji predlagajo kot najzanesljivejšo mero prileganja modela podatkom, ima vrednost 0.029 in je manjša od zgornje meje sprejemljivosti 0.05. Model se torej zelo solidno prilega podatkom in je smiseln za interpretacijo.

Slika 2: Ocenjeni model hipertekstovnega delovanja (n=985, $p=0.092$, RMSEA=0.029)

Večine hipotez, ki so bile predlagane v hipertekstovnem modelu delovanja, ni mogoče zavrniti, saj so ocenjeni parametri (učinkov) statistično značilni, kljub temu, da zavzemajo dokaj nizke vrednosti.

Uporabnik interneta, ki se odloči za lastno spletno mesto, bo v svojem delovanju v precejšnji meri določen z *zaznavo norme delovanja*, ki ustreza idealu hiperteksta ($b=0.18$, $t=5.84$), tako da bo tudi sam skušal delovati skladno z njo. Vpliv potencialne *anonimnosti delovanja* je prav tako statistično značilen in vsebinsko pričakovan. Avtorji, ki lahko ostanejo anonimni, bodo manj verjetno delovali v skladu z etiko hiperteksta, medtem, ko bodo uporabniki, ki želijo ustvariti svoje spletno mesto na strežniku organizacije, katere člani so, verjetno objavili izčrpne informacije o neki temi in vzpostavili povezave na druga spletna mesta ($b=-0.07$, $t=2.10$). V tem primeru je občutek nadzora namreč precejšen, zato avtor predhodno preveri družbeno naklonjenost različnim načinom delovanja in potem v veliki meri deluje v skladu s to oceno. Družbena pričakovanja seveda ne izvirajo samo iz etike hiperteksta, zato je ocenjeni parameter dokaj nizek in kaže na zelo šibak vpliv.

Ključna odvisna spremenljivka – hipertekstovnost delovanja – je torej v neki meri določena z izbranimi dejavnikoma, zaznavo norme in anonimnostjo, iz modela pa so odsotni verjetno še številni drugi dejavniki, ki lahko vplivajo na to, da nekdo deluje v skladu z etiko hiperteksta, saj je odstotek nepojasnjene variance ključne odvisne spremenljivke precej velik (95%). Vsekakor je tu potrebno upoštevati, da so nizke vrednosti

statističnih parametrov in nizke odstotke pojasnjene variance tudi posledica kvalitete merjenja, ki ne more biti na visokem nivoju - že zaradi dejstva, da sta konceptualizacija in operacionalizacija teoretskih pojmov zaenkrat še zelo inovativna predloga.

Za teoretsko veljavnost modela je zelo pomembna tudi pojasnitev druge endogene spremenljivke, zaznave norme hipertekstovnega delovanja, saj naj bi ravno prek nje deloval *abstraktni mehanizem družbene konstrukcije hipertekstovnega delovanja* kot zaželenega, normalnega in legitimnega načina delovanja avtorjev v svetovnem spletu, izvirajočega iz etike hiperteksta. Ali torej danes sploh (še) obstaja *družbena osnova* za reprodukcijo etike hiperteksta v spletnem prostoru, torej prostoru, ki naj načeloma ne bi omejeval svobode ljudi in je, paradoksalno, vedno bolj poseljen s komercialnimi akterji, ki uporabnika interneta reducirajo na potrošnika?

Rezultati kažejo, da v legitimizaciji hipertekstovnega delovanja s strani ekspertov in posledičnem zavedanju pomembnosti idej hiperteksta za svetovni splet, (še vedno) leži dobra osnova za zaznavo zaželenosti delovanja, ki ustreza etiki hiperteksta. Kdor dobro pozna ozadje nastanka svetovnega spleta, idej, ki naj bi jih svetovni splet realiziral, zelo verjetno prepozna pomembnost spletnih povezav ($g=0.19$, $t=6.19$) in prednosti brskanja pred iskalniki ($g=0.12$, $t=3.87$). Nadalje, kdor se zaveda pomembnosti obstoja povezav med spletnimi mesti za učinkovit, hiter in kreativen dostop do informacij, se verjetno zaveda tudi določene zavezanosti k delovanju (norme), ki stremljeva k obstoju tovrstnih povezav ($g=0.08$, $t=2.55$).

V nasprotju s pričakovanji pa glede na razpoložljive podatke ni mogoče trditi, da posamezniki, ki prepoznajo prednosti brskanja pred hierarhičnimi spletnimi iskalniki v iskanju informacij, zaznavajo tudi normo hiperteksta, ki sploh omogoča brskanje. Avtorji, ki se sicer zavedajo, da iskalniki niso najpomembnejše orodje za iskanje informacij v svetovnem spletu, sami ne delajo na tem, da bi tudi ohranjali "brskalno" oz. hipertekstovno naravo svetovnega spleta. Celo nasprotno, zveza je negativna in statistično značilna ($g=-0.11$, $t=3.63$)! To pomeni, da tisti, ki pripisujejo veliko pomembnost iskalnikom v svetovnem spletu, verjetno bolj zaznavajo zaželenost informiranja in vzpostavljanja povezav prek svojega spletnega mesta kot pa tisti, ki dajejo prednost "brskanju". Nepričakovan rezultat je verjetno posledica slabe vsebinske veljavnosti pojma zaznave norme hipertekstovnega delovanja, saj, kot že omenjeno, odseva na empiričnem nivoju zgolj pričakovanja, ki izvirajo iz etike spletnega objavljanja (Demarest, 1996), odsotno pa je pričakovanje glede vzpostavljanja povezav med besedilnimi deli¹⁴. Ocena parametra implicira, da nekdo, ki pripisuje pomembnost iskalnikom v svetovnem spletu, zaznava svetovni splet kot informacijski servis in temu ustrezno prilagodi svoja pričakovanja: da mora uporabnik, ki želi postati avtor, na svojem spletnem mestu objaviti informacije. V modelu je pojasnjenih 6% variance zaznave norme, kar je glede na naravo konceptualizacije in operacionalizacije zadovoljivo.

5.2. Zastopanost hipertekstovnega delovanja

Ena od nalog empirične raziskave je tudi oceniti, ali sploh in v kolikšni meri delujejo avtorji spletnih mest v skladu z etiko hiperteksta. Z drugimi besedami – v kolikšni meri je v populaciji avtorjev spletnih mest zastopano hipertekstovno delovanje. Opisne

statistike sestavljene spremenljivke "hipertekstovnost" (glej Prilogo) sicer kažejo na to, da avtorji v precejšnji meri delujejo v skladu z etiko hiperteksta, vendar ta zaznava ne omogoča natančnejšega vpogleda v sestavo avtorjev glede na njihove namene delovanja. Za potešitev tovrstne radovednosti se zdi ustrežnejša metoda hierarhičnega združevanja enot, ki rezultira v skupinah podobnih avtorjev glede na namene, ki so jih avtorji imeli pri ustvarjanju lastnega spletnega mesta. Hierarhično združevanje enot - glede vseh 20 namenov - rezultira v petih skupinah avtorjev s podobnimi nameni uporabe svojega spletnega mesta (tabela 6):

Tabela 6: Skupine podobnih avtorjev spletnih mest glede na namene uporabe (opomba: — povsem odsoten namen; - večinoma odsoten namen; o deloma prisoten namen; o+ prisoten namen; +zelo prisoten namen; ++ povsem prisoten namen)

Skupina/ Namen	Hiper- tekstovnost	Družbeni odnos	Virtualna identiteta	Izražanje mnenja	n	Odstotek
1	-	-	+	--	264	26.22
2	-	--	0	—	158	15.69
3	++	-	o-	--	208	20.66
4	o+	o+	o+	+	128	12.71
5	o+	+	+	-	249	24.73

Uporabniki interneta vzpostavljajo svoje spletno mesto z zelo različnimi nameni, ki so predmet ločene razprave (Petrič 2003), očitno pa med njimi obstaja skupina avtorjev (skupina 3), ki strogo sledi etiki hiperteksta, še več, preko svojega spletnega mesta delujejo izključno hipertekstovno, saj so drugi nameni pri njih odsotni. V tej skupini se nahaja dobrih 20% vseh avtorjev spletnih mest, kar pomeni, da ti najbolj prispevajo k ohranjanju hipertekstovne narave svetovnega spleta. Deloma delujejo v skladu z etiko hiperteksta tudi v četrti in peti skupini, ki skupaj predstavljata dobro tretjino avtorjev spletnih mest; ti posamezniki sicer uporabljajo svoje spletno mesto primarno v druge namene, a v določeni meri delujejo hipertekstovno – ali vzpostavljajo smiselne povezave na druga spletna mesta ali pa skušajo informirati uporabnika s koristnimi informacijami, objavljajo svoje dokumente ali (in) predstavljajo svoje ideje. Skupaj predstavljajo avtorji, ki neposredno (skupina 3 - 21%) ali posredno (skupina 4 - 13% in skupina 5 - 25%) ohranjajo načela hipertekstovnosti v spletu, okrog šest desetih avtorske populacije.

6. Možnosti za ohranitev etike hiperteksta

Rezultati empiričnih analiz kažejo, da individualni avtorji spletnih mest v Sloveniji v precejšnji meri delujejo v skladu z etiko hiperteksta, kar je precej presenetljivo, še posebej v luči komentarjev, da posamezniki na svojih spletnih mestih ponujajo le pečico biografskih informacij in razdrobljena besedila, namenjena zelo specifičnemu občinstvu ali sploh nikomur (Chandler 1996; Hine 2000).

Kljub razpršenosti kolektivnih reprezentacij in šibkim osnovam hipertekstovnega delovanja kot objektivnega družbenega dejstva, se mehanizem družbene konstrukcije hipertekstovnega delovanja izkaže za veljavnega. Delovanje, ki sledi etiki hiperteksta, ni zgolj posledica kakih altruističnih vzgibov, temveč je rezultat družbenega procesa, v katerem se je hipertekstovno delovanje družbeno konstruiralo kot najbolj zaželeno in legitimno. Uporabniki interneta še vedno zaznavajo in upoštevajo (vsaj na nivoju izraženih namenov) določena "družbena" pričakovanja, ko se odločijo ustvariti in objaviti svoje spletno mesto, pri čemer se ta pričakovanja v veliki meri nanašajo na specifični normativni okvir hipertekstovne etike. Objavljanje izčrpnih in uporabnih informacij, skupaj s povezavami, je pri določenem segmentu uporabnikov (avtorjev spletnih mest) še vedno prepoznano kot običajen način delovanja, ki se povratno kaže kot objektivno dejstvo, iz katerega izvirajo zaznave pričakovanj. S tega vidika se v neki meri uspe reproducirati etika hiperteksta, s tem pa tudi možnost za ohranitev hiperteksta v svetovnem spletu.

Ker se zdi, da rezultati prekomerno ponujajo optimistične implikacije, velja na kratko ošvrkniti nekatere elemente, ki v prispevku niso bili natančneje tematizirani, so pa vsekakor pomembni v razpravi o ohranjanju hiperteksta v svetovnem spletu: (a) v prispevku je predpostavljeno, da so povezave med spletnimi mesti logično smiselne ali asociativne, razprave (Kirschenbaum 2000; Pajares-Tosca 2001) pa implicirajo, da njihov pomen od tega pogosto odstopa; (b) za veljavnejšo oceno odnosa med delovanjem posamičnih delov in ohranjanjem svetovnega spleta kot hipertekstovnega sistema bi bilo potrebno analizirati raznovrstne družbene akterje, ki so avtorji spletnih mest, od društev, klubov do vladnih institucij in podjetij. Predvsem s poplavo komercialnih akterjev obstaja bojazen, da se bo družbena osnova etike hiperteksta povsem razkrojila in da bo svetovni splet obravnavan predvsem kot nakupovalno-rekreativni servis (Mosco 2000); (c) natančneje je potrebno opredeliti vlogo konzorcija W3C, razvijalcev spletnih iskalcev in drugih organizacij v institucionalizaciji etike hiperteksta. Projekt semantičnega omrežja Konzorcija W3C (Berners-Lee 1997, 1999) bi z boljšo semantično informacijo o vsebini in funkciji spletnih mest omogočal boljše strukturiranje svetovnega spleta. Z drugimi besedami, hipertekst bi se v svetovnem spletu lahko ohranjal zavestno, ker bi bil hipertekstovni informacijski sistem manifestno ločen od drugih delov svetovnega spleta.

Za ohranjanje hiperteksta v svetovnem spletu in vzdrževanje njegovega potenciala za korenitejšo družbeno spremembo bi bilo verjetno potrebno poseči tudi na raven izobraževanja. Učni načrti številnih predmetov, krožkov in tečajev učijo posameznike tehničnih veščin oblikovanja spletnih strani, to tehnično znanje pa bi bilo smiselno dopolniti še z etiko hiperteksta. Uporabniki bi lahko na ta način z lastnimi spletnimi mesti sicer zadovoljevali svoje specifične cilje, vendar v okviru odgovornosti do ohranjanja hiperteksta v svetovnem spletu.

Zahvala: zahvaljujem se recenzentom za tehtne in koristne pripombe, ki so pripomogle k izboljšavi prvotnega besedila članka.

Priloga

Opisne statistike sestavljenih spremenljivk, ki nastopajo v modelu hipertekstovnega delovanja.

	n	min	max	Arit. sredina	Stand. odklon	Koeficient asimetrije	Koeficient sploščen.
Hipertekstovnost	1038	1	5	3,15	0,98	-0,17	-0,60
Zaznava norme	1028	1	5	3,07	1,13	0,01	-0,81
Pomembnost povezav	999	1	5	4,17	0,75	-0,92	0,88
Pomembnost brskanja	982	1	5	2,60	1,05	0,12	-0,81
Poznavanje namena svetovnega spleta	1021	-6	10	4,62	4,04	-0,43	-0,87
Potencialna anonimnost	1092	0	1	0,77	0,42	-1,27	-0,38

Opombe

1. Pojem spletnega mesta ("web site") uporabljam za sklop spletnih strani, ki ustrezajo nekemu družbenemu akterju, ki odloča o vsebini svojega spletnega mesta.
2. Engelbart govori o logičnih povezavah med besedilnimi deli, ki so smiselne in razumljive večini uporabnikov, medtem ko Nelson poudarja arbitrarnost in kreativnost asociativnih povezav (v Bardini, 1997: 6).
3. World-Wide Web Consortium, neke vrste krovna organizacija svetovnega spleta, ki ga je konec leta 1994 ustanovil Berners-Lee pod okriljem Laboratorija za računalniško znanost (LCS) na inštitutu MIT, v sodelovanju z inštitutom CERN, podporo agencije DARPA in Evropske komisije, danes pa sodeluje še z organizacijo INRIA (Institut National de Recherche en Informatique et Automatique) in univerzo KEIO na Japonskem. Konzorcij W3C je morda še najbolj tesno povezan s tehnologijo svetovnega spleta, saj skrbi za tehnično plat evolucije svetovnega spleta. Konzorcij šteje več kot 500 članov, med katerimi so izdelovalci in prodajalci tehnoloških produktov in uslug, ponudniki dostopa do interneta, korporativni uporabniki, raziskovalni laboratoriji, vladne agencije in druge organizacije, pri čemer vsi člani sodelujejo v odločitvenih procesih, skupaj s t.i. ekipo konzorcija, ki vključuje raziskovalce iz številnih držav (Jacobs 2000).
4. Ta so (Hambridge 1995): spletno mesto naj vsebuje unikatne informacije; naj ne bo le zbirališče povezav na druga spletna mesta; spletno mesto naj se redno vzdržuje, informacije naj bodo ažurne; informacije naj bodo konsistentne.
5. Na primer, naslov spletnega mesta www.uni-lj.si/~fdpetricgr/ lahko že dovolj dobro identificira njegovega lastnika
6. Baza je bila oblikovana na osnovi seznama naslovov spletnih strani (URL), ki jih uporablja slovenski iskalnik "Najdi.si" (Noviforum, d.o.o.). Gre za naslove spletnih strani, ki so napisane v slovenskem jeziku ali pa so njihovi avtorji slovenski državljani. Nadalje sem z uporabo programa žHTTPGet' (Program je zasnovan v jeziku Perl in je namenjen priklicu vsebine spletnih strani. Njegova funkcija je, da dostopi do zelene spletne strani, katere naslov je določen z URLjem, prepozna njen tip in, če gre za dokument v HTML obliki, ga shrani v "tabulatorsko-ločenem" tipu tekstovne datoteke. Za tehnično oblikovanje programa je poskrbel

kolega Matej Kovačič) dostopil do vsakega spletnega mesta v seznamu spletnih mest in zapisal vse ustrezne spletne strani v tekstovni obliki v enotno tekstovno bazo podatkov, obsežno dobrih 14GB (več kot $1.7 \cdot 10^{10}$ znakov). Zapisovalni program je zbiral podatke s svetovnega spleta na osmih osebnih računalnikih od 7.5. do 13.5.2002, 24 ur na dan.

7. Ob predpostavki, da ima vsak avtor objavljen svoj elektronski naslov na svojem spletnem mestu.
8. Analize so bile izvedene na približno 1000 enotah. Upad je posledica dejstva, da smo med vsemi lastniki spletnih mest ($n=2475$) izločili lastnike več spletnih mest (31% oz. 749) in še nekatere dodatne enote, kar je bila posledica napačnega zapisa odgovorov v bazo podatkov. Ta napaka je bila odpravljena šele 5. maja 2002, zato je bilo potrebno približno 2000 vseh enot (oz. približno 650 avtorjev spletnih mest) dodatno izločiti.
9. Uporabljena je bila metoda glavnih osi in dobljen rezultat je bil poševno zarotiran po metodi Oblimin. V nadaljevanju je pri izračunu faktorskih uteži uporabljen enak postopek.
10. Zaradi pomanjkanja prostora prosim bralca, da si ogleda analizo v Petrič (2003:171)
11. Za osnovne opisne statistike te in ostalih sestavljenih spremenljivk, ki nastopajo v pojasnjevalnem modelu, glej Prilogo.
12. Gre za namene, ki so eksplicitno zapisani v dokumentaciji ideje svetovnega spleta, npr. v Berners-Lee (1990).
13. Spremenljivka je bila izračunana po naslednjem postopku: Če je anketiranec na nepravi namen odgovoril pozitivno, je dobil posamičen indikator vrednost -1 , če negativno, $+1$, in če je odgovoril z ne vem, je vrednost indikatorja 0. Ravno obratno velja za prave namene: če jih je respondent prepoznal, je indikator dobil vrednost $+1$, če jih je zanikal, je dobil vrednost -1 in v primeru odgovora žne vem 0. Vrednosti so bile seštete čez vse indikatorje, tako da sumarna nova spremenljivka z maksimalno vrednostjo (10) ustreza respondentom, ki v polni meri poznajo namen svetovnega spleta in po drugi strani se minimalna vrednost (-10) nanaša na tiste avtorje spletnih mest, ki vedo zelo malo o nastanku svetovnega spleta.
14. Nepričakovan rezultat bi se lahko interpretiral še drugače, kot posledica slabih izkušenj avtorjev spletnih mest: namreč, da tisti, ki sicer (praktično) dajejo prednost iskalnikom pred brskanjem, niso zadovoljni z rezultati takšnega iskanja - in ravno iz tega nezadovoljstva se pri njih rojeva potreba po večjem upoštevanju izvorne hipertekstovne norme.

Literatura

- Allen, Graham (2000): *Intertextuality*. London: Routledge.
- Bardini, Thierry (1997): *Bridging the Gulfs: From Hypertext to Cyberspace*. *Journal of Computer Mediated Communication*, 3(2), [Http://www.ascusc.org/jcmc/vol3/issue2/bardini.html](http://www.ascusc.org/jcmc/vol3/issue2/bardini.html)
- Bardini, Thierry (2000): *Bootstrapping: Douglas Engelbart, Coevolution, and the Origins of Personal Computing*. Stanford: Stanford University Press.
- Baym, Nancy (1998): *The Emergence of On-Line Community*. V: Steve G. Jones (ur.): *Cybersociety 2.0: Revisiting Computer-Mediated Communication and Community*, 35-69. Sage.
- Berger, Peter L., Luckmann, Thomas (1966): *The social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge*. Anchor books, New York.
- Berners-Lee, Tim (1990): *Information Management: A Proposal*. [Http://www.w3.org/History/1989/proposal.html](http://www.w3.org/History/1989/proposal.html).

- Berners-Lee, Tim (1996): The World Wide Web: Past, Present and Future. Proceedings of the Fifth International World Wide Web Conference, Computer Networks and ISDN systems, 7-11.
- Berners-Lee, Tim (1997): Axioms of Web architecture. [Http://www.w3.org/Architecture](http://www.w3.org/Architecture).
- Berners-Lee, Tim (1999): Weaving the Web: The original design and ultimate destiny of the World Wide Web. New York: HarperCollins Publishers.
- Bieber, Michael, Vittali Fabio, Ashman, Helen, Oinas-Kukkonen Harri (1997): Fourth generation hypermedia: Some missing links for the World Wide Web, *International Journal of Human Computer Studies*, 47, 31–65. [Http://www.hbuk.co.uk/ap/ijhcs/webusability/](http://www.hbuk.co.uk/ap/ijhcs/webusability/).
- Bijker Wiebe E., Hughes Thomas P., Pinch Trevor J (1987): The Social Construction of Technological Systems: New directions in the Sociology and History of Technology. London: MIT Press.
- Bolter, David Jay (2000): Identity. V: Thomas Swiss (ur.): Unspun: Key concepts for understanding the World Wide Web. New York University, New York in London.
- Brin, Sergey & Page, Lawrence (1998): The Anatomy of a Large Scale Hypertextual Web Search Engine. <http://pr.efactory.de/e-references.shtml>
- Bush, Vannevar (1945): As We May Think. *Atlantic Monthly*, 176(1): 101–108. [Http://www.isg.sfu.ca/~duchier/misc/vbush](http://www.isg.sfu.ca/~duchier/misc/vbush).
- Chandler, Daniel (1996): Personal home pages and the construction of identities on the Web. [Http://www.aber.ac.uk/media/Documents/short/webident.html](http://www.aber.ac.uk/media/Documents/short/webident.html)
- Chakrabarti, Soumen, Dom Byron, Raghavan, Prabhakar, Rajagopalan, Sridhar, Gibson, David, Kleinberg, Jon (1998): Automatic Resource Compilation by Analyzing Hyperlink Structure and Associated Text. Proceedings of the 7th World Wide Web conference. <http://decweb.ethz.ch/WWW7/1998/com1998.html>
- Deibert, Ronald J. (1997): Parchment, Printing and Hypermedia: Communication in World Order Transformations. New York: Columbia university press.
- Demarest, Marc (1996): Rhetoric, Epistemology and the 'Net: The Ethics Of Web Publishing. <http://www.noumenal.com/marc/toxic.html>
- Durkheim, Emile (1982): The rules of sociological method. The Free Press, New York.
- Ferligoj, Anuška, Leskošek Karmen, Kogovšek, Tina (1995): Zanesljivost in veljavnost merjenja. Ljubljana: FDV.
- Giddens, Anthony (1991): Modernity and Self-identity. Polity Press, UK.
- Gygi, Katherine (1990): Recognizing the symptoms of hypertext...and what to do about it. V: Brenda Laurel (ur.): The art of human computer interface design. 297–287. Reading: Addison-Wesley.
- Habermas, Jürgen (1984): The theory of communicative action: Reason and the rationalization of society. London: Heinemann.
- Hambridge, Sally (1995): RFC 1855: Netiquette Guidelines. <http://ludwig.sc.intel.com/rfc/rfc1855.txt>
- Hine, Christine (2000): Virtual Ethnography. London: Sage.
- Jacobs, Ian (2000): About the World Wide Web Consortium. [Http://www.w3.org/pub/about.html](http://www.w3.org/pub/about.html).
- Jones, Robert A., Spiro, Rand J. (1995): Contextualization, cognitive flexibility, and hypertext: The convergence of interpretative theory, cognitive psychology and advanced information technologies. V Susan L. Star (ur.): The Cultures of Computing. 146–158. Oxford: Blackwell.

- Jöreskog, Karl and Sörbom, Dag (1999): *LISREL 8.30 and PRELIS 2.30*. Scientific Software International, Inc.
- Kirschenbaum, Matthew G. (2000): Hypertext. Thomas Swiss (ur.): *Unspun: key concepts of understanding the World Wide Web*, 120–138. New York: New York University.
- Kolko, Beth & Reid, Elizabeth. (1998): *Dissolution and Fragmentation: Problems in On-Line Communities*. V: Steve G. Jones (ur.): *Cybersociety 2.0: Revisiting Computer-Mediated Communication and Community*, 212-231. Sage.
- Kollock, Peter. (1998): The economies of online cooperation: gifts and public goods in cyberspace. V: Marc Smith in Peter Collock (ur.): *Communities in Cyberspace*, 220-243. London: Routledge.
- Kraut, Robert, Mukhopadhyay, T., Szczypula, J., Kiesler, S. & Scherlis, W. (1998): Internet paradox: A social technology that reduces social involvement and psychological well-being? *American Psychologist*, 53(9), 1017-1032.
- Landow, George P. (1997): *Hypertext 2.0: The convergence of contemporary critical theory and technology*. London, Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Levine, Donald N. (2000): On the Critique of 'Utilitarian' Theories of Action. *Newly Identified Convergences among Simmel, Weber and Parsons. Theory, Culture & Society*, 17(1), 63–78.
- Marx, Gary T. (1999): What's in a name? Some reflections on the Sociology of anonymity. *The Information Society*, 15: 99–112.
- Mitra, Ananda, Cohen, Elisia (1999): *Analyzing the Web: Directions and Challenges*. V Steve Jones (ur.): *Doing Internet Research: Critical Issues and Methods for Examining the Net*, 179–203. London, New Delhi: Sage.
- Mosco, Vincent (2000): *Political Economy*. V Thomas Swiss (ur.): *Unspun: Key Concepts for Understanding the World Wide Web*. New York and London: New York University Press, 51–66.
- Nelson, Theodor H. (1990): The right way to think about software design. V Brenda Laurel (ur.): *The art of human computer interface design*. Reading: Addison-Wesley 235–243.
- Nelson, Theodor H. (1965/1999): *Summary of the Xanadu Hypertext System*. V: Victor J. Vitanca (ur.): *CyberReader*. Longman.
- Oblak, Tanja (2001): *Images of Electronic Democracy: Communication Technologies and Changes in Participation and Communication Processes*. Ljubljana: doktorska disertacija.
- Petrič, Gregor (2003): *Družbeno delovanje v omrežju svetovnega spleta: Individualni in strukturni vidiki*. Doktorska disertacija. Ljubljana: FDV.
- Pajares-Tosca, Susana (2001): A pragmatics of Links. *Journal of digital information*, 1(6). [Http://jodi.esc.soton.ac.uk/articles/v01](http://jodi.esc.soton.ac.uk/articles/v01)
- Rinaldi, Arlene (1998): *The Net: User Guidelines and Netiquette*. <http://www.fau.edu/netiquette/net/netiquette.html>
- Ryan, Marie-Laure (1999): *Cyberspace, Virtuality, and the Text*. V: Marie-Laure Ryan (ur.): *Cyberspace Textuality: Computer Technology and Literary Theory*, 78–110. Indiana: Indiana University Press.
- Shields, Rob (2000): The Ethics of the Index and its Space-Time Effects. V: A. Herman & T. Swiss (ur.): *The World Wide Web and contemporary cultural theory*, 145-161. New York: Routledge.
- Tabbi, Joseph (2000): *Narrative*. V Thomas Swiss (ur.): *Unspun: Key Concepts for Understanding the World Wide Web*. 138–148. New York: NY University Press.

Touraine, Alain (1995): Critique of modernity. Cornwall: Blackwell.

Turkle, Sherry (1995): Life on screen: Identity in the age of the internet. Touchstone, New York.

Westrum, Ron (1991): Technologies and Society: The shaping of people and things. Belmont: Wadsworth.

Avtorjev naslov:

Dr. Gregor Petrič, docent

Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Kardeljeva pl. 5, SI-1000 Ljubljana

e-mail: gregor.petric@uni-lj.si

Rokopis prejet julija 2003, dokončna verzija za objavo pa decembra 2003.

*Članek je po mnenju uredništva uvrščen v kategorijo
izvirni znanstveni članek s kvantitativno argumentacijo.*

Seksizem v računalniško posredovani komunikaciji

POVZETEK: Adolescentska in postadolescentska rekreacijska kultura klepetalnic (IRC) teži k formiranju surovih in zelo neposrednih oblik seksizma in spolnega nadlegovanja, v diskusijskih forumih, ki so usmerjeni k diskusijam med udeleženci in udeleženkami, pa je tovrstni seksizem oziroma neenako obravnavanje oseb na podlagi spolne identitete prikrito, tipično racionalizirano in maskirano z neke vrste intelektualno uglajenostjo. V obeh primerih pa imamo pravzaprav opravek z zgolj različnimi strategijami za doseg istega cilja: to je omejevanje participacije žensk z namenom ohranjanja nadzora moških in moških interesov. Ženske pri vključevanju v »on-line« interakcijo pogosto doživljajo ignoriranje ali trivializiranje svojih sporočil in v kolikor vztrajajo pri prezentaciji svojih stališč, so neredko obtožene, da cenzurirajo moške udeležence, ki svojo argumentacijo utemeljujejo tudi na poudarjanju, da je internet svoboden prostor brez cenzure.

KLJUČNE BESEDE: računalniško posredovana komunikacija, seksizem, identiteta, anonimnost

1. Uvod

Računalniško posredovana komunikacija (v nadaljevanju RPK; angl. CMC - Computer Mediated Communication) si je v sodobnem svetu nesporno izborila status pomembnega komunikacijskega sredstva. Prednosti tovrstnega komuniciranja je veliko, sama uporaba RPK pa je zajela praktično vse ravni vsakdanjega življenja. O tehnoloških in tudi o družbeno-kulturnih vidikih in prednostih RPK je popularni in akademski tisk veliko pisal zlasti v 80. in 90. letih prejšnjega stoletja. V ospredje so postavljali demokratizacijski vidik RPK, precej nevprijetno pa so napovedovali tudi nadaljni razvoj RPK, in sicer v smer vse bolj izpopolnjenega medija, ki posameznikom in posameznicam nudi možnost enakopravnejše participacije. Kasnejše raziskave so tovrstne smeje napovedi relativizirale, dejanski izsledki komunikacijskih praks pa so nakazovali, da RPK v določeni meri zgolj reproducira vzpostavljene načine komunikacije in da v pretežni meri reproducira vzpostavljene načine odnosov med posamezniki in posameznicami.

Članek¹ se osredotoča na komunikacijske odnose med spoloma v RPK, oziroma natančneje: na problematiko seksizma oziroma neenakega obravnavanja oseb na podlagi spolne pripadnosti. V članku opredelimo posamezne tipe RPK, kjer zlasti vzpostavljamo distinkcijo med sinhronimi in asinhronimi oblikami RPK, ki je ena izmed bistvenih tehnoloških distinkcij med tipi RPK in ki deloma vpliva tudi na samo rabo jezika v

RPK. Prikažemo tudi konkretne primere seksizma, ki izvirajo deloma iz tujih virov, deloma pa so rezultat lastnega raziskovanja slovenskih klepetalnic in forumov. Članek opozarja tudi na vprašanje anonimnosti in v povezavi s tem na nekatere komunikacijske značilnosti RPK.

2. Računalniško posredovana komunikacija kot sodobna agora?

Nove komunikacijske tehnologije se pogosto predstavljajo kot odskočna deska za vzpostavljanje novih socialnih razmerij. Za internet pogosto slišimo, da je inherentno demokratičen in da izenačuje tradicionalne distinkcije glede socialnih statusov ter ustvarja možnosti za »šibkejš« posameznike in skupine, da ti lahko participirajo z ostalimi posamezniki v RPK. Zlasti pa se poudarja, da internet vodi k večji spolni enakosti žensk kot socialno, politično in ekonomsko »šibkejšega« spola. Raziskovalka Herringova navaja naslednje argumente:

1. RPK, ki bazira na tekstu in v kateri so fizične in širše kontekstualne vezi odsotne, povzroča irelevantnost ali celo »nevidnost« spola »on-line« udeležencev in udeleženk, s čimer naj bi tako ženske kot moški participirali enakovredno, torej v nasprotju z uveljavljenimi tradicionalnimi načini moške prevlade v »face-to-face« komunikaciji.
2. Kot omrežje, ki povezuje geografsko ločene uporabnike, RPK podpira manj uveljavljene družbene skupine, da najdejo sebi ustrezno »on-line« skupnost in da se organizirajo na podlagi skupnih interesov.

Seveda tovrstne prednosti interneta izkoriščajo tudi moški, razlika je zlasti v tem, da za ženske internet odstranjuje bariere glede participacije na področjih, kjer ovire običajno ne obstajajo za moške. Internet namreč zaradi zgoraj naštetih značilnosti pomeni prostor poljubne interakcije, česar v tradicionalnih kontekstih ženske pogosto ne morejo doseči. (Herring 2001: 1). V tak prostor poljubne interakcije v tradicionalnih kontekstih ženske pogosto niti niso vključene.

Razvoj in uporaba vsake tehnologije sta vedno vključena v določen socialni kontekst, in tudi oblikovana na podlagi vsakokratnega konteksta. Ali torej internet zares spreminja globoko vkoreninjene komunikacijske prakse spolne neenakosti, ali se že vzpostavljeni načini neenakosti v komunikaciji zgolj preslikavajo v »on-line« komunikacijo? To je bistveno vprašanje, saj so preroške vizije RPK kot svobodnega in demokratičnega medija napovedovale razvoj prav v tej smeri. V preteklih raziskavah² smo opozorili, da lahko idejo »virtualne osvoboditve« »preverjamo« prav pri vprašanju spola in navedli analize, ki kažejo na spolno diferenciran diskurz, kar samo idejo »virtualne osvoboditve« vsekakor slabi. Če bi namreč vklapljanje v prostore namišljenih svetov dosledno pomenilo izgubo spolne identitete, potem v teh prostorih ne bi našli pretirano veliko spolno pogojenih diferenciacij (Oblak 1998: 86). Ker pa je matrica mrežnih situacij v določeni meri pravzaprav nadaljevanje njene "originalne" matrice - matrice predvirtualnih sistemov - mnoge sodobne avtorice opozarjajo na nekatere dejavnike, ki določajo spolne razlike tudi znotraj kiberprostoru. Ženske se v virtualni svet - tako na primer trdi Dawn Dietrich - vključujejo kot v socialni svet, ki ga pretežno definirajo na podlagi lastnih izkušenj.

Ženske projicirajo utelešene identitete na področje kiberprostora in vstopajo med virtualne skupnosti kot v socialni svet, ki ga definirajo na podlagi lastnih izkušenj v širši kulturi (Dietrich 1997: 180; Oblak 1998: 96). Ženske v ta "novi" svet projicirajo tudi ustaljene komunikacijske obrazce, tak tip obnašanja pa prej poudarja kot negira konzervativne relacije med spoloma, saj se vzorci ženskega sodelovanja v maločem razlikujejo od situacij, ki so značilne za svet realnih družbenih odnosov.

Zelo predvidljive in stereotipne komunikacijske prakse seveda lahko opazimo tudi pri moškem spolu. Hipotetični potenciali internetske kulture (zlasti ideja o virtualni osvoboditvi) niso skladni z dejanskimi izkušnjami, saj uporabniki in uporabnice pogosto opozarjajo, da prihaja do prenosa miselnih ter izkustvenih vzorcev, ki so značilni za situacije zunaj virtualne kulture, tudi v prostore, odnose in komunikacijske interakcije znotraj RPK. Posamezniki in posameznice torej delujejo v skladu s strukturo vrednostnih usmeritev, ki jih vodijo že pri oblikovanju in ohranjanju odnosov v realnem svetu (Oblak 1998). Diskurzivne analize RPK kažejo, da ženski govor vključuje opravičila, vprašanja, usmerjenost na posamezno osebo, podporo sogovorncem, medtem ko so za moški govor značilne močnejše trditve, samopromocija, retorična vprašanja, avtoritativna usmerjenost. Za žensko »on-line« komunikacijo naj bi bil značilen *rapport talk*, za moško pa *report talk* (Jaffe et al 1999).

V nadaljevanju bomo nanizali nekaj primerov, ki kažejo na dejstvo, da se seksistični vzorci obnašanja in tipi interakcije v polju RPK (še) niso spremenili, in da strukturne prednosti te komunikacije hkrati pomenijo tudi možnost nadaljnje reprodukcije komunikacijskih odnosov, ki ohranjajo neenako obravnavanje oseb na podlagi spolne pripadnosti.

3. Tipi RPK in kontekst raziskovanja RPK

RPK vključuje različne tipe interaktivnih načinov komunikacije, kot so elektronska pošta, diskusijske liste, klepetalnice, forumi, in tako imenovane večuporabniške objektivno orientirane klepetalnice (MUD - Multi-User Dimensions). Vsi ti tipi so tekstualni, in vključujejo natipkane besede, ki se preberejo na računalniškem zaslonu.

Znana fraza »On the Internet, nobody knows you're a dog«, objavljena v reviji *The New Yorker* julija 1993, ponazarja prvo »optimistično« fazo glede vizij RPK, in temelji na argumentu, da anonimnost ukinja kakršnokoli informacijo o udeležencih interakcije (edina informacija in s tem identiteta je tisto, kar vsak sam napiše in pošlje drugim udeležencem) in s tem postavlja vse udeležence v enakovreden položaj, saj postanejo informacije o spolu, starosti, narodnosti, in podobno, »nevidne«. Ko se je RPK v zgodnjih 90-ih letih prejšnjega stoletja intenzivneje razširila med uporabnike in uporabnice, in ko so ženske aktivneje in pogosteje pričele uporabljati RPK za medosebno interakcijo, so se pričele pojavljati tudi poglobljene študije, ki so zadevale dejansko stanje in dejanske komunikacijske prakse uporabnikov in uporabnic RPK. V nasprotju z optimizmom, ki je bil značilen za obdobje 80-ih let prejšnjega stoletja, so kasnejše raziskave problematizirale idejo spolne enakosti v RPK, saj naj bi moški ali pa osebe z višjim statusom »off-line« pričele dominirati tudi v novih računalniško posredovanih okoljih (Herring

2001: 4). Raziskovalci so poročali o uporabi agresivnih strategij s strani moških v »on-line« diskusijah, med katerimi je bilo veliko usmerjenih neposredno na ženske. Ženske so bile hkrati pogostejše tiste, ki so na tovrstne napade reagirale z odporom, bodisi so »utihnile« ali pa celo odšle iz diskusijskega foruma ali klepetalnice. Tako akademski kot popularni tisk je tudi poročal o spolnem nadlegovanju prek interneta.³

Seveda pa to dejstvo poraja naslednji paradoks: kako lahko spolna neenakost in spolno nadlegovanje obstajata v očitno anonimnem mediju? Pogledali bomo osnovne značilnosti RPK in skušali na podlagi teh značilnosti rekonstruirati vzroke za reprodukcijo neenakopravnih vzorcev obnašanja, ki se pojavljajo v RPK.

3.1 Asinhrona računalniško posredovana komunikacija

Asinhrona RPK pomeni komunikacijo, ki ne poteka v realnem času, in je torej komunikacija, kjer se, na primer, odgovor na vprašanje lahko pojavi šele po nekaj dneh, vsekakor pa ne takoj, torej drugače kot v primeru *Internet Relay Chat*-a. Asinhrona komunikacija nudi teoretično možnost anonimnosti, v praksi pa je bila prava anonimnost težko dosegljiva, zlasti v začetkih interneta, ko je bilo potrebno za doseg anonimnosti preoblikovati svoj naslov elektronske pošte, kar pa je zahtevalo določeno poznavanje tehnologije. Bolj pomembna je ugotovitev, da uporabniki in uporabnice niso bili nujno zainteresirani za anonimno komunikacijo; uporaba realnih imen je namreč vzbujala občutek resnosti in »namenskosti« interakcije in je bila zagotovilo, da interakcija ni zgolj »igra«. Kljub temu tekstualno zasnovana interakcija vseeno razkriva manj identitete kot »face-to-face« interakcija, pa tudi uporabniki in uporabnice včasih uporabljajo spolno nevtralne psevdonime. Uporabnice lahko predstavijo sebe na način, ki prekine (potencialno) diskriminacijo in nadlegovanje. V ta namen lahko izberejo spolno nevtralno ime. Povedali smo že, da na internetu povsem sami konstruiramo svoje on-line identitete in predstavimo sebe tako, kot sami želimo. To pa je tudi del rešitve omenjenega paradoksa: spol je pogosto »viden« oziroma ga je možno določiti na podlagi diskurzivnih strategij, torej tistih elementov, katerih se posameznik ne zaveda oziroma nad katerimi ima manj nadzora in jih tudi težje spremeni (Herring 2001: 4-5). Erwing Goffman je v svojem klasičnem delu "The Presentation of Self in Everyday Life" razlikoval med *expressions given in expressions given off*. Prva vrsta prezentacij so namenoma postavljena sporočila, ki indicirajo, kako nekdo želi, da bi bil percipiran, torej nakazujejo njegovo željo, kakšen bi želel biti viden v očeh drugih ljudi. Slednja so po drugi strani neintencionalna in izdana sporočila, torej sporočila, ki "pricurjajo skozi" in so torej informacije, ki jih oddajamo, ne da bi se (jih) zavedali (Goffman 1959). Te vrste informacij tudi niso odvisne od tipa kanala, samo besedilo je povsem zadosten medij za določevanje identitete. Lingvistične značilnosti, ki signalizirajo spol, so podobne tistim, ki so znane iz »face-to-face« komunikacije, in vključujejo uporabo glagolov, profanosti in vljudnosti. Obstoja generalna tendenca, da nekatere od teh značilnosti bolj korelirajo z žensko populacijo, druge pa z moško populacijo (Herring 2001: 5). To koreliranje je seveda ideološki učinek nenehnih socialnih reprezentacij, ki predstavljajo, kakšne so tipične »moške« in »ženske« lastnosti, tako da so tudi stili interakcije socialno naučeni in socialno konstruirani, in nikakor niso rezultat »bioloških« značilnosti moškega ali ženske. Razlike med moškim

in ženskim stilom tudi ne pomenijo, da to pravilo velja za vse posameznike in posameznice.

V asinhronih oblikah RPK so raziskovalci in raziskovalke opazili, da moški pošiljajo daljša sporočila, predstavljajo svoja stališča kot »dejstva«, uporabljajo bolj »surov« jezik in izkazujejo tekmovalnost do sogovorcev in sogovork. Po drugi strani ženske pošiljajo krajša sporočila in pogosteje argumentirajo svoja stališča, večkrat tudi izražajo podporo drugim. Manjšinski spol v »on-line« forumih teži k modificiranju svojega komunikacijskega stila v smer prilagajanja večinskemu obrazcu. Ženske v »moškem« forumu težijo k višji stopnji agresivnosti, medtem ko moški v prevladujoče »ženskem« forumu težijo k manj agresivnemu vedenju (Herring 2001: 5). V spolno mešanih javnih diskusijskih forumih ženske pošiljajo manj sporočil, in so tudi manj pripravljene nadaljevati z diskusijo, kolikor njihovo sporočilo ne prejme nobenega odgovora oziroma reakcije drugih diskutantov. Ženske tudi prejmejo manj sporočil (od moških in žensk) in redkeje nadzorujejo temo pogovora, razen v forumih z izrazito številčno prevlado žensk. Manjša učinkovitost žensk v spolno mešanih forumih je tudi delni razlog, zakaj so zelo v uporabi eksplicitno ženski »on-line« forumi s prevladujočo žensko populacijo in točno opredeljenimi temami diskusije; podobnih forumov z izrazito prevlado moških je precej manj, saj ti lahko nemoteno posredujejo svoj »glas« tudi v običajnih spolno mešanih diskusijskih forumih.

Ženske bolj aktivno participirajo in tudi dosegajo večji vpliv v okoljih, kjer so norme interakcije nadzorovane s strani pooblaščenega posameznika ali posameznice, ki moderira oziroma spremlja interakcijo. Raziskovalka Herringova (Herring 2001: 7) tudi ugotavlja, da študentke aktivneje sodelujejo v »on-line« razredih, kjer je interakcija vodena s strani moderatorja - profesorja. Tu zopet naletimo na paradoks: zakaj ženske čutijo večjo »svobodo« pri participaciji, kjer jih nadzoruje vodja ali moderator foruma? Odgovor je pravzaprav glede na trenutne (seksistične) razmere v diskusijskih forumih preprost: moderator v forumu ni zgolj »cenzor«, ampak tudi zagotavlja okolje, kjer posameznice ne bodo deležne opazk, žaljivk ali nadlegovanja. Potreba po takem »zagotovilu« v podobi moderatorja tudi opozarja na fundamentalno napako v vizijah »samoregulativne« demokracije na internetu, ki naj bi producirala enakovredno participacijo: absolutna svoboda, zlasti v smislu *everything goes*, zlasti favorizira najbolj agresivne posameznike ali posameznice. V skladu s to predpostavko so tipični tudi rezultati obsežne ankete⁴, kjer so moški kot največjo nevarnost za uporabnike interneta opredeljevali »cenzuro«, medtem ko so ženske opozarjale na vprašanje zasebnosti.

3.2 Sinhrona računalniško posredovana komunikacija

Študije asinhronne komunikacije (»on-line« forumi) so pokazale na nekatere mehanizme, na podlagi katerih je spol v RPK vseeno moč določiti, nekateri avtorji pa zato večjo možnost za anonimnost pripisujejo sinhronim (*real-time*) oblikam interakcije, kot je *Internet Relay Chat*. Dinamika relacij, kar zadeva moč, dominanco in spolno neenakopravnost, naj bi bila v sinhronih oblikah (klepetalnicah), v katerih uporabniki nimajo povezav na »realno« okolje, precej irelevantna. Raziskovalka Brenda Danet prav tako izraža določen optimizem, vendar na podlagi drugačnih razlogov: Po njenem mnenju

so »klepetalci« bolj anonimni zato, ker »rekreacijsko« okolje klepetalnic vzpodbuja uporabnike in uporabnice k uporabi psevdonimov, ki delujejo kot maske, in tako »vabijo« k eksperimentaciji s spolnimi identitetami na igriv, »karnevalski« način, in ki »osvo-bajajo« uporabnike restriktivnih spolnih binarnih opozicij (Herring 2001: 8). Menimo pa, da predpostavka tovrstne virtualne osvoboditve še vedno v enaki meri reproducira seksizem in neenakopravnost ljudi na podlagi klasičnih elementov.

Navedli bomo konkreten primer, ki kaže na nekatere šibke nastavke tovrstne argumentacije. Uporabniki in uporabnice »on-line« klepetalnic so precej bolj motivirani in nezadržani pri izražanju in eksperimentiranju z različnimi vidiki svoje osebnosti, ki bi jih sicer zaradi socialnih inhibicij pustili neodkrite. Emancipatorični značaj se po drugi strani navidezno kaže v tem, da virtualni svet omejuje frustracije, ki smo jih posamezniki in posameznice deležni zaradi svojega fizičnega izgleda. Prav v to smer je uperjen zelo popularen pojav virtualnih zmenkov (angl. *cyberdating*). Lynn Schofield Clark (1998) trdi, da so zlasti dekleta navdušena nad možnostmi, ki jih omogoča *Net dating*; anketiranke v njeni raziskavi so namreč povedale, da se na internetu obnašajo bolj agresivno (oziroma ideološko rečeno bolj po "moško"?) in lažje izražajo svoja čustva, prav tako pa se postavljajo v močnejši položaj v medsebojnih odnosih. Precej deklet je tudi priznalo, da so v virtualnih zmenkih sprejele novo fizično identiteto, saj so sebe opisale kot (bolj) privlačne in s tem postale (bolj) atraktivne za moške. Tovrstne identitetne strategije ne uresničujejo zgolj potreb po izogibanju bolečini in žalosti ob morebitni zavrnitvi, ampak naj bi tudi nevtralizirale nekatere vidike heteroseksualnega sistema, v katerem je privlačnejšim dekletom namenjena večja pozornost. S tem, ko vsak konstruira svojo fizično podobo v skladu z določenim zamišljenim "idealom", naj bi tudi odpadlo vrednotenje in ocenjevanje posameznikov in posameznic na podlagi fizične podobe. Moški naj bi s tem izgubili nekaj svoje moči, saj zunanji videz kot "kriterij" ocenjevanja deklet izgine. Sami akterji trdijo, da je pozitivna lastnost v tem, da je fizični kontakt pravzaprav nemogoč in da posamezniki in posameznice med seboj lažje komunicirajo, saj niso "pod pritiskom" socialnih norm in estetskih idealov. Prav tako dekleta spreminjajo svojo fizično podobo z namenom zagotavljanja večje socialne moči. A že samo dejstvo, da skoraj vsi omenjajo to prednost svobodne prezentacije na internetu, hkrati kaže na to, da je fizična podoba v realnem življenju za zmenek zelo pomembna (Schofield Clark 1998: 165-169). Čeprav torej mnogi govorijo, da niso več "pod pritiskom" estetike v RPK, to hkrati dokazuje, da so "pod pritiskom" v svojih glavah in da se estetski ideali kot pomembni dejavniki zmenkov ohranjajo (vsaj) v glavah.

Menimo, da je problem v tem, da se moč, ki je na internetu omogočena skozi samo-reprezentacijo, ne transformira v spremenjene spolne vloge in pričakovanja v socialnem svetu zunaj virtualnega prostora. To pomeni, da je možnost novih komunikacijskih tehnologij za rušenje socialnih sistemov precej omejena. Čeprav tovrstne identitetne strategije zavračajo *real life* normativne podobe, torej podobe žensk kot estetskega spola, kot spola, ki se mora (nujno) narediti privlačnega, jih s tem ne ukinjajo. Z zavračanjem določenih normativnih podob se "po tihem" potrdi mnenje, da so določeni konkretni stereotipi tisto "normalno" v "realni" družbeni situaciji, hkrati pa se lahko določenemu stereotipu podeli status "konsistentnosti" oziroma se normativni podobi podeli obče-

veljaven status. Estetski ideali, ki jih na ekranu ne opazimo, se s temi dejanji potrdijo in se še naprej reproducirajo v družbi (Praprotnik 2001: 125). To tezo dokazuje tudi pogovor z nekim intervjuvancem, ki je v pogovoru naštel nekatere prednosti internetskega zmenka. Opozoril je na dejstvo, da na internetu ljudi ne vidiš, kar pomeni, da jih najprej spoznaš in morda tudi vzljubiš, čeprav ti po fizičnem videzu ne ustrezajo (Schofield Clark 1998: 167). To naj bi pomenilo, da je medsebojni kontakt bolj enakopraven oziroma da ni diskriminatoren, saj nimamo pred očmi fizične podobe. Toda v čem je ta enakopravnost? Kot sledi iz njegovega argumenta, je enakopravnost prav v enakopravni "odsotnosti" fizične podobe. Enakopravni smo torej zato, ker nihče nikogar ne vidi. Toda kaj je potemtakem "podlaga" te enakopravnosti? Mislimo, da prav fizični videz, ki je torej tisto *common sense* verjetje, ki je na internetu zaradi odsotnosti sicer zakrito in brez veljave, a ki po drugi strani ni ukinjeno, saj še naprej obstaja v glavah. Odsotnost fizičnega videza, ki se opredeljuje kot pozitiven argument, je torej pravzaprav priznanje, da smo (še vedno) zasidrani v hegemonističnih predstavah o normah telesne privlačnosti (Praprotnik 2001: 123-125).

Navdušenost nad internetskimi odnosi, ki jih izražajo najstnice v raziskavi (Schofield Clark, 1998), je skladna z ugotovitvami Susan Herring, namreč, da v »on-line« klepetalnicah obstaja višja spolna enakost. Ženske in moški v klepetalnicah participirajo bolj enakopravno kot v »face-to-face« komunikaciji, tako glede povprečnega števila poslanih in prejetih sporočil kot tudi glede povprečne dolžine sporočil. Zanimivo je, da v nekaterih klepetalnicah ženske prejmejo celo več sporočil kot moški, vendar je tovrstna »pozornost« do ženskega spola nemalokrat posledica drugega tipa dejavnosti, ki je zelo tipičen za *Internet Relay Chat*: flirtanje. Po našem mnenju ti podatki kažejo na nekaj drugega: višja spolna enakost je zlasti posledica dejstva, da so nekateri ideološko posredovani vzorci komunikacije odsotni, kar pa seveda še ne pomeni, da se ne reproducirajo naprej.

Različni raziskovalci in raziskovalke (Reid, 1991; McElhearn 1996; Paolillo 1999; Voiskounsky 2000; Herring 2001;) so ugotavljali tudi lingvistične značilnosti klepetalnic. Večina sporočil je izrazito kratkih; Herringova navaja, da so v povprečju dolga 4-12 besed, daljša sporočila pa se običajno pojavljajo v »notranjih dialogih«, ko se v okviru splošnega klepeta v »zasebni klepet« zapleteta dve osebi. Glede pogostosti pošiljanja sporočil raziskave ugotavljajo, da v klepetalnicah pravladujejo moški (po nekaterih približnih ocenah obstaja razmerje tri moški: ena ženska), večina žensk pa je soočena s poskusom flirtanja prek klepetalnice. Za tako imenovane MUD klepetalnice Curtis navaja, da je 70 % igralcev moškega spola (Curtis 1992).

Podobno kot v asinhronih oblikah RPK, tudi v sinhronih klepetalnicah nastopajo primeri agresivnosti do žensk, in tovrstno vedenje je običajno zopet prikrito ali neprikrito seksualnega izvora. Empirična opazovanja klepetalnic kažejo, da je primerov uspešnega »prikrievanja« spola oziroma izdajanja za drug spol pravzaprav malo. Delno je vzrok v samih posameznicah in posameznikih, ki ugotavljajo, da morajo investirati velik napor, če želijo postati osebe, ki sicer niso. Prav zato večina udeležencev in udeleženk ne glede na vzdevek (angl. *nickname*) komunicira na način, ki ga tudi sicer uporabljajo. Susan Herring je v študiji ugotovila, da je kar 89 % vseh spolno obeleženih interakcijskih stilov v šestih IRC kanalih izkazovalo ženskost in moškost na tradicionalen, celo stereo-

tipen način, torej 89 % udeležencev in udeleženk nikakor ni skušalo preseči binarno vzpostavljene pozicije moško-žensko. V isti študiji je tudi ugotovila, da uporabniki IRC-a izražajo elemente svoje spolne identitete zelo pogosto (vsaka 3-4 vrstica teksta), tako da obstoja tendenca, da dlje ko je nekdo v določeni klepetalnici, večja je tudi možnost, da bo on/ona tudi razkril/a dejansko identiteto (Herring 2001: 9).

4. Primeri »on-line« seksizma

Susan Herring (1999) je zabeležila kar nekaj primerov spolnega nadlegovanja in seksizma. Ne glede na razlike med tipi RPK (torej ali gre za sinhrono ali asinhrono komunikacijo), in ne glede na demografske razlike ali namen komunikacije med udeleženci, analize interakcije kažejo na velike podobnosti. Tako v sinhronih kot v asinhronih oblikah interakcije prihaja s strani moških do posredovanja sporočil, ki so razmeroma pogosto žaljiva ali poniževalna za ženske. V tovrstnih primerih je običajen scenarij naslednji: ženske reagirajo na tovrstna sporočila z ugovori in replikami, moški pa nato pogosto okrivijo ženske za osebe, ki se rade prepirajo. Ženske se bodisi uklonijo uveljavljenemu »moškemu« vzorcu interakcije ali pa utihnejo.

Nadlegovanje je med drugim odvisno od komunikacijskih oziroma tehnoloških možnosti posameznega tipa interakcije. V sinhronih oblikah, kot je IRC, lahko operaterji kanala preprosto izločijo posameznega udeleženca (angl. *kick*), kar se ženskam neredko tudi zgodi. Tovrstna možnost po drugi strani ne obstoja v asinhroni komunikaciji, kjer morajo nadlegovalci svoje »napade« na sogovorke in sogovorke oblikovati na povsem lingvistični ravni. Razlike glede tipa nadlegovanja in seksizma se izkazujejo tudi na podlagi starosti udeležencev in namena komunikacije. Adolescentska in postadolescentska rekreacijska kultura klepetalnic teži k formiranju surovih in zelo neposrednih oblik seksizma in spolnega nadlegovanja, v diskusijskih forumih, ki so usmerjeni k pogovorom med udeleženci in udeleženkami, pa je tovrstni seksizem oziroma neenako obravnavanje oseb na podlagi spolne identitete prikrito, tipično racionalizirano in maskirano z neke vrste intelektualno uglajenostjo. V obeh primerih pa imamo pravzaprav opravek z zgolj različnimi strategijami za doseg istega cilja: to je omejevanje participacije žensk z namenom ohranjanja nadzora moških in moških interesov. Ženske pri vključevanju v »on-line« interakcijo pogosto doživijo ignoriranje ali trivializiranje svojih sporočil in v kolikor vztrajajo pri prezentaciji svojih stališč, so neredko obtožene, da cenzurirajo moške udeležence, ki svojo argumentacijo utemeljujejo tudi na poudarjanju, da je internet svoboden prostor brez cenzure. Opozarjanje nekaterih moških udeležencev, da je potrebno svobodo govora strogo braniti, je hrbtna stran zelo uveljavljene strategije, ki maskira interese moških predstavnikov. Diskriminatorno vedenje je še posebej pogosto v situacijah, ko dominantne osebe (moški) povečano participacijo žensk razumejo kot grožnjo njihovi dominantni poziciji v RPK (Herring 1999: 151-152).

V ta namen si je zanimivo ogledati retorične mehanizme tovrstnega neenakopravnega obravnavanja. Herringova je opravila analizo sinhronih in asinhronih forumov in zastopa stališče, da če izrazito podobne primere spolno obeležene diskurzivne dinamike lahko najdemo v povsem različnih (komunikacijskih) kontekstih, potem so tudi možnosti, da

je vse skupaj zgolj stvar naključja, razmeroma majhne. Analizirala je klepetalnico *#india* ter diskusijski forum *Paglia-L*. Klepetalnico *#india* pretežno obiskujejo Indijci, ki živijo v angleško govorečih državah zunaj Indije, zlasti v ZDA, Kanadi, Veliki Britaniji in Avstraliji. V drugem primeru pa gre za forum, katerega udeleženci so običajno nahajajo na univerzah v ZDA in v Kanadi, ter vključuje študente/tke in profesorje/ice. Raziskovalka je pozornost usmerila na diskusijo, ki je zadevala tematiko, o kateri so množično pisali kanadski časopisi. Gre za primer profesorja matematike (Matin Yaqzan), ki so ga prisilili v predčasno upokožitev, ker je v nekem študentskem časopisu obdolžil dekleta sama za tako imenovani »date rape« in predlagal, da v kolikor se ženske čutijo psihično in fizično prizadete, bi jim morali plačati za »njihovo nevšečnost«. Tovrsten ciničen odnos do resnega problema posilstev, ki se zgodijo zaradi omamljanja žensk, je torej sprožil živahno diskusijo. V obeh primerih je bilo udeleženih več predstavnikov moškega spola, ki so pošiljali več sporočil in tudi daljša sporočila. Spol je bil v obeh primerih določen na podlagi imen in drugih informacij, ki so jih udeleženci in udeleženke (ne)hote posredovali med interakcijo. Nekatero primere seksizma, ki ga je raziskovalka odkrila, bomo prikazali malo kasneje.

V sinhroni komunikaciji je dodaten element neenakopravnega obravnavanja oseb že omenjena možnost, da operater izloči določeno osebo, ki se mora zatem zopet priključiti v sobo (angl. *chat room*), če želi sodelovati. Te »sankcije« lahko izvajajo samo določene »pooblaščenec« osebe, katerih siceršnja funkcija je vzdrževanje reda v sobi s tem, da izločijo neprijetne osebe. V praksi pa se pogosto dogaja, da so prav ti operatorji osebe, ki na podlagi svojih pooblastil izvajajo neenakopravnost (Herring 1999: 153-155).

Naša lastna raziskovanja sinhronih oblik interakcije v slovenskih klepetalnicah so tudi zabeležila tovrstne primere, kjer se socialno omrežje in medsebojne relacije med udeleženci konstituirajo na podlagi statusov, ki jih imajo osebe v interakciji. Tako prihaja do »zavezništev« med »navadnimi« udeleženci in udeleženkami interakcije ter operatorji (skrajšano tudi: *opers*, *ops*). Na neki izrazito nestrpni slovenski klepetalnici⁵ znotraj IRC-a smo zasledili tudi naslednjo izjavo udeleženca:

.....
[BoyScout] Jast bi rad mel op da bi tiste čefurje k se kaj pizdijo dol metal⁶

.....
Operatorji svoje moderiranje in ohranjanje reda v klepetalnici včasih izvajajo na izrazito pristranski način, glede na preference ali celo sugestije drugih običajnih razpravljalcev. Tak primer je naslednji, ki se je zgodil nekaj vrstic kasneje:

.....
[Hipi] newsted: dol ga vrš !!!
[Hipi] newsted: dol ga vrš !!!
[Hipi] newsted: dol ga vrš !!!⁷

.....
Operator newsted svojo »neobjektivnost« glede odločanja, kdo je »moteč« v kanalu, kasneje izrazi na naslednji način:

.....
[NEWSTED] kerga nej kicknem ??

.....

To je tudi dokaz, da svoje pooblaščenosti ne izvaja samo v smislu objektivnega sankcioniranja motečih oseb, ampak je dovzeten za »sugestije« ostalih oseb v klepetalnici. Seveda pa je tudi veliko primerov žaljivega vedenja do sogovorcev, ki se ne strinjajo z uveljavljenim večinskim stališčem v klepetalnici. Pri naslednjih primerih ne gre za seksizem v RPK, temveč za sovražno nastrojenost proti drugim udeležencem. Te osebe so bile deležne agresivnih reakcij, kot je na primer naslednja:

.....
[BLONDINKA] ej folk sam povejte kva mate vi proti čapcem?????
[Koto] BLONDINKA SPIZDI⁸

.....
Nestrinjanje z večinskim mnenjem pa lahko doživi »delegitimacijo« tudi na drugačen, toda zelo tipičen način:

.....
[ACTION] GAYA sprašuje kaj so vam nardili?????????
[Koto] GAJA KJE TI ŽVIŠ
[GAYA] u sloveniji
[Hess] GAYA: ti ze nis slovenka
[Koto] gaja ti si zmedena
[NEWSTED] mrs cefurka!!!

.....
Susan Herring je proces spolnega nadlegovanja in žaljenja formulirala v shematsko obliko, ki je sestavljena iz 5 korakov in kaže na običajen proces agresivne interakcije v »on-line« komunikaciji:

- 1) Začetno stanje
- 2) Inicijacija spolnega nadlegovanja
- 3) Odpor
- 4) Stopnjevanje spolnega nadlegovanja
 - a) Osebe, ki so deležne spolnega nadlegovanja, se prilagodijo dominantnim skupinskim normam
 - b) Osebe, ki so deležne spolnega nadlegovanja, utihnejo.

Herringova (1999: 156-157) opisuje tudi celoten proces v analiziranih forumih in klepetalnicah. Na klepetalnici #india in v forumu *Paglia-L* v začetni fazi ni bilo znamenj, da bo prišlo do agresivne interakcije. V klepetalnici #india so se nahajale tri osebe ženskega spola, ki so bile prijateljice in so preprosto želele klepetati prek klepetalnice. Operator je pričel z nadlegovanjem, ker je imel občutek izključenosti iz njihovega pogovora. Raziskovalci in raziskovalke namreč ugotavljajo, da so ženske v klepetalnicah deležne visoke pozornosti, saj se večinoma pogovorov udeležujejo moški. Prav tako se nekateri moški počutijo ogrožene, kadar so soočeni z obstojem prijateljstev med ženskami, saj to ogroža tradicionalne patriarhalne modele, po katerih ženska oblikuje svojo socialno identiteto primarno na podlagi odnosa do moškega. Diskriminatorno vedenje se pogosteje pojavlja med nekaterimi moškimi, zlasti če ti ugotovijo, da je njihova dominantna pozicija znotraj klepetalnice ali foruma ogrožena spričo povečane

interakcije žensk, ki se ne strinjajo s predstavljenim stališčem. Tovrstno kritiko in protiargumente nekateri doživljajo kot napad na njihovo svobodo izražanja.

Aktivno predstavljanje nasprotnih stališč v forumu Paglia-L je doživelo odpor nekaterih moških udeležencev, ki so skušali okriviti ženske za neuspešnost interakcije in jih obdolžiti »cenzorstva«:

»Na žalost Mary kaže popolno nepoznavanje, kaj sploh pomeni svoboda govora.« (angl. *Sadly, Mary shows an absolute ignorance here of what freedom of speech is all about.*)

Označevanje oseb za cenzorje je še posebej močan termin konfrontacije in napada, saj je na internetu pojem »svobode govora« razumljen kot najvišje prepoznano »skupno dobro« (Herring 1999 : 156-157).

Odpor do spolnega nadlegovanja pa ženske gradijo na več načinov. V primeru klepetalnice #india, so se odločile za strategijo »kontranadlegovanja« s pomočjo neposrednih verbalnih akcij. Prikazali bomo primer diskusije med operaterjema kanala, ki sta moškega spola (Aatank, ViCe) in tremi ženskami, ki imajo naslednje vzdevke: st, sm, rani.

....

<Aatank>sm hi u can call me studboy. what color are your undies

<st> st's not wearing any thanks

<Aatank> st thats sad. what do u look like? how big are your thingies

<st> aatank ... relax... you might not be able to handle it ...

....

<ViCe> sm/st wanna have a threesome?

<st> no dogs allowed

....

<Aatank> rani how would u like a lot IN u

<st>hmmm aatank... wait till i throw up

....

Tovrsten odpor ne povzroči prenehanja nadlegovanja, ampak ima za posledico, da predstavniki dominantne skupine uporabijo močnejše in agresivnejše oblike nadlegovanja. V sinhronih klepetalnicah to pogosto pomeni uporabo možnosti izločitve osebe iz kanala, sama utemeljitev potrebe po izločitvi osebe pa ni podana, ali pa operaterji navajajo trivialne argumente, na primer zaradi »neprimerne jezika«. V konkretnem primeru so bile vse tri ženske izločene iz klepetalnice. Po ponovni priključitvi so doživele še silovitejša napade in označitve v stilu »ve neumne lezbijke« (angl. *u stupid lesbos*) ali pa »prekleta družčina nun« (angl. *a friggin sisterhood of Nuns*). V klepetalnicah nastopa namreč uveljavljena implikacija, da so ženske, ki na moška seksualno obeležena sporočila ne reagirajo pozitivno, ne glede na stopnjo žaljivosti, homoseksualke ali aseksualke.

Drugačni napadi nastopajo v diskusijskih forumih, kjer gre običajno za pogovor o določeni temi. Nestrinjanju z dominantnim moškim stališčem sledi napad in delegitimacija nasprotnega stališča kot izrazito napačnega in – to je zelo pogosta strategija - histeričnega (Herring 1999: 157-159).

Pri raziskovanju slovenskih on-line forumov smo naleteli na kar nekaj tovrstnih strategij delegitimacije žensk v spolno mešani interakciji. Navedli bomo primer iz foruma

na spletnih straneh tednika Mladina (<http://www.mladina.si/tehdnik/200247/clanek/uvod47/>), kjer bralci in bralke lahko komentirajo aktualne dogodke. V on-line verziji dnevnika Mladina se nahaja uvodnik, ki hkrati pomeni kontekst vsakokratne interakcije. V 47. številki Mladine (25. november 2002) ima uvodnik naslov »Sveto in profano«, in komentira aktualne politične dogodke. Pri soočenju percepcij diskutantov v forumu je prišlo do uporabe podcenjevalnega ali agresivnega jezika. Zastopanje drugačnih stališč je pogosto označeno kot »histerično« ali pa skuša podcenjevati osebo z nasprotnimi stališči:

.....

Štefani

2002-11-29 00:29:41 by Brutus

Ja ljubica zlata! V katero več mašino si pa ti padla, da so se ti možgani čisto raztopili? Preberi si še enkrat odgovor »Thinking Man-a«. Če ne bo šlo s prve, vstrajno ponavljaj branje! Z vztrajnostjo ti bo morda le »potegnilo«! Če pa ne, pa prosi koga iz vrta, ali pa male šole, da ti bo zadevo bolj razumljivo razložil!

.....

2002-11-29 11:45:45 by Neznanec

Štefana, ne bod histerična, rajši si poišči dobro batino, pa magari fajmoštra.

.....

Označevanje oseb za histerične je ena izmed pogostih strategij, ki skuša utišati osebe z drugačnimi stališči. Stalno opozarjanje na svobodo govora kot najvišjo moralno vrednoto internetskega prostora, skuša ženskam pripisovati problematično pozicijo šibkosti, nezmožnost racionalne presoje in jih obtožuje ignoriranja moralnih principov. Navedli bomo še en primer iz slovenskega diskusijskega foruma, ki se nahaja na spletni verziji dnevnika Večer ([URL: http://www.vecer.si](http://www.vecer.si)). Forum se je pričel 25. aprila 2001, naslov foruma pa se glasi: Zakon o umetni oploditvi z biomedicinsko pomočjo. Nanaša se na aktualno razpravo iz leta 2001 in z njo povezan referendum. Tovrstne aktualne problematike so tudi sicer običajna tema v forumih, ki dosežejo vrhunec interakcije ravno v odločilnih trenutkih. V našem primeru je bil to referendum, ki se je zgodil 17. junija 2001. Statistična obdelava je pokazala, da je bilo samo v dveh tednih pred referendumom (v obdobju med 3. in 17. junijem 2001) na forum poslana tretjina vseh sporočil na to temo. Analiza je sicer zajela obdobje od 25. 4. 2001 do 17. 7. 2001. Tema foruma je bila izrazito »ženska«, kar je še potenciralo stopnjo agresivnosti. Kot primer bomo navedli sporočilo enega razpravljalca. Vsako sporočilo je sicer poimenovano in povzema vsebino sporočila, ali pa je v naslovu natančno opredeljeno, komu je sporočilo namenjeno. Svoj prispevek je razpravljalec naslovil z: »Kam pripelje enakopravnost«. Že iz samega naslova je torej možno vsaj delno rekonstruirati odnos razpravljalca do problematike in točko berljivosti. Sporočilo je sledeče:

.....

Avtor: Yanni 14.5.2001 9:11:45

Kam pripelje enakopravnost

Mislím, da so ženskam perutničke malo preveč zrasle. Torej bi se lahko zavedle, da so konec koncev navadne kure.

.....

Podobnih primerov delegitimacije diskutantov je precej. Navedli bomo še en pasus, ki kaže na tipične diskurzivne strategije, ki skušajo degradirati sogovorce oziroma sogovorke in vzpostaviti polje legitimne diskusije:

.....

Avtor: Andrej 23.5.2001 15:27:15

Inteligento nosi Luna ali pa še vedno živi z nerazvito inteligenco

Inteligentna je poosebljanje histerije in vasezagledanosti... ni sposobna razumsko razmišljati ampak bruha svoje nedozorele opazke vse poprek... ko boš vse izbruhala, upam, da si boš oplaknila usta in prihranila tvojim sogovornikom smrad, ki se širi in še se bo širil po tvoje bruhanju...LP

.....

Avtor: Inteligenta 23.5.2001 18:19:03

Ah, Andrej, kakšen otroče si

Če bi dobro videl, jaz nikogar ne obsojam in sploh ne bruham, preberi moje prispevke, pa boš videl. Drugače pa bi zate lahko rekel, da si izjemno nezrel in me prav zanima koliko let imaš. Če je pa kdo histeričen, si to ti. Jaz sem čisto miren. Sicer sem pa že enkrat rekel, da se mi s takšnim otročetom kot si ti, Andrej, ne ljubi razpravljati.

.....

Avtor: Evgen 24.5.01 12:22:58

Histerija

Histerične so lahko samo ženske (po "zahvali" narave), zato Inteligenta (fante) in Andrej (moški) o tem brezpredmetno razpravljata, namreč kdo je bolj histeričen.

.....

Zanimivo je, da osebo, ki je poimenovana Inteligenta, in ki se izraža z moško slovnično obliko (»Jaz sem čisto miren«), opredelijo z izrazom »fante«, torej ga implicitno skušajo označiti kot (še) nedozorelega, nepravlega moškega, saj bi »pravi« moški zastopal drugačno stališče, torej stališče, ki je usklajeno s tipičnim tradicionalnim moškim stališčem. Situacija je potemtakem hrbtna stran neke druge situacije, ki smo jo že omenili. Dekleta na klepetalnici #india, ki niso želela »flirtati« in komunicirati s sogovorniki na eksplicitno seksualen način, so bila namreč opredeljena z izrazi »ve neumne lezbijke« (angl. *u stupid lesbos*) in kot »prekleta družčina nun« (angl. *a friggin sisterhood of Nuns*). V primeru slovenskega foruma pa je bil sogovorec, ki ni bil pripravljen zastopati »pravlega« stališča, označen kot »fante«, kar implicira nepopolnost, nepravost, nedoraslost. Tudi tu obstoja tiha predpostavka, da so vsi odkloni od uveljavljenega komunikacijskega vzorca in uveljavljenega stališča interpretirani kot odklon od »normalnega« moškega vedenja, pogosto pa so tudi opredeljeni kot homoseksualni.

Herringova (1999: 159-162) navaja tudi strategije odpora, ki jih sogovorke uveljavljajo, ko so soočene z verbalnimi napadi. Na podlagi analiz diskusijskih forumov in klepetalnica je ugotovila, da jih precej utihne oziroma se podredijo moškim pričakovanjem glede ustreznega vedenja žensk; to v praksi pomeni, da prepustijo nadzor nad javnim diskurzom moškim predstavnikom. Nekoliko drugačno strategijo zasledimo v klepetalnicah; tu se veliko deklet podredi moškim pričakovanjem tako, da pričnejo z njimi flirtati. Veliko žensk torej izbere možnost interakcije, ki povzroči prekinitev

verbalnih napadov (ne pa samega seksizma), samo redke pa imajo možnost, da uveljavijo retorično učinkovitost s tem, da se vedejo kot moški. V diskusijskem forumu *Paglia-L* je kar 71 % žensk imelo pritožbe glede načina interakcije, in od vseh teh jih je kar 80% utihnilo oziroma niso več pošiljale sporočil. Za razliko od žensk, se je zaradi načina interakcije pritožilo le 11% moških, nihče pa ni prenehal aktivno komunicirati. Interakcija v forumu se je končala na nenaden način. Ko je večina žensk prenehala pošiljati sporočila, sta ostali samo dve aktivni diskutantki, ki sta se upirali uveljavljenemu komunikacijskemu principu. Moderator je kmalu zatem zaključil diskusijo in preostale udeležence obvestil, da je skupina odšla na novo topiko, moderator pa je izjavil:

»Nekoč fascinantna Yaqzanova diskusijska nit se je sedaj že bolj ali manj izčrpala.« (angl. *the Yaqzan thread, although once fascinating, has now more or less exhausted itself*).

Ta razlaga je nekoliko nenavadna, saj je v forumu še vedno potekala živahna diskusija. Ta intervencija se je zgodila takoj za tem, ko sta aktivni udeleženci vzpostavili učinkovito strategijo interakcije z moškimi. Vseeno pa je njegova intervencija imela institucionalno moč, saj se naslednji prispevki v forum niso več javno beležili. Kljub temu torej, da sogovornici nista utihnili, so bili njuni glasovi (skupaj s preostalimi sogovorniki) utišani, tako da je bil rezultat pravzaprav enak.

Pomembno je opozoriti, da do prenehanja participacije prihaja zaradi različnih razlogov. Diskusijski forumi potekajo zgolj na podlagi diskurza, torej besedila, ki ga pošiljajo osebe v forumu. V tem »demokracičnem« okolju nima nihče tehnične možnosti, da prekine ali izloči drugo osebo. Prav tako je pomembno dejstvo, da v forumih sodelujejo starejši, ki svoja stališča pogosto tudi bolj učinkovito branijo, iz česar lahko sklepamo, da tehnični in demografski elementi vplivajo na sam potek »on-line« nadlegovanja in jezikovnega obračunavanja, pa tudi na možnosti in načine upiranja dominantnemu modelu »on-line« komunikacije. Za tovrstne diskrepance glede komunikacijske učinkovitosti žensk in moških tudi ne moremo iskati vzroka v retorični učinkovitosti komuniciranja. Kot vzrok za uspešnost in vpliv na sogovornice v tem okolju se pogosto namreč navajajo posameznikove sposobnosti oblikovanja misli v tekst in retorična prepričljivost. Vendar pa je nadlegovanje in agresivnost nekaj povsem drugačnega od prepričevanja. Osebe, ki verbalno žalijo in nadlegujejo, imajo osnovno namero zlasti »provocirati«, ne pa prepričevati ali prepričati sogovornice tako, da na argumentiran način predstavijo svoje stališče (Herring 1999: 159-162). Večino retorike nadlegovanja uporabljajo moški predstavniki, tako v pogovorih z ženskami kot tudi v pogovorih z moškimi.

Splošna ugotovitev je, da so ženske pogosto označene kot »cenzorji«; v forumu, ki je imel temo glede ciničnega odnosa do posilstev, je bila ženska zaskrbljenost nad ciničnimi pogledi na posilstvo razumljena kot kršenje svobode govora, in to kljub dejstvu, da nikakor niso skušale izključiti druga stališča, in kljub temu, da so v skladu z demokratično prakso dopuščale dominantno stališče. Raziskovalka Collins-Jarvis meni, da spolno obeležene diskriminacije še posebej pogosto nastopajo v situacijah, kadar so spolne razlike v »on-line« diskusijah zakrite, na primer takrat, kadar je sam spol osnovna tema diskusije (Herring 1999: 162-164). Ta sugestija se tudi ujema z ugotovitvami našega raziskovanja forumov, zlasti omenjenega foruma na spletnih straneh dnevnika Večer z naslovom »Zakon o umetni oploditvi z biomedicinsko pomočjo«, kjer so bili sogovornici

soočeni s problematiko »ženskih pravic«. Nekateri so nastopali z zelo agresivnimi naslovtvami na sogovornice in sogovorce. Kot primer lahko navedemo odlomek, kjer se je tema oplojevanja premestila v polje naravno-nenaravno, s čimer so nasprotniki zakona (deloma) že učinkovito »nevtalzirali« nasprotujoče argumente:

.....

Avtor: Filip 10.5.2001 8:02:50

A ni že to dovolj hudo

da si nekateri dajejo take čudne vzdevke, kot npr. Inteligenta. Potem pa pišejo, da bi naj imel vsak pravico do umetne oploditve. Kaj pa jaz, kot moški, tudi. Jaz bi (se) raje naravno oplojeval. Umetno ni še nikoli bilo naravno, na umeten način smo zaj*** naravo.

Pa še piše Inteligenta, da so sterilne ženske privilegirane. So pač sterilne, tudi meni se majčkeno smilijo, ampak komu se pa jaz, ki mi je normalna postelja prekratka - pa se ne bom dal umetno skrajšati. Mati narava je še vedno najboljša, čeprav včasih kaj zmeštra. Boljša od vsake enostarševske matere, ki misli, da je bog i batina.

.....

Avtor: Filip 15.5.2001 7:37:17

Kar jej umetne piščance,

ampak ni pa boljšega od kurje župce iz kokoške, ki se je pasla po domačem dvorišču. Včasih so jo pripravili porodnici, da si je hitreje opomogla. In je bilo vse naravno, od spočetja do poroda in župce. Tudi aidsa ni bilo ne norih krav ne, tudi zelo malo istospolno nagnjenih. Trdim, da obstajajo normalne in nenormalne stvari in da moramo težiti k normalnemu. Že s tem imamo dovolj opraviti, da vzdržujemo red v sistemu, kajti vsak sistem teži k svojemu razpadu. Če pa ga še namerno rušimo, pridemo hitro predaleč, na point of no return.

.....

V teh primerih so torej sogovorniki polje »legitimne« diskusije premestili oziroma vsidrili v horizont argumentacije naravno-nenaravno, kar je eden izmed klasičnih retoričnih ideoloških mehanizmov. Drug dodatni element pa je bilo navajanje konkretnih primerov v obliki kratkih zgodb, s čimer so skušali podkrepiti svoje splošno stališče. Van Dijk (2002: 39- 41) namreč ugotavlja, da si konkretne primere ljudje lažje predstavljajo in lažje zapomnijo kot splošne trditve. Konkretni primeri delajo govor ali tekst bolj »živ«, in če temeljijo na neposrednih izkušnjah tudi implicirajo demokratične vrednote govornika. Udeleženec pogovora je skušal ustvariti vtis objektivnosti svoje argumentacije in hkrati s tem je skušal tudi »poučevati« ostale sogovorce, zlasti pa sogovornice. Tudi sicer veliko diskusij vključuje oblike partikularizacije (navajanje primerov), po drugi strani pa poznamo generalizacijo, v kateri se konkretni primeri posplošijo in abstrahirajo in se jim skuša pridati splošni pomen. To je tudi način, kako lahko diskurz signalizira kognitivno relacijo med bolj konkretnimi primeri, ki so predstavljeni v mentalnem modelu posameznikov in bolj splošnimi mnenji, ki se nahajajo v socialnih stališčih ali v ideologijah. Problem primerov je v tem, da so ti nagnjeni k temu, da jih bodo napadli kot redke izjeme brez veljave. Prav zato je nujno pokazati, da nek primer sploh ni izjema, ampak da je reprezentativen, in se ga lahko generalizira. To

se lahko zgodi s pomočjo standardnih izrazov, s kvantifikacijami samostalnikov (večina, vsi) ali časovnimi izrazi (vedno) oziroma krajevnimi izrazi (povsod). Prav taka prekomerna generalizacija dejanj ali dogodkov pa je osnova za stereotipe in predsodke. Teh v omenjenih primerih iz slovenskih forumov kar mrgoli.

Prikazani primeri kažejo, da hipotetični potenciali tehnokulture niso nujno skladni z dejanskim izkustvenim poljem posameznega uporabnika in uporabnice. Virtualne uporabnice teh neskončnih možnosti namreč pogosto opozarjajo, da prihaja do prenosa miselnih in izkustvenih vzorcev, ki so značilni za situacije zunaj virtualne kulture, tudi v prostore, odnose in komunikacijske interakcije znotraj nje. Tanja Oblak navaja Margaret Morse, ki ugotavlja, da se akterji v virtualnih interakcijah obnašajo in odločajo skladno s strukturo vrednostnih usmeritev, ki jih vodi že pri oblikovanju in ohranjanju odnosov v realnem svetu. Posredovane reprezentacije in informacije so ogledalo družbene oziroma virtualne realnosti, s čimer se Oblakova pridružuje tezi, da na ravni komunikacij ali posredovanja ne gre le za razširjanje sporočil v prostoru, temveč za vzdrževanje družbe v času (Oblak 1998: 95).

Opozoriti pa moramo, da obstaja tudi druga plat istega problema. Vsaka komunikacija je namreč performativen akt, kar pomeni, da pravzaprav tudi sama komunikacija vzpostavlja realnost, o kateri govori. Na tovrsten vidik sta opozorili zlasti konverzacijska analiza in etnometodologija (Pomerantz in Fehr 1997: 69-70). Ti raziskovalni disciplini ne zastopata stališča, da je identifikacija sogovorcev (kdo, kaj ali kje komunicira) del razumevanja interakcije, ampak menita, da sama interakcija konstituira identitete participantov in tip interakcije. To pomeni, da je kontekst interakcije deloma vzpostavljen s samimi komunikacijskimi dejanji, ki jih producirajo ljudje. Ne določa torej samo kontekst rabo jezika, ampak sama raba jezika deloma vpliva tudi na tip konteksta. Če nekdo govori neformalno, to ne pomeni, da se s svojim govorom zgolj odziva na »neformalnost« situacije, ampak s svojim neformalnim govorom tudi konstituira situacijo kot »neformalno«.

Pomembnost tega epistemološkega premisleka za naše raziskovanje je v tem, da razumevanje in interpretacijo seksizma v RPK ne postavljamo zgolj v kontekst anonimnih in zaradi tehnologije »odtujenih« komunikacijskih praks. Poenostavljena razlaga, ki vse tipe RPK vnaprej »pokrije« pod skupni pokrov tehnološko posredovanih komunikacij, si namreč zoožuje polje kritičnega razumevanja te komunikacije, saj lahko veliko komunikacijskih praks oziroma njenih »odklonov« razume kot enostavno posledico »brezčutne« tehnologije, kar pa nezadržno drsi v tehnološki determinizem. Prav zato je korektnije preučevati posamezne tipe RPK, znotraj katerih lahko natančneje detektiramo partikularnosti, hkrati pa lahko vidimo, kako se znotraj posameznih tipov RPK vzpostavljajo različne komunikacijske prakse. Posamezni tipi RPK in njihove značilne komunikacijske prakse so seveda deloma odvisne od tehnoloških značilnosti (sinhrona-asinhrona komunikacija), drug vidik oblikovanja praks pa sega na raven razumevanja teh praks in in na raven komunikacijskega delovanja posameznikov in posameznic v računalniško posredovanih okoljih. Seksistična raba jezika v RPK kljub relativno množični razširjenosti ni edina možna opcija; obstajajo namreč tudi forumi ali klepetalnice, kjer takih pojavov ni.

Problematika RPK je v tej luči podobna problematiki vsake komunikacijske prakse; razloge za seksizem v RPK lahko iščemo zlasti v ljudeh samih in v njihovem razumevanju, kakšen tip komunikacije preferirajo. Vsekakor pa sama tehnologija na ravni razumevanja medsebojnih odnosov med spoloma ne omogoča nikakršnih revolucionarnih zasukov. Večina odločitev je rezultat predhodnih komunikacijskih praks posameznikov in posameznic in seveda njihovega siceršnjega razumevanja in rabe RPK za partikularne interakcijske cilje. V kolikor posamezniki in posameznice razumejo RPK kot igrišče za izražanje prej zamolčanih vidikov lastne individualnosti, se bo tovrstna komunikacija v RPK zares razvijala v tej smeri. Ta vidik predstavljamo v nadaljevanju.

5. Anonimnost

V virtualnem svetu interneta je - kot nekateri pravijo - vedno "noč". Ker prevladuje komunikacija na podlagi teksta, posamezniki ne morejo videti drug drugega. Tudi osnovne značilnosti, kot so starost in spol, so nevidne. Anonimnost in dinamika, pa tudi sam vzpostavljeni značaj medija kot "igrišča", imajo močan in nezadržan vpliv na obnašanje. To omogoča posameznikom, da se obnašajo na načine, ki so (lahko) zelo različni od njihovega predstavljanja v vsakdanjem svetu, da torej izrazijo pred tem zakrite vidike svoje osebnosti (Praprotnik 2001: 116).

Na internetu hkrati "smo in nismo" in prav ta dvoumnost je ena od privlačnosti tega okolja. Ta dvoumnost tudi določa, kakšen je naš odnos do naših zaslonskih podob. Po eni strani namreč ohranimo držo zunanje distance, torej igre z lažnimi podobami v smislu "Vem, da nisem takšen (pogumen, zapeljiv,...), vendar je prijetno vsake toliko časa pozabiti na svojo pravo podobo in si nadeti malo bolj zadovoljujočo masko; na ta način se lahko sprostiš, se rešiš bremena, da si takšen, kakršen si, da moraš s tem živeti in biti za to povsem odgovoren". Po drugi strani na internetu tudi "smo", kar drugače v realnem življenju nismo oziroma ne upamo biti. Zaslonska oseba, ki si jo ljudje ustvarijo, je namreč lahko "bolj jaz sam" kot pa moja oseba iz "realnega življenja" (moja "uradna" podoba samega sebe), v kolikor naredi vidne tiste vidike mene samega, ki bi si jih nikoli ne drznil priznati v realnem življenju. Dejstvo, da dojemamo svojo virtualno podobo samih sebe kot čisto igro nam omogoča, da odmislimo običajne zapreke, ki nam preprečujejo, da bi realizirali svojo "temno plat" v "realnem" življenju in da svobodno povnanjimo vse svoje libidinalne potenciale. Šarm anonimnosti je zlasti v naslednjem: V virtualnem svetu lahko "maškarado" izvedemo, ne da bi to res storili in se tako izognemo tesnobi, ki je povezana z dejavnostjo v realnem življenju; to lahko storimo, ker vemo, da tega ne počnemo zares. Zadržke in sram na ta način torej potisnemo na stran. Skrito resnico o svojih gonih lahko artikuliramo natančno takrat, ko se zavedamo, da zgolj igramo igro na zaslonu. V tej situaciji se torej srečamo z logiko sprejetja skozi utajitev, saj sprejmemo svoje fantazije, v kolikor "vemo, da so le igra v virtualni realnosti" (Žižek 1996: 115-116).

Odsotnost širših kontekstualnih vezi pa lahko deloma vpliva tudi na prezentacijo mnenj in stališč, ki jih posamezniki posredujejo v RPK. Van Dijk namreč opozarja, da je potrebno razlikovati med mnenji kot mentalnimi reprezentacijami, in načini, kako so

ta mnenja formulirana v tekstu ali govoru. Obstaja veliko empiričnih raziskav o proučevanju mnenj na podlagi njihovih izrazov ali formulacij v diskurzu. Vendar pa to ne implicira, da lahko ti dve dimenziji, torej diskurzivno in kognitivno, združujemo. Van Dijk meni, da je tovrstno razlikovanje nujno, zlasti zaradi dejstva, ker ljudje včasih ne izražajo svojih mnenj ali pa izražajo drugačna, in sicer z namenom vpljudnosti, ohranjanja prijaznih odnosov, torej zaradi navzočnosti socialnih norm. Ali torej anonimnost RPK spodbuja ljudi k prezentaciji »nemodificiranih« stališč in mnenj? Zdi se, da anonimnost internetskega okolja siceršnjo distinkcijo med kognitivnimi in diskurzivnimi stališči vsaj deloma ukinja. Internetsko okolje je namreč v osnovni ideji okolje, ki vabi ljudi k »svobodnemu« izražanju stališč. V kolikor analiziramo interakcijo v »on-line« forumih, lahko iz vsebinskega vidika že na prvi pogled opazimo, da govorci redkeje kot v »normalnih« komunikacijskih okoliščinah težijo k tako imenovanemu »ohranjanju obraza« (angl. *face keeping*), in da - na ravni uporabe jezikovnih sredstev - med možnimi opcijami pogosteje izbirajo take prezentacije stališč, ki odpirajo nove diskrepance v stališčih, hkrati pa so tudi manj pripravljeni prilagoditi svoje stališče in ublažiti nestrinjanje.

Tovrsten vtis pa je lahko po drugi strani deloma posledica pomanjkanja kontekstualnih informacij, ki so v vsakdanji interakciji na voljo. Interpretacija namreč običajno vključuje tudi kontekst, razumevanje diskurza torej ni omejeno na diskurzivni pomen, ampak dodatne informacije o določenem sporočilu pridobimo tudi na podlagi kontekstualnega modela, znotraj katerega je umeščeno sporočilo. Kontekst torej nudi dodatno možnost interpretacije in opozarja na interakcijske strategije, ki jih mora v interpretacijo sporočila vključiti naslovljenec. Stališča in mnenja pogosto niso toliko izražena na podlagi tega, *kaj* se je povedalo, ampak na podlagi tega, *kako* se je povedalo, prav ta element pa je v RPK deloma odsoten. Intonacija in glasnost na ravni zvočnih struktur diskurza, sintaktične variacije na ravni stavčne strukture pa tudi druge dimenzije stila in retorike namreč nudijo dodatne informacije, kako razumeti določeno informacijo, ali jo bodisi razumeti kot vrednostno sodbo ali kot dejstvo (Van Dijk 1995: 11-14). V okoljih RPK so sporočila pogosteje označena kot agresivna prav zaradi manka konteksta in zaradi nepoznavanja interakcijskih norm, ali pa bodisi zato, ker se komunikacijske norme še niso vzpostavile. V tej smeri gredo tudi nekatere interpretacije, ki skušajo preseči enostavne razlage, po katerih so žalitve striktno in tipično on-line fenomen (O'Sullivan in Flanagan 2001: 5-8).

6. Zaključek

Ali internet in z njim povezane komunikacijske prakse prispevajo k radikalnemu zasuku glede razumevanja medsebojnih odnosov? Ali uveljavljanje RPK pomeni opuščanje tradicionalnih ideoloških konstruktov? Menimo, da internet in z njim povezan virtualni prostor ne producira nič posebno revolucionarnega, saj ta prostor ne pomeni nekakšnega skoka v virtualno osvoboditev. Prikazani primeri komunikacije kažejo, da ta prostor v pretežni meri ni alternativa dosedanjemu fizičnemu prostoru, ampak neke vrste bolj "udobna" ekstenzija že uveljavljenih vzorcev moderne kulture. V polju virtualnega prostora tudi ne moremo govoriti o nekakšnem vsemogočnem subjektu, saj

so namreč posamezniki ter posameznice za ekranom računalnika – če se izrazimo z Althusserjem - vselej-že tudi subjekti, torej vzpostavljeni s pomočjo ideološke interpelacije (Praprotnik 2001).

Do katere mere izsledki prikazanih raziskav podpirajo stališče, da internet omogoča spolno enakopravnost? Susan Herring meni, da je odgovor vsaj delno odvisen od tega, kako opredelimo »enakopravnost«. Kot dinamičen prostor je internet omogočil številne možnosti za vzpostavljanje novih oblik komunikacije. Menimo pa, da so to (le) potencialne možnosti: vprašanje je, v kolikšni meri posamezniki in posameznice zares izkoristijo tehnološke (z)možnosti, in do katere mere skušajo tudi v tem okolju (zgolj) preslikavati uveljavljene komunikacijske prakse. Izkušnje kažejo, da so tudi v »resnih« akademskih »on-line« okoljih ženske deležne skromnejših reakcij oziroma na njihove prispevke v diskusiji nihče niti ne posreduje povratne informacije oziroma reakcije. Prav zato obstaja veliko ženskih on-line skupin, kjer lahko v polnosti izrazijo svoje interese in formulirajo svoja stališča.

Druga točka, na podlagi katere so napovedovali »prevratnost« RPK, je bila možnost biti anonimen. A tudi anonimnost ni povsem zanesljiv element RPK, saj sam tekst kot osnovni medij komunikacije (lahko) sporoča informacije o naši identiteti. Posamezniki in posameznice pravzaprav ne težijo k stalnemu maskiranju svoje identitete, kar je pravzaprav paradokсно: če tradicionalne socialne interakcije včasih postavljajo ženske v inferioren položaj, je zanimivo, zakaj ženske v primeru možnosti, ko bi s pomočjo tehnologije lahko maskirale svojo identiteto, vseeno ohranjajo staro? Razlog je deloma v tem, da je potrebno za grajenje nove identitete vložiti velik napor. K temu premisleku pa lahko dodamo ugotovitve raziskave (Jaffe et al. 1999), ki so jo izvedli med skupino študentov in študentk. Raziskovalci Jaffe, Lee, Huang, in Oshagan so opravili analizo, ki je skušala opredeliti razlike med RPK, ki uporablja realna imena in RPK, ki uporablja vzdevke (angl. *nickname*) in kjer so torej osebe anonimne. Ugotovili so, da moški izražajo v anonimni komunikaciji večjo socialno soodvisnost kot v realni komunikaciji, saj izkazujejo večjo podporo drugim sogovorncem. Presenetljiva pa je bila ugotovitev, da ženske ne izkazujejo razlik po izražanju socialne soodvisnosti, če so v realni ali v *nickname* RPK. To pomeni, da pri moških "biti anonimni" v RPK v določenih ozirih vodi k spremembam v interakciji. Po drugi strani pa ženske ne izkazujejo nobenih sprememb v načinih interakcije v realni ali *nickname* RPK. Ženske na splošno izkazujejo večjo težnjo po socialni soodvisnosti kot moški. Moški torej bolj izražajo socialno soodvisnost v anonimni RPK, medtem ko v realni komunikaciji ne izkazujejo takih teženj (Jafee et al 1999).⁹

Ženske po drugi strani izkazujejo večje težnje po maskiranju identitete in se "preoblačijo" v moški spol, kar kaže na implicitni socialni pritisk, ki ga ženske občutijo, kadar sodelujejo v spolno mešani interakciji. So pa ženske - in podobno tudi moški - tudi ujetnice samih sebe, saj same ohranjajo in utrjujejo stereotipne predstave in gradijo identitetne politike, ki jih ohranjajo v podrejeni situaciji. Rezultati omenjene raziskave kažejo, da ženske ne spreminjajo načina interakcije, pa naj govorimo o RPK, ki uporablja realna imena ali samo vzdevke. Eden od razlogov je morda v tem, da so ženske - ki so že celotno zgodovino podrejeni spol - bolj "uspešno" ponotranjile socialna pričakovanja,

in da ta socialna pričakovanja izpolnjujejo tudi takrat, ko to ne bi bilo "potrebno", torej takrat, ko so anonimne. Povsem drugače je pri moških. Ti se v anonimni komunikaciji izkažejo za manjše "machote", saj pogosteje uporabljajo načine govora, ki izražajo socialno soodvisnost. Tak način komunikacije seveda moški raje uporabljajo takrat, ko so "nevidni". Kljub socialnim pričakovanjem, ki od moških zahtevajo izražanje socialne neodvisnosti, je torej potreba po socialni soodvisnosti in korporativnosti enako močna pri obeh spolih. Oziroma še drugače: biti »močni« spol je za moškega prisila, ki se ji v anonimnosti lažje odpove (Praprotnik 2001: 198-199).

Ženske se seveda zavedajo spolnih asimetrij, ki se pojavljajo v RPK in si jih želijo spremeniti, vendar se nekaterim zdi pot do tega cilja morda (pre)težavna. Obstaja pa tudi možnost, da ženske in moški ohranjajo tradicionalne spolne opredelitve iz povsem pragmatičnih razlogov, na primer zato, ker so tradicionalne distinkcije moško-žensko razumljene kot distinkcije, ki prinašajo (tudi) koristi. Tovrstne argumentacije lahko slišimo tako na strani moških kot žensk. Motivacije za ohranjanje tradicionalnih binarnih opozicij so lahko: socialno odobravanje posameznika ali posameznice, ki izvaja spolno »ustrezno« vedenje ali pa zadovoljstvo, ki ga prinaša flirtanje v tem relativno »varnem« okolju. Razlog je tudi že omenjena ugotovitev uporabnikov tovrstne komunikacije; da je namreč zelo težko predstaviti povsem samosvojo identiteto, saj se na ta način nihče ne more zanašati na udomačene in uveljavljene socialne veččine in kategorizacije, ki so poznane iz »face-to-face« komunikacije (Herring 2001: 14-15).

Možnosti rabe interneta v prihodnje so kljub temu načeloma odprte. Podatki kažejo, da RPK uporablja tudi vse več žensk, tako da RPK lahko v naslednjih letih postane vedno bolj ženski medij. Pri razumevanju komunikacijskih praks v RPK moramo vsekakor upoštevati, da obstajajo razlike ne le v načinu komuniciranja, temveč tudi v dostopanju do informacijskih in komunikacijskih tehnologij (večji delež moških uporablja IKT), čeprav se digitalni razkorak po spolu počasi zmanjšuje. Vse bolj množična participacija žensk pa bo v nadaljnjih letih zagotovo spremenila tudi nekatere komunikacijske vzorce. Del razlogov za sedanje komunikacijske prakse v RPK lahko iščemo v relativni mladosti RPK, znotraj katere se komunikacijske norme (še) niso povsem utrdile. Prav odsotnost teh norm in s tem povezana odsotnost sankcij za morebitno kršenje teh norm, skupaj s pregovorno nestalnostjo statusov in vlog pa povzročata, da posamezniki in posameznice ne vedo, kako (ustrezno) komunicirati in kaj lahko pričakujejo od posameznih tipov RPK. Odsotnost norm se najbolje vidi prav pri problematiki žaljivk, ki so jih dolgo časa pojasnjevali kot učinek tehnoloških značilnosti RPK, dejansko pa so žaljivke v RPK pogosto posledica neuskkljenosti pošiljatelja in prejemnika sporočila glede tega, kakšne komunikacijske norme obstajajo v določenem konkretnem tipu RPK in ali določeno sporočilo krši partikularne situacijske/komunikacijske norme.

Opombe

1. Pričujoče besedilo je rezultat raziskovanja v okviru raziskovalnega (podoktorskega) projekta »Značilnosti in perspektive računalniško posredovane komunikacije (na primeru diskusijskih forumov in klepetalnic)«, ki ga financira Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport Republike Slovenije.

2. Glej Praprotnik, 2000 in 2001.
3. V skladu z žensko organizacijo »9 to 5« pomeni spolno nadlegovanje »nezaželeno, ponavljajočo se spolno pozornost«. Nadlegovanje ni toliko usmerjeno na samo spolnost, žaljivo vedenje ima namero po žalitvi in nadzorovanju drugih. Podobno je pri »on-line« nadlegovanju, ki ga pogosto označujejo kot »trk dveh kultur: dominantne moške kulture in ženske, ki se trudi vključiti v to področje«. Ker nekateri moški razumejo virtualni prostor kot svoje »področje«, očitno mislijo, da morajo biti ženske uporabnice pripravljene sprejeti sovražnost in nadlegovanje kot svojevrstno »ceno« za aktivno sodelovanje v »on-line« participaciji. Ta racionalizacija v smislu odprtega nadlegovanja žensk se zdi analogna izkušnjam žensk v tradicionalnih kontekstih. Na splošno obstajata dva tipa nadlegovanja na internetu: preko elektronske pošte ter preko klepetalnic in diskusijskih forumov. Sporočila, ki vsebujejo elemente spolnega nadlegovanja, imajo nekatere tipične oblike: »neprimeren in seksualno ekspliciten jezik«, neprijetna vprašanja o fizični podobi, sovražna sporočila (Bell; de La Rue 2002: 3 -4).
4. Graphic, Visualization, and Usability Center's 7th WWW User Survey. 1997. Georgia Technological University: http://www.cc.gatech.edu/gvu/user_surveys/
5. Točne informacije o imenu klepetalnice mi niso dostopne; posredovana mi je bila zgolj natiskana verzija časovno zamejene komunikacije.
6. V tem in naslednjih navedenih primerih smo ohranili originalno sporočilo skupaj z vsemi (ne)namernimi slovničnimi napakami. Primeri kažejo na proces simplifikacije jezika na ravni morfologije in sintakse. Jezikovne značilnosti RPK smo natančneje prikazali v Praprotnik, 2001.
7. V klepetalnicah je uveljavljena praksa, da se sporočilo, ki ga želi pošiljatelj poudariti, ali pa nanj posebej opozoriti, podvoji ali potroji.
8. Uporaba velikih črk v RPK pomeni »kričanje« na sogovorca in je poleg tako imenovanih smeškotov (angl. *smiley faces*) ena od bolj uveljavljenih diskurzivnih strategij, ki skuša kompenzirati manjko širših kontekstualnih elementov (ton glasu, mimika), ki so v povsem tekstualno zasnovani RPK odsotni. Uporaba velikih črk sodi med jezikovne standardizacije v polju RPK.
9. Za širši vpogled v problematiko spola in spolne identitete v RPK glej Praprotnik, 2000.

Literatura

- Bell, V. in La Rue, D. (2002): »Gender Harassment on the Internet«, Georgia State University College of Law. (URL: <http://www.gsu.edu/~lawppw/lawand.papers/harass.html/>) (10. 12. 2002)
- Curtis, P.(1992): »Mudding: Social Phenomena in Text-Based Virtual Realities«, electronic document of a paper in the Proceedings of DIAC 92. (URL: <ftp://parcftp.xerox.com/pub/MOO/papers/DIAC92.txt>) (8.7. 2003)
- Dietrich, D. (1997): »(Re)-Fashioning the Techno-Erotic Woman: Gender and Textuality in the Cybercultural matrix«, v: Steven G. Jones (ur.): *Virtual Culture; Identity & Communication in Cybersociety*, SAGE Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi.
- Goffman, E. (1959): *Presentation of Self in Everyday Life*. Garden City, NY: Anchor.
- Herring, S. C. (1999): »The Rhetorical Dynamics of Gender Harassment On-line«, *The Information Society*, 15(3): str. 151-167.
Dostopno tudi preko domače spletne strani avtorice
(URL: <http://www.slis.indiana.edu/TIS/readers/abstracts/15/15-3Herring.html>) (8.7. 2003)

- Herring, S. C. (2001): »Gender and Power in Online Communication«, Center for Social Informatics Working Papers, Indiana University-Bloomington, October 2001.
(URL: <http://www.slis.indiana.edu/csi/WP/WP01-05B.html>)(10. 12. 2002)
- Jaffe, J.M.; Lee, Y.E.; Huang, L.N.; Oshagan, H. (1999): »Gender, Pseudonyms, and CMC: Masking Identities and Baring Souls«, Paper submitted for presentation to the 45th Annual Conference of the International Communication Association, May, 1995, Albuquerque, New Mexico, USA
(URL:<http://research.haifa.ac.il/~jmjaffe/genderpseudocmc/index.html>) (15.5.2000)
- McElhearn, K. (1996) »Writing Conversation: An Analysis of Speech Events in E-mail Mailing Lists« *Revue Française de Linguistique Appliquée*, volume V1 (2000).
(URL: <http://www.mcelhearn.com/cmc.html>), 27. 1. 2003.
- Oblak, T. (1998): »Virtualni potrošniki v preobleki.« *Časopis za kritiko znanosti*, letnik XXVI, št. 189, str. 85-99, Ljubljana.
- O'Sullivan, P. B. in Flanagan, A. J. (2001): »An Interactional Reconceptualization of »Flaming« and Other Problematic Messages.«
URL:<http://www.ilstu.edu/~posull/flaming.htm> / (14. 11. 2001)
- Paolillo, J.(1999): »The Virtual Speech Community: Social Network and Language Variation on IRC«, *Journal of Computer-Mediated Communication*, št. 4.
(URL: <http://www.ascusc.org/jcmc/vol4/issue4/paolillo.html>) (8.7. 2003)
- Pomerantz, A. in Fehr, B.J. (1997): »Conversation Analysis: An Approach to the Study of Social Action as Sense Making Practices«, v: Teun Van Dijk (ur.) *Discourse as Social Interaction*, SAGE Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi.
- Praprotnik, T. (2000): »Kompjutorski posredovana komunikacija i problem spolnog identiteta«, v: *Diskrepancija*, studentski časopis za društveno-humanističke teme, št. 2, 1. letnik, 1. zvezek, Zagreb.
(URL: <http://filozof.ffzg.hr/kssd/casopis2br/radovi/praprotnik.html/>) (15. 11. 2002)
- Praprotnik, T. (2001): Skupnost, identiteta in komunikacija v virtualnih internetskih skupnostih. Doktorska disertacija (neobjavljeno), ISH-Fakulteta za podiplomski humanistični študij, Ljubljana.
- Reid, M.E. (1991): "Electropolis: Communication and Community On Internet Relay Chat", University of Melbourne, department of History.
(URL: <http://people.we.mediaone.net/elizrs/electropolis.html>)(8.7.2003)
- Schofield, Clark, L. (1998): »Dating on the Net: Teens and the Rise of "Pure" Relationships«, v: Steven G. Jones (ur.): *Cybersociety 2.0; Revisiting Computer-Mediated Communication and Community*, New Media Cultures, SAGE Publications, Thousand Oaks, London, New Delhi.
- Van Dijk, T. (1995): »Opinions and Ideologies in Editorials«, Paper for the 4th International Symposium of Critical Discourse Analysis, Language, Social Life and Critical Thought, Athens, 14-16 December, 1995.
(URL:<file:///F:/VanDijkOpinions%20and%20Ideologies.htm>)(26. 11. 2002)
- Van Dijk, T. (2002): Ideology and discourse: A Multidisciplinary Introduction.
(URL: <file:///F:/VanDijkIdeology.htm>) (8. 7. 2003)
- Voiskounsky, A.E. (1997),»Telelogue Conversations«, *Journal of Computer-Mediated Communication*, 2(4),
(URL:<http://www.ascusc.org/jcmc/vol2/issue4/voiskounsky1.html>)(8.7. 2003)
- Žižek, S. (1996): »Kiberprostor ali neznosna zaprtost bivanja«, v: *Problemi*, št. 7-8, letnik XXXIV, Društvo za teoretsko psihoanalizo, Ljubljana.

Avtorjev naslov:

Asist. dr. Tadej Praprotnik, raziskovalec,
ISH – Fakulteti za podiplomski humanistični študij
Breg 12, 1000 Ljubljana
e-pošta: praprotnik@ish.si
telefon: 01 252 30 24; 425 18 45
telefax: 01 425 18 46

*Rokopis prejet januarja 2003, dokončna verzija za objavo pa julija 2003.
Članek je po mnenju uredništva uvrščen v kategorijo
izvirni znanstveni članek (s kvalitativno argumentacijo).*

RECENZIJE KNJIG

uredil Boštjan Šaver

Gregor Bulc

Alexei Monroe: Pluralni monolit: Laibach in NSK. Ljubljana: Maska, zbirka Transformacije, 2003
413 strani (ISBN 961-91078-3-7), 4.900 SIT

prevod Aleksandra Rekar

V tukajšnjih prostorih je delo umetniškega kolektiva NSK sorazmerno dobro poznano, kar pa še ne pomeni, da poglobljene interdisciplinarne analize njihovega ustvarjanja in učinkov tukajšnje javnosti ne potrebujejo. Nasprotno, Monroejeva knjiga (v odličnem prevodu Aleksandre Rekar) nazorno pokaže, da lahko vnovično prevpraševanje (popularno)kulturno-političnih fenomenov, ki so bili v preteklosti že domala ničkolikokrat obravnavani, postane z vsakim novim časovnim, zgodovinskim in subjektivno-avtorskim kontekstom izredno dragoceno podjetje, ki pripomore k nujni prevetritvi vmočvirjenih klišejev.

Naslov obravnavane knjige, ki prinaša tudi natančno kronologijo NSK (1980-1997 sic!), je metaforičen: pluralni monolit. Avtor poskuša s to preprosto in obenem paradoksalno sintagmo ponazoriti način delovanja in vpliva NSK. NSK naj bi bil, kot črni monolit v seriji ZF romanov Arthura C. Clarka *Odiseja 2001* itd., »statičen, vendar nosi dejavno energijo, ki moti in preoblikuje zavest vseh, ki pridejo z njim v stik« (str. 11). Kot konkreten primer tovrstnega delovanja avtor med drugim navaja Laibachov/Malevičev križ, ki se je kot problematičen simbol pojavil na samem začetku delovanja skupine Laibach in h kateremu se NSK v svojem poznejšem delu veskozi vrača. S sledenjem rabe križa pri NSK avtor ugotavlja njegovo razraščajočo se in mutirajočo navzočnost v različnih medijih in na različnih teritorijih, na razstavah, plakatih, v koncertnih dvoranah itd. Monolit (simbol križa) se skozi raznorodno repetitivno začetno kazati kot niz reakcij, kot proces razraščanja in preobražanja, ki ga veskozi dejavno strukturirajo antagonizmi in protislovja. Rabi križa in odzivom nanj so analogne tudi rabe drugih eneseskajevskih simbolov ter, kar je najpomembnejše, (samo)reprezentacije NSK kot totalitarnega umetniškega kolektiva/stroja/države in javne reakcije na njegovo delo. Laibach in NSK zato »delujeta kot pluralen monolit (in utelesitev paradoksa). Na tem mestu se pokaže končna vzporednica s Clarkovim delom. Ko saga seže onkraj leta 2001 (2010, 2061, 3001) se monolit razraste in razprši.« (str.15)

Monroejev pristop k obravnavanemu predmetu je vse prej kot formalističen in »objektiven«. V njem je na daleč čutiti odločno privrženost delovanju NSK. Avtor kot enega izmed osrednjih virov/argumentov veskozi uporablja prav izjave NSK in besedila teoretikov, ki jih je NSK bodisi povzemal bodisi parafraziral. Obenem pa, kar je še najbolj intrigantno, avtor pri pisanju ubere enak metodološki pristop, kot ga v svojih delih uporablja NSK. Tako različne teoretske ideje uporablja zgolj kot orodje, pri čemer odkrito opozarja, da nobena od njih ne sme biti prevladujoča, da gre zgolj za prisvajanje analogno protislovnemu in dvoumnemu prisvajanju NSK (str. 20), ki omogoča nadaljnje razraščanje in potencialno neomejeno število pristopov k obravnavanemu predmetu, ki pa naj bi jih sprožal in proizvajal prav ta predmet sam. »Takšen pluralen in nedefiniran pristop je edini način, kako predstaviti pluralno totalnost obravnavanega predmeta.« (str. 23) Zavljo tovrstne metodologije se je bralec prisiljen soočiti s ponavljanji posamičnih simbolov, dejstev o delovanju NSK in zgodovini Slovencev, s ponavljanjem ključnih argumentov, s ponavljajočim pojavljanjem določenih teoretikov (Deleuze in Guattari, Groys, Epstein, Žižek, Gržiničeva, Rametova, Adorno itd.), ter z neskončnim nizom ponavljajočih se jukstapozicij, kar sproža – kot bi Monroe najbrž dejal za reakcije na Laibach in NSK – mešane občutke zrevoltiranega prezasičenja, nekritične fascinacije in izsiljene refleksije.

Na tem omejenem prostoru bi bilo prav zaradi metodologije, ki jo avtor uporablja, zelo težko sistematično predstaviti vsebino knjige, zato bomo skušali obravnavati le najbolj prodornega

izmed številnih, ponavljajočih se argumentov. Pred tem povejmo le še to, da je Monroejev pristop pronicljiv kolažiran skupek zgodovinske, politološke, filozofsko-sociološke, umetnostno-zgodovinske, politično-ekonomske in semiološke analize, pri katerem se nam kot edina pomanjkljivost kaže le pretirano zapostavljanje analize mikrosocialnih povezav med člani NSK in različnimi kulturnimi, političnimi in ekonomskimi subjekti (kustosi, galerijami, kritiki, novinarji, glasbenimi založbami, MOL, MzK ipd.), ki bi morebiti lahko prinesla tudi nekoliko bolj kritično, manj abstraktno in manj distancirano razumevanje umeščanja NSK v različne ideološke režime. Eden izmed ključnih argumentov, če že ne najbolj ključen argument, ki v različnih permutacijah preveča celotno delo, je – kot še mnogi drugi – »Žižkovski«, in sicer da je NSK moč uzreti in obravnavati zgolj kot kategorijo-samo-po-sebi, kajti ne glede na raznolike, kontradiktorne prvine (totalitaristične, nacionalistične, romantične, pastoralne, panslovanske, avantgardne), ki jih uporablja, ga naj ne bi bilo moč identificirati z nobeno izmed ideologij, s katerimi se odkrito spogleduje. Čeprav je eklektičen, militantno poudarja, da je samosvoj (mimogrede, tukaj Monroe potegne vzporednico z eklekticismom in militantno samostojno držo samoupravnega socializma). Znotraj te raznorednosti ni možen odklon v eno začrtano smer, kajti venomer gre le za seštevek, za NSK kot celotno umetnino, ki se vseskozi razrašča na vse strani in v vse čase. NSK sistem uporablja kot surovino v umetniški produkciji. Pri tem ga ne imitira, temveč se z njim čezmerno identificira, nadidentificira, ideologiji pa se (skuša) izogiba(ti) tako, da v celoti uteleša jezik in potlačene izvirne kode oblasti, ki so po mnenju NSK in Monroeja (Žižka, Adorna itd.) imanentno totalitarni.

V skladu s temi prepričanji Monroe lahko zatrdi, da je pri NSK a) totalitarni kolektivizem hkrati kritika vzhodnih in zgodovinskih totalitarizmov ter kritika individualiziranega, domnevno deideologiziranega zahodnega potrošniškega kapitalizma; b) kompleksni organizacijski diagram (organigram) NSK kritika pretirane birokratizacije samoupravljanja ter obenem korporativnih sistemov organiziranja v kapitalizmu; c) uporaba simbolov SFRJ v spregi s totalitarnimi označevalci kritika potlačene totalitarnosti samoupravnega sistema in v isti sapi kritika slovenskih nacionalistov in revizionistov, ki komunističnemu režimu ne pripisujejo nikakršnih zaslug za razvoj slovenskega narodnega »programa«; č) NSK država v času, ki zlije kulturo z državo, kritika oblastnega vpliva na kulturo in kritika potrošniške družbe, kjer je vpliv države izpodrinil narek trga, državljeni pa so postali potrošniki; d) uporaba nemščine in germanskih označevalcev v delu NSK kritika kolonizacije in slovenske kolaboracije z deslovenizatorji ter obenem kritika nacionalistične potlačitve zavedanja o nedvomnem organskem razmerju med slovensko in germansko identiteto; e) uporaba avtohtonih slovenskih simbolov kot kritika kolonizacije, jugoslavizacije in tržne globalizacije ter v enaki meri kritika slovenske nacionalistične zaplankanosti. Monroe gre v slednjem primeru celo tako daleč, da bržkone nekoliko preveč zanosno zapiše, da je »Laibachovo manipuliranje s slovenskimi narodnimi arhetipi (...) nemara vplivalo na to, da se v Sloveniji ni pojavil očiten nacionalistični ekstremizem« (str. 176), ker se je v primerjavi z eneskajevsko »"paradigmo nemogoče avtoritete" (...) vsak morebitni bodoči ekstremizem dozdeval šibek in ne dovolj prepričljiv in goreč – Laibach si je prilastil prizorišča in oblike potencialne paravojaške mobilizacije, ki je potekala drugod po Jugoslaviji« (str. 184). Očitni opozicijski diskurzi po mnenju Monroeja in NSK (tudi Žižka in Adorna) večinoma podpirajo sistem in mu omogočajo reprodukcijo z vzpostavitvijo ventilov za negativne drže, ki omogočajo obstoj transgresije v službi sistema (države, trga). NSK zato v izogib ideologijam ubira pot nadidentifikacije s sistemom, z različnimi odkrito in prikrito totalitarnimi ideologijami, s čimer oblast razgali in dokončno locira, sebe pa vzpostavlja v svojem lastnem prostoru izven ideologij. Čeprav se Monroe vpraša po uspešnosti tovrstne strategije NSK in se zamisli, ali NSK omogoča dejansko spremembo ali ne (str. 321-2), oziroma ali NSK tudi drugim odpira duri izvzetja iz sistema, v pozitivni odgovor nikoli ne dvomi. Z Epsteinom zaključí, da je NSK kultura, ki postane laboratorij, v katerem bodo na novo odkrili vse predhodne kulturne oblike in stile, ter jih zlili v novo netotalitarno totaliteto. »NSK ponuja posamezniku pospeševalen okvir, temelječ na totaliteti, ki se na novo kaže

kot območje možnosti in ne zaključka (str. 315)«. In že zaradi našega ima-nentnega nagnjenja k prepričanju o emancipatornih možnostih domnevno utopičnih projektov se moramo z avtorjem strinjati. Dasiravno se vse bolj pogosto zdi, da je tudi Laibachova in eneskajeva strategija postala predvidljiva transgresija, ki jo v obliki močno energetskega nabitega premoga (u)porabljajo in upregajo dominantni ideološki mehanizmi glasbene industrije, trženja, kulturne politike itd.

Valentina Hlebec

ur. Anuška Ferligoj, Andrej Mrvar: Developments in Applied Statistics. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, serija Metodološki zvezki 19, 2003 294 strani (ISBN 961-235-123-6), 3.338 SIT

Anton Cedilnik: Uvod v verjetnostni račun. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, serija Metodološki zvezki 20, 2003 125 strani (ISBN 961-235-121-X), 1.669 SIT

ur. Andrej Mrvar: Proceedings of the Seventh Young Statisticians Meeting. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, serija Metodološki zvezki 21, 2003 124 strani (ISBN 961-235-126-0), 1.670 SIT

ključne besede: statistika, metodologija, verjetnostni račun, analiza podatkov, biostatistika, ankete

Tri nove knjige v zbirki Metodološki zvezki ponujajo dva izbora člankov iz mednarodnih konferenc (19 in 21) in srednje zahteven učbenik statistike (20). Metodološke zvezke izdaja Fakulteta za družbene vede, urednica serije je Anuška Ferligoj, uredniki posameznih številka pa so izbrani glede na tematski sklop in vsebino posameznih številka. Pričujoča serija je namenjena predvsem statistikom in metodologom, pa tudi študentom, ki se v teku študija soočajo s statističnimi predmeti, vendar pa bodo v njej našli koristne metodološke napotke tudi empirično usmerjeni sociologi. Prvi zbornik iz serije je izšel leta 1987, do sedaj pa se je nanizalo že enainvajset številka. Obe knjižici, ki ponujata članke, sta dostopni tudi na spletnih straneh Fakultete za družbene vede.

V dvajseti številki je izšel učbenik Antona Cedilnika o verjetnostnem računu. Učbenik je namenjen študentom različnih študijskih smeri, ki morajo opraviti srednje zahteven statistični program. Knjižica je zato zastavljena tako, da jo zmorejo razumeti in uporabljati tudi manj matematično podkovani študentje. Intuitivni definiciji verjetnosti sledi abstraktna definicija, nato pa so nanizana poglavja o pogojni verjetnosti, Bernoullijevem zaporedju poskusov, slučajnih spremenljivkah, diskretnih in zveznih porazdelitvah, pričakovani vrednosti, varianci ter kovarianci in korelaciji. Za lažje branje in razumevanje je tekst tudi grafično zaznamovan s krepkim tiskom za definicije in poimenovanja, in posebej ležečim za posebej pomembne odstavke. Na koncu vsakega poglavja so vprašanja, ki so namenjena diskusiji študentov s predavatelji. Sodoben in lepo urejen učbenik kar kliče k branju in študiju te, med študenti družboslovja tradicionalno osovražene teme.

Enainvajseto številko metodoloških zvezkov, v kateri so zbrani članki, predstavljeni na sedmem mednarodnem srečanju mladih statistikov, je uredil Andrej Mrvar. Prvo srečanje doktorskih študentov statistike so organizirali Anuška Ferligoj, Herwig Friedl in Mushtaq Hussain v Pliberku. Na tem srečanju so se predstavljali le mladi statistiki iz Slovenije in Avstrije. Čez dve leti so se jim pridružili še madžarski in nato še italijanski študentje. Srečanje je organizirano vsako leto v drugi državi, sedmo srečanje pa je bilo oktobra 2002 v Piranu. Srečanje omogoča

študentom statistike predstavitev tem doktorskih disertacij pred mednarodno publiko študentov in profesorjev statistike. Srečanja se namreč udeležujejo tudi mentorji doktorskih študentov, ki o predstavljenih temah diskutirajo s študenti na konferenci in tudi med neformalnim druženjem. Študentom statistike je na ta način omogočeno predstavljanje in preverjanje vsebine doktorske naloge v mednarodni statistični skupnosti, hkrati pa jim je ponujena tudi možnost najbrž prve recenzirane objave v angleškem jeziku. V enaindvajseti številki metodoloških zvezkov so prispevke objavili študentje vseh štirih sodelujočih držav, tri iz Italije in Slovenije ter po ena objava iz Avstrije in Madžarske. Slovenski avtorji so Irena Ograjenšek z Ekonomske fakultete ter Martin Raič in Gregor Šega s Fakultete za matematiko in fiziko. Večina člankov obravnava teme, ki so zahtevne statistične ali matematične narave. Bolj aplikativne narave sta dve temi, in sicer članek Marie Cristiane Martini o zaposlovanju študentov Univerze v Padovi in prispevek Irene Ograjenšek o možnostih uporabe analize podatkov o kupcih za kontinuirano vzdrževanje in večanje kakovosti ponudbe storitev. Članek Irene Ograjenšek je sistematičen prikaz dosedanjih parcialnih pristopov k uporabi in analizi podatkov o kupcih. Gre za uporabo demografskih in socialnoekonomskih podatkov, podatkov o nakupih in anketnih podatkov. Avtorica vire podatkov in kakovost treh vrst podatkov kritično primerja glede na več kriterijev: merski nivo, viri, prednosti, pomanjkljivosti, stroški in pogostost analize opisanih podatkov. V nadaljevanju naniza različne pristope k analizi podatkov o kupcih, ki jih klasificira v dve večji skupini – statistična analiza in nestatistične tehnike raziskovanja podatkov (*angl. data mining*). Oba tipa analiz spet kritično ovrednoti in primerja glede na cilj analize, velikost uporabljane baze podatkov, naravo podatkov, značilnosti uporabljenih modelov analize in omejitve analitičnih modelov. Parcialne pristope k analizi podatkov o kupcih razmeji tudi glede na njihovo vlogo v podjetju – gre za produkcijske ali marketinške pristope. Analitična primerjava obeh vrst pristopov vodi k predlogu za integralni pristop zbiranja, analize in uporabe podatkov o kupcih. Prispevek je zasnovan sistematično in pregledno ter kaže, da je avtorica vložila v tekst veliko analitičnega in reflektivnega dela. Maria Cristiana Martini je s korespondenčno analizo raziskovala longitudinalne podatke o zaposlovanju študentov Univerze v Padovi. Gre za večji vzorec študentov, ki so jih spremljali med študijem ter šest in dvanajst mesecev po zaključku študija. Na splošno so študentje zadovoljni tako z dostopom do služb kot tudi s kakovostjo dela. Kažejo pa se nekatere razlike med spoloma, ženske so pogosteje zaposlene na slabše plačanih in manj stabilnih delovnih mestih, vendar avtorica opozarja, da gre tu lahko za učinkovanje več dejavnikov, ženske se namreč pogosteje odločajo za študije, kjer je zaposljivost manjša. Uspešen recept za dobro delovno mesto naj bi bila prava kombinacija med tveganjem in stabilnostjo – študentje, ki so se pripravljene preseliti v drugo mesto ali zamenjati več zaposlitev, imajo večje možnosti, da najdejo delovno mesto, ki jim res ustreza. Avtorica ugotavlja, da so študentje po enem letu bolj zadovoljni s svojo zaposlitvijo kot pa po šestih mesecih, opozarja pa tudi, da študija ne dopušča razlikovanja med resnično boljšimi pogoji za delo in prilagoditvijo pričakovanj. Raziskovanje zaposlovanja študentov za vsako univerzo, ki konkurira na trgu za pridobivanje dobrih študentov, je nujnost. S stališča uporabnosti je študija najbrž dobro zastavljena. Iz članka samega pa premalo izvemo o njeni konceptualni zasnovi. V prispevku avtorica govori v glavnem o empiričnem delu raziskave, škoda pa je, da ni vsaj nekaj besed namenila teoretični, konceptualni in operacionalni zasnovi prikazane analize.

Metodološki zvezki številka 19 so zbirka anonimno recenziranih prispevkov – vsak članek pregledata dva izmed tridesetih, večinoma tujih recenzentov – urejenih v tematske sklope, ki so se pojavili tudi na letni statistični konferenci, ki sedaj poteka v Ljubljani. Gre za članke s konference leta 2002. Zapisu vabljenega predavanja J. C. Gowerja sledijo naslednje teme: analiza podatkov, statistika, biostatistika, metodologija in aplikacije. Prvih deset prispevkov obravnava teme, ki so statistično zelo zahtevne, medtem ko preostalih osem člankov obravnava vsebine, ki so zanimive tudi za družboslovce.

Primerjava vprašanj z vnaprej danimi odgovori in takih, kjer odgovorov ni, je tema, ki je temeljito raziskana za klasične načine zbiranja podatkov, ne pa tudi za zbiranje podatkov na

svetovnem spletu. Urša Reja s soavtorji predstavi rezultate eksperimentov, ki so bili vključeni v obsežno raziskavo o uporabi interneta leta 2001. Rezultati so podobni kot za druge načine zbiranja podatkov – v tem smislu je internet podoben drugim načinom zbiranja podatkov – največji problem pa se kaže v velikem številu manjkajočih ali neveljavnih podatkov, še posebej pri anketirancih, ki so neveščni uporabe interneta. Jasna Horvat se s soavtoricami ukvarja s konceptualizacijo in merjenjem kulture v anketah. V članku sta predstavljeni testiranja dveh merskih instrumentov, ki izhajata iz ekonomske sociologije. Prvi merski instrument je oblikovan na osnovi Gottliebovih sedmih kategorij kulturnih dobrin, drugi merski instrument pa je aplikacija lestvice, imenovane *Personal Involvement Inventory* (Zaichowsky, 1993). Eksploratorna faktorska analiza kaže, da so izražene potrebe uporabnikov kulturnih storitev segmentirane glede na klasične demografske dejavnike, konfirmatorna faktorska analiza pa pokaže, da prvi merski instrument ne zdrži temeljitega testiranja, saj se niti reduciran faktorski model ne sklada s podatki. Laura Pagani in Chiara Seghieri ugotavljata napovedno veljavnost ocen iz srednje šole in značilnosti študentov za uspeh na univerzi. Prispevek je bolj vaja v uporabi multivariatnih metod kot pa empirično in teoretično domišljeno delo. Bolj kot dodatne spremenljivke bi bila modelu potrebna teoretična podlaga, saj je tudi njegova napovedna veljavnost majhna. Juergen H. P. Hoffmeyer-Zlotnik raziskuje značilnosti realiziranih vzorcev pri različnih vzorčnih načrtih za osebno anketiranje. Ugotovitve, ki jih dobi s primerjavo treh načinov vzorčenja, kažejo, da je realiziran vzorec pristranski – v vzorcu se pojavi več lažje dostopnih oseb – če ima anketar možnost neslučajne izbire anketirancev. Ugotavlja tudi, da regionalni podatki o porazdelitvi starosti in spola ne zadoščajo za identifikacijo težje dostopnih enot. Anselm Eder in Walter J. Gutjahr obravnavata vlogo simulacijskih tehnik pri dopolnjevanju mikrosociološke teorije. Z uporabo učečih matrik in porazdelitve verjetnosti za posamezne izide v situacijah, ki so podobne “zapornikovi dilemi”, skušata napovedati posamezne izide in motive zanje. Na terapevtskem primeru pokazeta uporabnost metode za ugotavljanje mehanizmov delovanja v družini z nasilnim sinom.

Med aplikacijami najdemo tri članke, ki za različne probleme uporabljajo razvrščanje v skupine. Aleš Žiberna in Vesna Žabkar sta segmentirala kupce zdravju koristnih dodatkov k hrani. V raziskavo je bilo vključenih 241 slučajno izbranih uporabnikov. Razvrstitev – na osnovi uporabe dodatkov, stališč o dodatkih in zdravju ter impulzivnosti – je dala sedem skupin, med katerimi avtorja izpostavita tri, ki so zanimive za podjetja, ki prodajajo dodatke k hrani. Razvrščanje na osnovi več tipov spremenljivk – demografskih, vedenjskih, mnenjskih, in psiholoških – ni tako pogost pristop, v predstavljenem primeru pa je nujen, saj razvrščanje na osnovi stališč ni uspelo. Avtorja pa sta opozorila tudi na problem ocenjevanja s sedem stopenjsko Likertovo lestvico, saj se je izkazalo, da je anketiranci niso uporabljali dovolj natančno. Jože Rovani in Jože Sambt sta razvrščala slovenske občine na osnovi treh vrst spremenljivk: demografskih – indeks staranja, indeks populacijske rasti in indeks dnevnih migracij, ekonomskih – osnova za dohodnino fizičnih oseb in delež kmetijskih površin, in družbenih (angl. *social variables*) spremenljivk – stopnja nezaposlenosti in število študentov na 1000 prebivalcev. Avtorja sta predstavila dve rešitvi, in sicer razvrstitev v dve skupini in razvrstitev v štiri skupine, ki je vsebinsko bolj zanimiva. Prva skupina občin, ki je najbolj razvita, vključuje Ljubljano in bližnje občine, nekaj zahodno ležečih občin ter občine, ki jih lahko opišemo kot centralne dele posameznih regij. V drugi skupini občin, ki je malo manj razvita, se nahajajo večinoma občine z vzhodnega dela Slovenije, nekaj je tudi južnih in severozahodnih. Tretja skupina, ki jo avtorja imenujeta manj razvita skupina občin, vključuje občine okrog Kozjanskega, Halož, Slovenskih goric, Črne na Koroškem, Lovrenca na Pohorju in Goteniške gore. Gre za občine, ki se nahajajo na vzhodu države. Vsi kazalci razvitosti imajo manjše vrednosti kot v prvih dveh skupinah, indeks dnevnih migracij pa je najnižji med vsemi štirimi skupinami. Zadnja, najmanj razvita skupina občin, je prepoznavna po ruralnosti in svoji obmejni legi. Gre za dve občini na jugu – Osilnica in Kostel, eno s Kozjanskega – Bistrica ob Sotli – in enajst občin s severno vzhodnega dela Slovenije – občine na Goričkem. Kazalci razvitosti so tu najnižji. Rezultati so vsebinsko in tudi metodološko zanimivi. Elvir Mujkić in

Jože Rovnan analizirata avtomobilske nesreče v letih od 1996 do 2000. Z analizo časovnih vrst sta ugotovila, da so bili novi vozniki manj izstopajoči kot povzročitelji nesreč kot v preteklosti, da se je uporaba varnostnih pasov povečala in da se je zmanjšal odstotek nesreč, ki jih povzročijo alkoholizirani vozniki. Največji učinek pri zmanjšanju števila nezgod pripisujeta večji kakovosti avtomobilov in zaostrenim pogojem novega prometnega zakona. Po njunem mnenju pa je še več možnosti v strožjem obravnavanju vinjenih voznikov in preventivnih aktivnostih. V drugem delu članka primerjata Slovenijo z drugimi državami v Evropi. Države sta razvrstila v štiri skupine, kjer se je Slovenija umestila med druge vzhodnoevropske države. Ni sicer v najmanj razviti skupini z najslabšimi razmerami, kamor so bile razvrščene Albanija, Bosna in Hercegovina, Azerbajdžan, Makedonija, Moldavija, Romunija, Turčija in Ukrajina. Kar je Slovenijo uvrstilo med vzhodnoevropske države, ni opremljenost voznega parka, pač pa varnost v prometu in neupoštevanje cestno-prometnih predpisov.

Med prispevki, ki so našli mesto v devetnajsti številki Metodoloških zvezkov, je smiselno izpostaviti ravno zadnje tri, aplikativne članke. Četudi je osnovni namen letne statistično-metodološke konference povezati statistike, pokazati, kar je statističnih novosti v Sloveniji, in zagotoviti tudi mednarodno sodelovanje na področju statistike in metodologije, ne smemo pozabiti na aplikativne prispevke. V tej številki so se med aplikativnimi prispevki pojavili le ekonomski teksti. Zdi se, kakor da ni socioloških empiričnih analiz, ki bi vsekakor tudi spadale v ta prostor – tako na konferenco kot tudi v publikacijo. V tem smislu velja spodbuditi sociologe, ki posegajo tudi po empiričnih analitičnih orodjih, k udeležbi na letni statistično-metodološki konferenci. To bo zagotovo obojestransko obogatilo tako konferenco kot tudi kakovost metodološkega znanja sociološke produkcije raziskav in objav.

Maruša Pušnik

**Etienne Balibar: Marxova filozofija. Ljubljana: Krtina, zbirka Krt, 2002
147 strani (ISBN 961-6174-38-X), 2.800 SIT**

prevod Peter Klepec

Uvodna parola Komunističnega manifesta, ki ga je Marx spisal skupaj z Engelsom leta 1847 za Ligo komunistov, "Strah hodi po Evropi - strah komunizma", in ki se je pod vplivom ortodoksnega državnega marksizma v socialističnih državah od začetka dvajsetih let prejšnjega stoletja naprej popolnoma zbanalizirala in izgubila vso ostrino svoje kritičnosti, bi morala v sodobni medijski družbi (spektakla) ponovno zadihati z vso svojo močjo. To pa zato, ker so kritični intelektualci dandanes izjemno redki, imamo sicer kopico psevdokritikov, vendar ti niso sposobni proizvesti niti enega radikalnega kritičnega programa. Parolo bi morali glede na zdajšnji družbeno-historični kontekst nekoliko preoblikovati, bolje pa bi bilo celo preobrniti njen pomen. Zdaj bi zato raje rekli, v upanju, da bi to prebudilo kritičnega duha: "Pošast hodi po svetu - pošast neoliberalizma."

Prav zato Balibar z objavo knjige, ki iz stoletnega polsna zbuja Marxovo teorijo/filozofijo, tako rekoč v pravem trenutku zadane žebljico na glavico (v izvorniku je knjiga izšla leta 1993, ponatis pa 2001). Apriorni negativni prizvok marksizma se počasi izgublja, prihajajo nove generacije, ki niso bile socializirane v dogmatičnem marksizmu delavskega razreda in ki bodo v Marxu spet lahko našle vzelec neizmerne teoretske misli. In kar je še pomembneje, v trenutni suši kritične misli Balibar prinaša Marxa kot teoretika in revolucionarja prek problematizacije njegovih konceptov. Knjiga tako prikaže takšnega Marxa, kot ga moramo brati danes in kot je dejansko tudi obstajal. Brez velikega nauka, saj ta namreč ne obstaja. Preprosto zato, ker Marx nikoli ni

imel časa, da bi ga zgradil. Kot mislec revolta, brezpogojno predan svojemu objektu proučevanja - vladajočemu produkcijskemu načinu in zatorej množičnemu subjektu delavskega razreda, ga je prehitro revidiral in popraviljal.

To še zdaleč ne pomeni, da bi morali Marxovo filozofijo vrniti na njeno izhodišče ali jo obravnavati zgolj kot misel v njenem prvobitnem kontekstu nastanka, nasprotno, zdi se celo, da želi Balibar s sistematično pre(d)stavitvijo Marxa v sodobnost(i) sporočiti dvoje. Najprej - kar kaže že sestava knjige, ki v zasledovanju razvoja Marxove misli bralca sprehodi od mladega do starega Marxa - po Marxu so ostali zgolj fragmenti, saj je nam na voljo nepregledna množica spisov, povzetkov, manifestov, časopisnih člankov, dolgih osnutkov, pismene korespondence, skic itd., zaradi česar se moramo šele lotiti interpretacije Marxovih "napol izrečenih besed" (str. 133) in nedodelanih del. In drugič, Marxovo misel moramo končno ločiti od historičnega državnega marksizma in se hkrati tudi poučiti o učinkih, ki jih je proizvedla ideološka raba Marxove filozofije. Odprta totalnost Marxovega nauka nam tako lahko ponudi številne teoretske koncepte in refleksije kot orodje za razstavitev dominantnega neoliberalnega diskurza. Čeprav Balibar tega koraka v knjigi ne naredi, pa iz njegovega besedila dovolj jasno sevajo teoretski in politični namigi za aktualizacijo Marxove misli.

Neoliberalizem, ki družbena razmerja in človeške odnose presoja skozi optiko tržno-blagovnih razmerij, se je vzpostavil kot sistem gospostva. S tem nikakor ne namiguje na pojav velike Ideologije kot vsevidnega očesa, personalizirane v moči nekaj kapitalsko elitnih posameznikov. Gre namreč za diskurzivno konstrukcijo oziroma za preplet specifičnih dejavnikov, ki so vzpostavili prevladujočo shemo neoliberalnega mišljenja. To mišljenje se je trdno zasidralo v različnih družbenih sferah produkcije, distribucije in konzumpcije tako materialnega kot tudi simbolnega/kulturnega kapitala in usmerja prakse ljudi v njihovih vsakdanjih življenjih. Neoliberalni diskurz v slovenskem prostoru na primer ne proseva le skozi množično zavračanje tujcev in apele k povečanju rodnosti Slovencev, kar se opravičuje s sklicevanjem na državniške statistične analize, da mora država najprej poskrbeti za blaginjo lastnega naroda, ampak zajema celo znanstvene in akademske kroge, kjer potekajo neizprosni boji za napredovanja po lestvici akademskih nazivov, za raziskovalne projekte itd. Osrednja projekta znanstvene srenje tako postajata čim boljša prepoznavnost na trgu in pritegnitev čim večje medijske pozornosti. Raziskovanje in družbena kritika pa se spreminjata zgolj v postranski dejavnosti znanosti. Kar šteje, je imidž znanstvenika in dober dizajn njegove teorije. Značilnost take znanstvene kritike v sodobni "občanski družbi" je, da se skriva za fasado kritičnosti le toliko časa, dokler se prodaja kot dizajnerski kos, ponikne pa ob najmanjšem pritisku ali grožnji. Na tem mestu se ne bi mogli bolj strinjati s Foucaultom, da knjiga zaradi tega, ker se je njen avtor pojavil na televiziji ni nujno slaba - seveda pa ni dobra zgolj zaradi tega razloga. Znanost in kritika sta v večini primerov običali pri slednjem. In spet smo pri Balibarjevi knjigi, ne le zato, ker Balibar Marxa povezuje z raznotero množico njegovih naslednikov (tudi s Foucaultom), ampak zato, ker Marx implicitno namiguje, da je znanost treba revolucionirati. Znanstveniki so zgolj še mezdni delavci, pravi. Zato je jasno, da "Marxova filozofija dandanes ne more biti niti organizacijski nauk niti univerzitetna filozofija, se pravi, da mora biti nezaupljiva do vsake institucije" (str. 134). Kritična misel se bo lahko spoprjela z vprašanjem alternative vladajočemu gospostvu (npr. institucionaliziranemu znanstvenemu mlinu) šele takrat, ko bo izhajala iz osrčja tega gospostva samega.

Balibarjevo seciranje Marxovih teoretskih konceptov razrednega boja in tez o neizogibni krizi kapitalizma ter prihoda socializma oziroma komunizma potemtakem lahko beremo tudi kot napotilo, kako uporabiti Marxovo filozofijo pri odkrivanju subtilnih ideoloških mehanizmov v sodobnosti. Marx namreč postavi pod vprašaj samo bistvo filozofske dejavnosti, prelomi s prejšnjim teoretskim humanizmom in se od njega oddalji. Ta zareza ne spremeni le idej in metode, ampak samo prakso filozofije, saj "po Marxu filozofija ni bila več takšna, kakršna je bila poprej" (str. 10). Naslednja pomembnost, ki gre z roko v roki s tem rezom in je pri Marxu pogosto spregledana, pa je njegova analiza subjektivnosti, saj ponovno premisli konstitucijo subjekta, in sicer v družbenih

razmerjih moči. Subjekta tako ne vidi več kot formo zavesti, kot konstitutivnega - v kakršno predstavo je bila ujeta filozofija in vsa znanost še posebej od vpliva razsvetljenstva naprej - temveč kot konstituiranega, čeprav je to zanj še preprosto ekonomski subjekt. Kljub vsemu pa pripravi teren za kasnejši razvoj teorij subjekta in zatorej tudi teorij ideologije.

Verjetno ni naključje, da se Balibar tako nadrobno loteva oživljanja Marxa. Poleg Althusserja in Poulantzasa ga uvrščamo med strukturalne marksiste, ki so si za cilj postavili preseči ekonomizem, čeprav jim v polnosti nikoli ni uspelo. Ujetost v ekonomizem je namreč glavna pomanjkljivost, ki se jo očita Marxu. Ekonomizem, v okrilju katerega teoretizira tudi ideologijo, se odraža na dveh ravneh. Gre za epifenomenalizem, pri čemer se družbo obravnava po modelu baze-nadstavbe - celotna zgornja nadstavba je determinirana z ekonomsko bazo, zaradi česar nadstavba ne more igrati neodvisne vloge v zgodovini. Druga verzija ekonomizma pa je redukcijonizem, saj Marxova filozofija kompleksno pluralnost družbenih fenomenov reducira zgolj na eno nasprotje znotraj kapitalistične družbe, na tisto med družbenimi razredi - med kapitalom in delavstvom. Vsi družbeni elementi (nacionalizem, seksizem, rasizem itd.) se zvedejo na razredni značaj. Balibar in drugi strukturalni marksisti so ekonomizem premagali le na ravni epifenomenalizma, niso pa uspeli razrešiti problema razrednega redukcijonizma. Kljub temu da Balibar o tem v knjigi eksplicitno ne govori, je pohvalno, da vsaj na implicitni ravni opozarja na problem ekonomizma pri Marxu in strukturalnih marksistih, ko se sklicuje na sodobne teoretike, ki so premagali to oviro pri teoretizaciji koncepta ideologije.

Knjiga je torej namenjena predvsem tistim, ki se z Marxovo teorijo srečujejo na kakršenkoli način, saj jim bo v veliko pomoč pri orientaciji v njegovi teoretski misli. Balibar pa knjižico obogati še s strnjeno kronološko predstavitevijo Marxovega življenja, z bibliografskim vodičem tako po Marxovih delih kot po delih o Marxu (pri založbi Krtina niso pozabili niti na slovenskega bralca) in s kratkimi ekskurzi v besedilu, ki predstavijo druge teoretike (Gramsci, Lukács, Benjamin, Lenin itd.) ali razlagajo pogosto rabljene termine marksizma (dialektični materializem, fetišizem, kritika politične ekonomije itd.).

Marx je verjel, da bo najbolj zatirani sloj v družbi - delavstvo, pripeljal do revolucije, mi pa verjamemo v Marxa in v njegove zastavke za razvoj kritične misli, ki lahko pelje družbo v demokratično revolucijo in ljudstvo osvobodi iz okovov trenutno vladajoče ideologije. Za tak projekt pa je najprej potrebna takšna teorija, ki se prek epistemičnega reza neprestano distancira od ideologije, a se hkrati zaveda, da je ideologija njena lastna končnost. Zatorej nas ne smejo zadovoljiti tisti psevdokritični teoretski aparati, ki vladajoče diskurze opisujejo zgolj kot učinek kapitala, personaliziranega v nekaj kapitalskih gospodih. To je mogoče znak, da več kot sto let stari teoretični žkapital' Marxove misli vrnemo na knjižne police kot obvezno gradivo, ga ponovno premislamo in storimo nekaj tako z Marxom kot tudi proti njemu.

Lucija Mulej

Peter Berger, Thomas Luckmann: Modernost, pluralizem in kriza smisla: orientacija modernega človeka. Ljubljana: Nova revija, zbirka Paradigme, 1999

75 strani (ISBN 961-6352-00-8), 2.980 SIT

prevod Suzana Cergol, spremna beseda Frane Adam

(Post)moderna kot entiteta, ki se izogiba ostrim in jasnim klasifikacijam, buri številne intelektualne duhove širom po svetu in tudi pri nas. S podobno tematiko se ukvarja pričujoča

knjiga Petra Bergerja in Thomasa Luckmanna. Kot vemo je slednji, in sicer Thomas Luckmann, slovenskega rodu. Na letošnjem srečanju sociologov s tematiko Družbena gibanja in civilna družba danes je bil imenovan za častnega člana Slovenskega sociološkega društva. V svetovnem formatu pa se je dokončno uveljavil z delom *The Social Construction of Reality*, ki jo je prav tako napisal skupaj s Petrom Bergerjem in je prevedena v 12 jezikov, pri nas pod naslovom *Družbena konstrukcija realnosti* (1989). Skladno s častnim imenovanjem se zdi primerno napisati kratko refleksijo o delu, ki ponuja nove vpoglede na temo vmeščenosti posameznika v vse bolj kaotični svet. Knjiga obsega šest poglavij, ki pa niso klasično strukturirana. Bere se gladko in je bliže literarno strokovnemu delu kot pa učbeniški izdaji. To ji štejem kot posebno kvaliteto, ki nadgrajuje razčlenjevanja in nam s tem ponuja homogeno celoto.

Avtorja se v prvi vrsti osredotočata na prepričanje postmodernih kritikov, da se kriza današnjega časa bistveno razlikuje od vseh nekdanjih tegob. Vendar ti kritiki ne izhajajo iz dejstva o spremenjenih temeljnih pogojih človeškega življenja, pač pa govorijo o novem pojmovanju smisla človeškega življenja v modernem času, ki peha smisel in z njim človeško življenje v krizo, za kakršno v zgodovini ni primere. Lahko bi rekli, da ni gotovo, ali govoru o sedanji krizi smisla dejansko ustreza nova oblika dezorientacije v življenju modernega človeka. Ali ni morda tako, da slišimo le najnovejše ponavljanje stare tožbe? Ali pa je to jadikovanje izraz stiske, v kateri se človek vedno znova znajde zaradi majavega svetovnega reda? Bo ponovno zazvenela tožba, da je človeško življenje življenje k smrti? Se bo oglasil dvom o tem, ali lahko to življenje najde svoj smisel v transcendentni (odrešenjski) zgodovini? Ali bo celo izbruhnil obup, če tak smisel sploh obstaja (str. 11)?

Avtorja navajata, da sociološke analize sedanjosti preveč samoumevno predpostavljajo, da je motiv in ozadje človeškega ravnanja, na katerem se zrcali domnevna kriza smisla modernega časa, nekaj takega kot smiselnost in smisel. Smisel ni nič drugega kot kompleksna oblika zavesti: ne obstaja sam zase, temveč ima vedno objekt, na katerega se nanaša. Smisel je zavest o tem, da med izkustvi obstaja odnos (str. 12). Torej za začetek teoretika s fenomenološko analizo intencionalne zavesti in njenih operacij definirata elementarni smisel, ki je opredeljen kot zavest o dejstvu, da med izkušnjami obstaja povezava. Sam smisel izkustev in dejanj pa se vzpostavi v posebnih povezovalnih učinkih zavesti. Vsako aktualno izkustvo lahko povežemo z nečim, kar smo že pozabili.

Za razumevanje odnosa smisel-družba Berger in Luckmann izpostavita slojevitost smisla (najenostavnejše tipifikacije, ki se nanašajo na naravna in družbena dejstva; sheme delovanj, ki predstavljajo drugo plast in so naravnane na sfero višjih vrednot; tretjo in zadnjo plast pa tvorijo nadrejene konfiguracije vrednot). Takšno strukturo smisla pa ima prav tako družbeno delovanje. Vprašata se, kako posameznik nekaj dojame kot smiselno? V vsakdanjem življenju gre namreč za črpanje relevantnih informacij in obeležij iz zgodovinskega rezervoarja smisla. Smisel izkustva vedno nastaja v interakciji oziroma v zavestnem druženju posameznika z njegovim naravnim in družbenim okoljem. Glede na realno naravo problemov v nekem času in prostoru so tudi rešitve le-teh intersubjektivno relevantne, kar teoretika izpostavita na več mestih. S tem, ko se različne osebe na podobne izzive enako odzivajo, se zastavi vprašanje, da takšne odzive morda recipročno pričakujejo ali se zanje celo obvežejo. Sledi izoblikovanje zgodovinskih rezervoarjev smisla in institucij v konkretnih okoliščinah, ki posameznika razbremenijo stiske neprestane refleksivnosti trenutnega stanja družbene in osebne resničnosti. Glede na dejstvo, da so področja smisla slojevita (kar omenita že uvodoma), t.j. prehajanje od najpreprostejših tipizacij in orientacij v naravnem in družbenem svetu pa tja do moralno-etičnih in filozofskih tematizacij, postane jasno, da institucije kot take posebej nek prvotni smisel delovanja, ki je že konsolidiran znotraj obvezujoče ureditve družbenega delovanja. Družba pa v svoji slojevitosti potrebuje institucije za nadaljnjo obdelavo smisla ter tiste najpomembnejše, to so institucije za nadzor proizvodnje in posredovanja smisla. Berger in Luckmann navajata, da vzgoja in namenska indoktrinacija težita h konvergentnemu načinu mišljenja in se z vsemi družbenimi strukturami borita proti temu, da bi v največji meri

omejila divergenco in nekonformnost ter skušala zamašiti luknje smisla tam, kjer je morda to utopično.

Skladno s tem idealnotipsko izpostavita dva temeljna tipa družbenih struktur. V prvi vrsti je tip struktur, ki ni tako dovzeten za krize smisla, kamor sodijo družbe, ki so razvile edini in splošno obvezujoči sistem vrednot. Takšne družbe so razmeroma stabilne, lahko bi celo rekli statične, ki skozi proces socializacije in institucionalizacije rezultirajo v pretežno skladen red smisla. Kjer pa skupne in za vse obvezujoče vrednote niso več vnaprej dane ter strukturno zasidrane, in kjer ne gre več za medsebojno prežemanje in usklajevanje, pa nastopi pogoj za širjenje tako subjektivnih kot intersubjektivnih kriz smisla. V takih pogojih namreč nastanejo temelji za novo, lahko bi ji rekli emergentno lastnost, namreč za koeksistenco različnih redov vrednot v isti družbi in s tem za koeksistenco zelo različnih skupnosti smisla. Takšno stanje po Bergerju in Luckmannu lahko označimo kot pluralizem, v primeru, da se razvije v nadrejeno vrednoto, pa lahko govorimo o modernem pluralizmu. Slednjega štejeta za poglaviti vzrok krize smisla – poleg strukturalne diferenciacije seveda.

V nadaljevanju sistematizirata pluralizem in strukturalno diferenciacijo. Pluralizem kot prva značilnost vodi k relativiziranju smisla in vrednot ter s tem vnaša negotovost v družbeno odločanje in delovanje, kar za posameznika pomeni razsrediščenje in zamajanje njegove identitete. Strukturalna diferenciacija pa na drugi strani povzroča razsrediščenost na ravni družbe, saj pomeni dekompozicijo celovite družbe v funkcionalno specializirana in zamejena področja. Ta področja sicer razpolagajo s fondom smisla (politika, znanost, gospodarstvo, religija ipd.), vendar je ta izrazito instrumentalne narave. Posameznik je tu objekt funkcionalnih imperativov in zgolj konzumator smisla, kar avtorja razume kot problematično. Njegov input oziroma povratni tok do institucij naknadno vidita v intermediarnih strukturah. Preden pa se lotimo podporne vloge omenjenih institucij, je potrebno omeniti relativizacijo koncepta sekularizacije, ki se tako samo-umevno navaja kot vzrok propada starega sveta, in kar avtorja upravičeno izpostavlja.

Menita, da obstaja namreč nekakšen konsenz, da gre temeljni vzrok razpada vseobsegajočega reda smisla iskati v umiku religije, kar za moderni zahod pomeni, da je propad krščanstva povzročil moderno krizo smisla. Avtorja poudarjata, da ne gre nujno enačiti modernosti in sekularizacije, če pa že, pa to lahko trdimo za Zahodno Evropo, ne pa za na primer ameriški prostor. Prav tako pa se je potrebno zavedati, da dekleralizacije ne gre zamenjevati za brezvernost. Skleneta, da ima evropski vzorec sekularizacije omejeno izvozno vrednost, kar tudi sicer korektno argumentirata.

Če se vrnemo k intermediarnim institucijam - teoretika izpostavlja, da se zaenkrat razvijajo še bolj bledikave vrednote modernega pluralizma. Tu imata v mislih koristne učinke takih vrednot, ki pospešujejo mirno koeksistenco različnih življenjskih oblik in redov vrednot, ki pa niso primerne za vlogo neposrednega zaviralca procesa širjenja kriz smisla. Pravita, da konkretne življenjske skupnosti, kot nekakšne lažno-avtonomne skupnosti smisla, in pa stabilnejše, tako rekoč čiste skupnosti prepričanj, zavirajo pandemično širjenje kriz smisla. Ne morejo pa odpraviti temeljnih pogojev za širjenje kriz smisla, ki so strukturno zaidrani v moderni družbi (str. 30).

Moderna družba je kot odgovor na to vzpostavila vrsto specializiranih institucij za proizvodnjo in posredovanje smisla. Naj tu omenim skladno z avtorjema, da so družbene vede šele pričele izpolnjevati to nalogo, da pa v grobem lahko te institucije opredelimo sledeče: tiste, ki svoje usluge tolmačenja ponujajo na odprtem trgu (na primer psihoterapija) ter one, ki služijo manjšim in včasih strogo zaprtim skupnostim smisla (sekte, kult, komune ipd.). Avtorja navajata, da je smiselno razlikovati med starimi (cerkve) in novimi institucijami proizvodnje smisla, kjer prve nadaljujejo z uveljavljenimi tolmačenji resničnosti, druge pa morajo začeti znova, a imajo to prednost, da lahko črpajo iz različnih tradicij in vrednot. Vse te institucije združita v pojmu Arnolda Gehlena kot sekundarne institucije, kar pomeni, da ne stojijo več v središču družbe, pač pa opravljajo bolj omejene in pogosto zelo specializirane naloge. Nadaljnje razlikovanje, ki ga vpeljeta in ki se mi zdi posebej relevantno, je distinkcija med intermediarnimi institucijami ter

tistimi, ki tega naziva ne morejo imeti. Intermediarne strukture so torej tiste, kjer lahko posameznik prenaša svoje osebne vrednote na različna področja družbe in jih tam uveljavlja, torej gre za silo, ki sooblikuje družbo oziroma za aktivno sodelovanje pri produkciji in obdelavi smisla.

V pluralnem okolju tako postane jasno, da nobena interpretacija oziroma tolmačenje ne more zavzeti pozicije edino veljavnega in pravega, kar za posameznika na eni strani pomeni svobodo izbire, na drugi strani pa tiranijo množstva alternativ. Institucije posameznika razbremenijo vsakodnevnega osmišljanja sveta in ga oskrbijo z vzorci, po katerih lahko uravnava svoje vedenje: pluralizem neprestano vsiljuje alternative, alternative silijo k razmišljanju, razmišljanje spodkopava temelj vseh in način nedotaknjene sveta - namreč njegovo samoumevnost (str. 42). Da se ne bi ponavljali, pa vendar: je živi pesek res tisti temelj, na katerem gradimo?

Gregor Starc

Francis Fukuyama: Konec človeštva: posledice revolucije v biotehnologiji. Tržič: Učila International, 2003
267 strani (ISBN 961-233-495-1), 7.990 SIT

prevod Urška Pajer

Čprav apokaliptični prevod naslova knjige Francis Fukuyame v bralcih zbuja raznovrstna predvidevanja o dramatičnem samodestruktivnem koncu naše vrste, nam avtor že po nekaj prebranih straneh da vedeti, da še zdaleč ni tako črnogled. Pravzaprav bi se dobesedni prevod originalnega naslova moral glasiti *Naša postčloveška prihodnost*, saj je to tisto, o čemer Fukuyama zares govori. Obstoj človeštva namreč nikjer ni postavljen pod vprašaj, problematiziran pa je razvoj znanosti in predvsem biotehnologije, ki lahko pripelje do popolne reorganizacije družbe, kot jo poznamo danes.

Aldous Huxley je leta 1932 napisal knjigo *Krasni novi svet*, George Orwell pa sedemnajst let kasneje še knjigo *1984*. Obe sta v svojem času gotovo učinkovali zelo futuristično, danes pa lahko bralce presenetita le še s svojim neverjetnim preročanstvom, saj so nekatere stvari, ki so se takrat zdele nemogoče oziroma utopične, danes že celo zastarele. Še posebej je v polno zadel Huxley, katerega delo je tudi obvezno čtivo letošnjih maturantov in zaradi tega trenutno tudi ena od najbolje prodajanih in branih knjig na Slovenskem. Huxley je namreč že leta 1932 predvideval razvoj tehnologije za spočetje otrok v eprugetah in legalno mamilo soma, ki osrečuje ljudi in ustreza sodobnemu zdravlilu prozac. Na drugi strani pa je Orwell sicer pravilno napovedal razvoj informacijske tehnologije, vendar je nekoliko zgrešil pri opisu političnih posledic tega razvoja. Predvideval je namreč razvoj telekrana, v steno vgrajenega prikazovalnika, ki je istočasno sprejemal in oddajal sliko iz vsakega gospodinjstva, jo posredoval Velikemu bratu, s tem pa omogočil popolno kontrolo nad ljudmi ter ukinitve njihove zasebnosti. Zgodilo pa se je nekaj drugega. Razvoj informacijske tehnologije je pripeljal do interneta, ki ima velik potencial decentralizacije politične oblasti, in ob tem, da omogoča zgolj pičel nadzor nad početjem posameznikov, omogoča predvsem nadzor Velikega brata samega, ki ga ljudje s pomočjo interneta neprestano opazujejo in na primer silijo vlade k objavljanju vseh informacij o njihovem delovanju. Kljub temu da v Huxleyjevem prijaznem novem svetu vsakdo dobi, kar si želi, je ta svet pravzaprav grozljiv. Ljudje so nenehno srečni in zdravi, vse je dosegljivo, ni več vzrokov za hrepenenje, ni več moralnih odločitev, ni več trpljenja, a kar je najhuje, tudi ni več nikakršnega odpora. To pa pomeni, da so ljudje obvladani in tako podvrženi popolni kontroli. Če je Orwell opisal doseganje kontrole z represijo, je Huxley opisal kontrolo, ki poteka na mnogo bolj subtilen in navidez nedolžen način - z zapeljevanjem. Ali to kaj spominja na sodobno potrošništvo?

Fukuyama priznava, da skuša s svojo knjigo pokazati, da je imel Huxley navsezadnje prav. Na eni strani ga skrbi človeška narava, ki bi jo biotehnologija lahko v prihodnosti povsem spremenila, na drugi strani pa ga jezi trenutno dogajanje okoli biotehnologije, ko celotna razprava poteka na ravni abstraktnih etiket postopkov. Pri tem sta se izoblikovala dva tabora: eni bi prepovedali skoraj vse, drugi pa bi dovolili skoraj vse. Medtem ko se oboji pričakajo, pa znanstveniki vztrajno razvijajo tehnologijo. Tehnologija je torej tu, navdil o tem, kaj se z njo sme početi, pa ni. Usmeritve za bodoči razvoj bi zaradi tega morale biti bolj praktične, konkretne in zaradi tega kompromisne. To naravnost kliče po zakonski regulaciji in kontroli, ki pa morata biti izdelani izključno za to področje. Kontrola nad uporabo jedrske tehnologije je bila na primer prisotna že od vsega začetka in razmeroma dobro deluje, kontrola nad informacijsko tehnologijo je bila prav tako prisotna že od začetka, a je ovirala razvoj in ni odigrala svoje vloge. Biotehnologija pa je kontrolo prehitela oziroma se ji je izmaknila.

Na Kitajskem, kjer je detomornost tradicionalno vsakdanja stvar, v očeh zahodnjakov pa brutalna praksa, je na primer biotehnologija ljudem omogočila, da že ob začetku nosečnosti ugotovijo spol otroka, in če z njim niso zadovoljni, lahko ženske splavijo. Etično gledano sta obe stvari enako sporni - detomornost in splav, ker imata enak končni učinek, vendar pa je detomornost zakonsko sankcionirana, medtem ko se umetna prekinitve nosečnosti izmakne zakonu. Kitajska namreč izvaja načrtno politiko omejevanja rojstev in takšne prakse celo spodbuja. Rezultat je veliko več moških novorojencev, ki bodo v prihodnosti zaradi pomanjkanja žensk in deprivacije seksa verjetno bolj zagrenjeni, nasilni in tekmovalni, s tem pa ogrožajoči za svoje sosede. Posledice bodo nedvomno politične.

Podoben zaskrbljujoč primer uporabe biotehnologije najdemo tudi v ZDA. Več kot 10 odstotkom odraslih Američanov zdravniki predpisujejo zdravilo prozac, ki zelo spremeni osebnost in izboljša razpoloženje. Uporabljajo ga za odpravljanje klinične depresije in vse skupaj niti ne bi bilo tako problematično, če bi bila diagnoza klinične depresije jasna. Povzročila jo namreč pomanjkanje hormona serotonina, vendar nikjer ni določeno, kako nizka mora biti ta raven, da se pacientu lahko predpiše zdravilo. Vse skupaj temelji na subjektivni zdravnikovi oceni simptomov, kar pomeni, da zdravnik oceni, kdaj je kdo bolan. Tega, da pred 100 leti takšnih bolezenskih stanj še niso poznali, ni potrebno posebej poudarjati. Nevarnost pa se skriva ravno v tem. Prozac namreč odpira vrata kozmetični farmakologiji, ko nekdo zdravilo jemlje zgolj zato, da bi se počutil bolje kot dobro oziroma da ne bi bil nikoli žalosten. Včasih se zdi, kot da sodobna farmakologija deluje po formuli: Našli smo zdravilo, zdaj moramo najti le še ustrezno bolezen.

Fukuyama se zato upravičeno sprašuje, ali je občutek nesreče res bolezen, ki jo je treba zdraviti s prozacom, tako kot so jo v Huxleyevi zgodbi zdravili s somo. Če je, potem lahko v prihodnosti pričakujemo, da bo kot patološko stanje ocenjena tudi nizka inteligentnost in bodo starši z genskimi posegi odločali, kako inteligentni naj bo otrok. To pa bo za seboj spet potegnilo cel kup političnih posledic. Takšni posegi bodo verjetno dragi, kar bo pomenilo, da si bodo inteligentnejše otroke lahko privoščili premožnejši starši. Tako bodo na umetni način ohranjali svoje prednosti in ekonomski položaj svojih naslednikov. Če bodo ti otroci vedeli, da so žetoci izbire, sestavljeni iz najboljših genov, bodo vedeli, da njihov uspeh ni posledica sreče, pač pa dobrega načrtovanja staršev in da so potemtakem do svojega uspeha upravičeni. Postali bodo aristokrati prihodnosti, katerih zahteva po privilegiranim položaju bo izhajala iz narave in ne iz družbenih norm, kot je pri nekdanjih aristokratih.

Znanost, razvoj tehnologije, narava in politika so med seboj neločljivo povezani, na kar kažejo tudi vprašanja, ki jih Fukuyama odpira skozi celotno knjigo. Čeprav bi pričakovali, da bomo ob koncu knjige dobili tudi jasne odgovore na vsa postavljena vprašanja, temu ni tako. V zadnjih dveh stvkih pravi takole: "Ni treba, da smo sužnji neizbežnemu tehnološkemu napredku, kadar ta napredek ne služi človeštvu. Prava svoboda pomeni svobodo političnih skupnosti, da zaščitijo vrednote, ki so jim najdragocenejše, in prav to svobodo moramo izkoristiti v luči prihajajoče biotehnološke revolucije." Omenjena stavka pa zastavlja več problemov, kot jih razrešujeta.

Kdaj napredek služi človeštvu in kdaj ne? Katere so tiste politične skupnosti, ki lahko ščitijo svoje vrednote? Katere so najdragocenejše vrednote? Odgovore bo treba poiskati drugje, kljub temu pa knjiga postreže z obilico primerov, ki lahko služijo kot odlična izhodišča za nadaljnjo razpravo o uporabi biotehnologije in položaju znanosti v vsakdanjem življenju ljudi.

Mojca Sušnik

ur. Selma Sevenhuijsen, Alenka Švab: Labirinti skrbi: pomen perspektive etike skrbi za slovensko socialno politiko/ Labyrinths of care: the relevance of the ethics of care perspective for Slovenian social policy. Ljubljana: Mirovni inštitut, Inštitut za sodobne družbene in politične študije, zbirka Politike, 2003

111/117 strani (ISBN 961-6455-13-3), 2.900 SIT

prevod Polona Mesec

Etika skrbi je v svetu že uveljavljena kot političen pojem, kot teoretski koncept in državljanska praksa, medtem ko v slovenskem prostoru lahko opazimo razumevanje skrbi kot nujnost, kjer mora oseba, ki neguje brezpogojno in brez vključevanja negovane osebe prevzeti določeno skrb (pa naj gre za skrb za bolne, starejše, otroke ali koga drugega).

Knjiga je zbir šestih besedil, ki s pomočjo koncepta etike skrbi in metode *Trace* ("izsleditev") analizirajo različne politične dokumente, ki so še kako pomembni za socialno, družinsko, zdravstveno in stanovanjsko politiko v Sloveniji. Namen metode *Trace*, ki jo je razvila Selma Sevenhuijsen – sourednica in avtorica uvodnega prispevka v knjigi – "je, da od besede do besede razčleni normativne podmene in vrednote v političnih dokumentih in jih ovrednoti s perspektive etike skrbi" (str. 8). Težko bi izpostavila katerikoli tekst zaradi njegove pomembnosti, saj je vsak zase pomemben zaradi načina in dokumenta, ki je predmet analize. Kljub temu pa ni primerna priložnost, da bi o vseh besedilih razpravljali v globino in dolžino, zato se bom bolj posvetila le nekaterim besedilom.

V prvem prispevku Selma Sevenhuijsen bralcem in bralkam predstavi bistvene pojme v perspektivi etike skrbi, temeljne moralne pojme etike skrbi (pozornost, odgovornost, kompetentnost, odzivnost, zaupanje in asimetrična recipročnost), pri čemer seznanja s primerom sodobne nizozemske socialne politike in drugim. Avtorica dovolj odprto označi aktivno državljanstvo kot "vabilo, da si ljudje širok niz dejavnosti interpretirajo po svoje, kot državljani, se pravi kot člani politične skupnosti" (str. 14-15). Od ljudi, ki sooblikujejo politike, ali pa so na drugih družbeno odgovornih položajih, državljani in državljanke lahko upravičeno pričakujejo, da se bodo aktivno in odgovorno odzvali na različne pobude. Prav tako se odgovornost za svoja dejanja pričakuje od članov politične skupnosti, torej od državljanov in državljanek samih. Pomembna se mi zdi tudi ugotovitev, da mora državljanstvo temeljiti na pojmih odnosnosti in medsebojne odvisnosti (kar so hkrati temelji etike skrbi). S tem meri na kolektivno delovanje in na tako imenovano prakso skrbnega državljanstva, v kateri ljudje delujejo kot tisti, ki skrbijo in kot tisti, ki so skrbi deležni, ter predvsem, kjer ljudje v medsebojnem dialogu razvijajo kakovostno družbeno skrb. Menim namreč, da je praksa državljanstva v slovenskem prostoru vse prej kot to vzajemno razmerje.

V drugem besedilu Vesna Leskošek predstavi rezultate analize Nacionalnega programa socialnega varstva do leta 2005 v Sloveniji. Glavna ugotovitev je, da je sicer sam program bil

napisan v smeri odpiranja in vključevanja v prostor ter spodbujanja aktivnega državljanstva, a po dveh letih in pol izvedbe ni bil uspešen oziroma ni izpolnil zapisanih zastavljenih ciljev.

V tretji analizi nas Alenka Švab seznanja s pojmovnimi orodji družinske politike v temeljnem dokumentu Resoluciji o načelih oblikovanja družinske politike v Republiki Sloveniji. Resolucija poudarja, da naj bi nov model socialne politike vključeval socialno varnost človeka, ki temelji na statusu državljanstva in na zaposlitvenem statusu. Zanimiva je tudi ugotovitev, da je družinska politika v Sloveniji na prvi pogled zelo sodobna, saj poudarja pluralnost družinskih oblik, kar je značilnost pozne modernosti. Avtorica po podrobnejši analizi kljub prvemu videzu zaključuje, da je vsaj toliko kot sodobnih usmeritev tudi ideoloških argumentacij in podmen, ki dajejo prednost enemu družinskemu modelu, to je moderni nuklearni družini. Pomemben sklep celotne analize pa je, da je konceptualizacija skrbi znotraj družine omejena na skrb za otroke, pojem skrbi pa je omejen na razmerje med aktivno osebo, ki posveča skrb in pasivno osebo, ki je skrbi deležna.

V četrtem prispevku se Majda Pahor ukvarja z etiko skrbi v zdravstveni negi v Sloveniji. Gre za analizo na prvi pogled najbolj tipičnega skrbstvenega dela. Opredele teoretske perspektive (predstavi skrb kot element državljanstva), skrb v zdravstveni negi in v okviru izobraževanja za zdravstveno nego prikaže primerjavo med Evropo in Slovenijo. V prvem delu je torej pozornost namenjena paradoksu zdravstvenega dela kot zasebne (intimne) in mebosebne dejavnosti, ki se je preselila v javni sektor. V drugem delu pa opozarja tudi na izobraževalni sistem zdravstvenih delavcev in delavk, ki ne omogoča univerzitetnega izobraževanja medicinskih sester, kar še bolj determinira njihov položaj v zdravstvenem sistemu. Medicinske sestre so tudi v Evropi izobraževali oziroma bolje rečeno usposabljali kot "pomožne delavke, ki izvršujejo zdravnikova navodila" (str. 81). Vsi lahko priznamo, da imajo zdravniki veliko več znanja (in tudi moči ter odgovornosti) kot medicinske sestre, vendar to ne pomeni, da le-te ne znajo s svojim znanjem, usposobljenostjo in izkušnjami presoditi, kako naj opravljajo svoje delo (zdravstveno nego). Torej, najlažji način, da medicinske sestre postanejo indiferentne do svojega dela, je ta, da jim zdravniki še naprej dajejo navodila, kako naj izvršijo svoje naloge in s tem neposredno posegajo v njihove pristojnosti. Slovensko zdravstvo pa naj ostane na ravni "verovanja" zdravnikom in njihovi nezmotljivosti, saj je problematično in nelegitimno že bolnikovo dejanje, če si poišče mnenje o diagnozi in zdravstvenem stanju pri drugem zdravniku.

Ružica Boškic analizira predlog novega stanovanjskega zakona, ki se je menda od takrat že nekoliko spremenil. Pozornost namenja opredelitvi tako imenovanih stanovanjsko ranljivih skupin, ki so jih avtorji omenjenega zakona povsem zanemarili. Hkrati pa vzpostavi tudi razliko med ranljivimi in izključenimi skupinami (te skupine v zakonu sploh niso pripoznane).

Vesna Leskošek pa zaključuje s povzetki ugotovitev skupine udeležencev in udeleženk mednarodne delavnice o etiki skrbi in socialni politiki, kjer je bil predmet osrednje analize program boja proti revščini in socialni izključenosti v Sloveniji. Na kratko predstavi tudi ideje za prenovu programa z vidika skrbi, predvsem vrednote in konkretne ukrepe. Še posebno pomembna se mi zdi vrednota pluralnosti in državljanstvo kot politična participacija. Avtorica prav tako predlaga, da bi za vzor "lahko vzeli politično državljanstvo, ki temelji na priznavanju pluralnosti, pojem skrbi kot demokratične prakse pa bi lahko pokazal pot do političnega delovanja in oblikovanja politik, ki bi temeljile na pozornosti in odgovornosti" (str. 110).

Labirinti skrbi: pomen perspektive etike skrbi za socialno politiko so pomembni zapisi tako za oblikovalce kot izvajalce različnih političnih dokumentov in odločitev, pa tudi za vse druge državljanke in državljanke. Z analizo in priporočili je vredno poskusiti vplivati na oblikovalce socialne, družinske, zdravstvene, stanovanjske politike in tudi vseh drugih, ki niso bile vključene v pričujoče prispevke. Knjiga je korak naprej k promociji znanosti, k predstavljanju visoko teoretskih, strokovnih ugotovitev na preprost, razumljiv in jasen način. Prav na tak način lahko znanost postane uporabna za vsakogar. Na koncu ostaja upanje, da aktivno državljanstvo in državljanstvo, ki temelji na pojmih odnosnosti ter medsebojne odvisnosti, lahko postane praksa tudi pri nas.

Boštjan Šaver

**Vasko Simoniti: Fanfare nasilja. Ljubljana: Slovenska matica, zbirka Razprave in eseji, 2003
387 strani (ISBN 961-213-105-8), 5.025 SIT**

**Stane Granda: Prva odločitev Slovencev za Slovenijo: dokumenti z uvodno študijo in osnovnimi pojasnili. Ljubljana: Nova revija, zbirka Korenine, 1999
591 strani (ISBN 961-6017-84-5), 13.500 SIT**

ključne besede: nacionalna identiteta, zgodovina Slovencev, narodno vprašanje, peticija Zedinjena Slovenija, nasillje v zgodovini

Na nedavnem letnem srečanju Slovenskega sociološkega društva je novo izvoljeni častni član Thomas Luckmann poudaril, da je sociologija nekakšna krovna znanost, ki se ji bi bilo potrebno posvečati šele v podiplomski študijski specializaciji. Takšno zastavitev razumem kot dejstvo, da sociologija kot krovna znanost interpretira posamezne že oblikovane družbene in individualne razsežnosti, kakršne so zgodovina, ekonomija, pravo, kultura, biologija, šport ipd. V tem oziru sta deli Staneta Grande in Vaska Simonitija, ki govorita o historičnih vidikih odločanja Slovencev o lastni nacionalni državi in okoliščinah tega, ne le priročen vpogled v zgodovino slovenstva, temveč tudi ena izmed pomembnih iztočnic ugotavljanja socioloških determinant slovenstva in slovenske nacionalne identitete na poti v evropske integracije.

Raziskovalec na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa in zgodovinar Stane Grande se v eni izmed svojih programskih usmeritev ukvarja s slovenskim narodnim gibanjem, še posebej v letu 1848/49. V delu *Prva odločitev Slovencev za Slovenijo* je tako predstavljen zgodovinski kontekst oblikovanja slovenskega narodnega vprašanja in nastanek peticije za Zedinjeno Slovenijo. Poleg kontekstualnega prvega dela in preglednega sklepnega dela knjiga predstavlja dokumente peticije, s katero so se po avtorjevem mnenju takratni Slovenci prvič odločili za nacionalno državo. Pomen teh dokumentov in same knjige je toliko bolj tehten, če imamo v mislih, da so takšni dokumenti o velikih prelomnicah v zgodovini slovenstva do nedavnega samevali v zaprašenih arhivih dvorskega in državnega arhiva na Dunaju.

Granda opozarja, da ideja o Sloveniji kot samostojni in neodvisni državi izhaja iz političnega programa Združene Slovenije iz leta 1848 (str. 14). Pri čemer postavi tezo, da je takšen program lahko zgolj plod daljšega političnega razvoja, ki se zrcali že v zgodovinskih aspektih rabe besede Slovenec ter slovenskega jezika: oboje opredeljuje neko ljudstvo ali narod kot tudi ozemlje, na katerem so živeli. V tem oziru avtor opozarja, da je Slovence nagovarjal že Primož Trubar, kasneje Dalmatin, ki omenja *slouenski iesik*, ali pa Vodnik, v čigar pesmih najdemo številne izpeljanke besede Slovenec ali slovenski: v njegovi pesmi *Ilirija zveličana* (1816) je zabeležena ena izmed najstarejših rab besede Slovenija (str. 19). Stane Granda nadalje opozarja, da je raba pojmov tipa Slovenija sredi devetnajstega stoletja izkazovala, da je bila Slovenija kot ozemlje v *glavah mnogih jasen splošen pojem*. Navaja številne takšne rabe pojma od znamenitega Kozlerjevega zemljevida do pesmi Jovana Vesela Koseskega, ki je ob cesarjevem obisku Ljubljane leta 1844 omenjal obujeno Emono, tj. Ljubljano kot središče slovenskih pokrajin, in vidik gora kot emulgatorja slovenstva: *gore slovenske so zdaj od Kope, do Soče in Drave* (str. 20). Avtor povzema, da je zavest o Slovencih stara že nekaj stoletij: *pred marcem 1848 je bila v glavah in srcih narodno bolj ozaveščenih posameznikov izoblikovana tudi misel o Sloveniji*. V nadaljevanju Granda slika okoliščine podpisovanja peticij v letu 1848: opozarja, da so se takšna dejanja razmahnila predvsem spričo novo uvedene svobode govora in zgodovinskih sprememb tistega časa. Marčni dogodki v

letu 1848 so zaznamovali odstavitev kanclerja Metternicha, obljubljeni ustavo, sklic parlamenta, ustanavljanje vaških straž ipd. Pri tem Granda opozarja, da je bil tisti čas zaznamovan predvsem z odpravljanjem srednjeveških dežel, z vpeljavo novo ureditve, ki naj bi *skušala zadovoljiti demokratična pričakovanja državljanov in pravice narodov* (str. 25). V okviru velike monarhije so se tako pričeli prebujati številni moderni koncepti, kakršen je denimo narod. Predvsem na Dunaju živeči Slovenci so kmalu uvideli, da so takšni sistemski pretresi priložnost, da prvič po stoletjih pritajenega vegetiranja slovenstva z organiziranim nastopom, podobnim kot so ga pripravljali ostali narodi v monarhiji, Slovenci ponovno dobimo občutek skupnosti tudi na politični ravni. Kot največjo hibo prebujanja slovenske zavesti, tudi politične, navaja Granda nesposobnost celovite komunikacije: povzema, da stanovi niso znali prisluhniti potrebam slovenskega naroda, predstavniki plemstva niso dojeli potreb svojega okolja, kmečki nemiri pa so vlivali strah v meščanskih in plemiških krogih: narodno vprašanje je bilo tudi in predvsem socialno vprašanje. Vsekakor pa je bilo zanimivo tudi vprašanje jezika. Avtor knjige tako povzema mnenje enega izmed velikih pobudnikov podpisovanja peticije Matije Majarja, ki v svojih zahtevah meni, da nemščine ne bi bilo primerno *na vrat na nos* opustiti, saj slovenski jezik takrat naj ne bi bil še zrel za uporabo v šolah in uradih (str. 38). Veliko kasneje je bil takšen obrat leta 1918 udejanjen, vendar se je smiselno v okoliščinah omenjenega zgodovinskega zorenja slovenskega jezika in v kontekstu prihajajoče evropske integracije vprašati, kakšna naj bi bila vloga jezika, ne le z vidika notranje integracije, temveč z vidika povezovanja navzven. Zastavlja se retorično vprašanje, ali slovenski jezik v luči razsežnosti slovenstva daje dovolj trden in hkrati dovolj širok pogled na svet, ki se razprostira tudi na oni strani Julijskih Alp in Karavank, na oni strani morja in čez Kolpo: ali so Wittgensteinove meje jezika tudi že meje našega sveta? Če je temu tako, bi bilo smiselno razmisliti, kakšne prednosti bi morebiti prineslo poznavanje in ponovno bolj aktivna uporaba katerega izmed velikih svetovnih jezikov.

V povzetku Stane Granda opozarja, da je v kontekstu politično, krajinsko in religiozno razcepljenega slovenstva jezik predstavljal izredno pomembno rdečo nit ohranjanja kulture in pripadnosti. Denimo po njegovem mnenju so se stanovi Kranjske, Štajerske in Koroške, treh dežel Slovencev v Nemškem cesarstvu, zavedali svoje narodne enotnosti, saj so le tako lahko zbrali denar in plačali natis denimo Dalmatinovega prvega slovenskega prevoda Biblije leta 1584 (str. 555). Granda opozarja, da je pri tem šlo predvsem za veliko mero pragmatičnosti, ki je omogočala komunikacijo med plemstvom in podložniki oziroma rimokatoliško cerkvijo in verniki. V tem pa lahko po njegovem mnenju najdemo tudi razlog, da je tako veliko število narodnih prebuditeljev izšlo iz duhovniških vrst: jezikovno in kulturno vprašanje je pričelo sovpadati z verskim vprašanjem, v tej luči pa je bil slovenski jezik ravno tako pomembem vidik utrjevanja religiozne institucije kot latinski, nemški ali italijanski (str. 556). Pred letom 1848 slovenstvo nikakor ni delovalo kot politični subjekt, zato se je slovenski politični program iz leta 1848 oprl predvsem na slovensko kulturno gibanje, katerega nosilci so bili po mnenju avtorja knjige predvsem posamezniki, ki jih je privlačil slovenski jezik, ljudska in materialna kultura (str. 557). Vsekakor ne smemo pozabiti tudi na ostale pomembne oporne točke tistega časa: slovenski tednik *Kmetijske in rokodelske novice*, ki je pričel izhajati leta 1843 in čigar urednik je bil Janez Bleiweis; podpora pomembnih slovencev od Prešerna, Miklošiča, do škofa Slomška; uvedba gajice kot enotne slovenske pisave; Kozlerjev zemljevid slovenskih dežel ipd. Granda utemeljuje, da je nastanek peticije za Združeno Slovenijo nedvomno omogočila revolucija leta 1848, ki je za večino slovenskega kmečkenga prebivalstva pomenila predvsem zlom fevdalizma in fevdalnih obveznosti (str. 561). V kontekstu afirmacije posameznih narodov v multikulturni monarhiji je Fran Miklošič v avdenci pri nadvojvodi Janezu sprožil vprašanje o združitvi Slovencev v eno deželo, pri čemer je bil posredno zavrnjen z zahtevo, da bi bilo potrebno, da vsi Slovenci podprejo takšno zahtevo. Od tod naslednji korak, v katerem so redki slovenski intelektualci v razčlenjeni strukturi slovenstva sprožili podpisovanje peticij o nameri slovenske združitve (str. 562). Stane Granda nastanek peticije za Združeno Slovenijo označi kot *prvo odločitev Slovencev za Slovenijo*. Odzivi na takšno

pobudo so bili v takratnih družbenih razmerah različni, pri čemer je tudi podpisovanje peticije zaznamoval splet zanimivih okoliščin. Granda navaja, kako je peticija izgledala, kdo so bili podpisniki in kako je podpisovanje potekalo (str. 565). Ne glede na zaplete in številna nasprotovanja pa ugotavlja, da je kljub temu, da program peticije ni bil udejanjen, dunajska oblast Slovence po koncu revolucije priznala kot enoten narod, kar po mnenju Grande dokazuje slovenska izdaja avstrijskega uradnega lista, vpeljava slovenskega jezika kot predmeta v gimnazijah in izdaja slovenskih šolskih knjig s strani države. Nedvomno velik korak za majhen narod, ki se v zgodovini velikih pogosto izgubi.

Tudi drugo delo govori o historičnih vidikih slovenstva, vendar je analiza zastavljena precej širše, pri čemer so rdeča nit knjige nasilni vidiki zgodovinskega ustvarjanja slovenske nacionalne države. Avtor knjige *Fanfare nasilja* je Vasko Simoniti, izredni profesor za zgodovino Slovencev in zgodovino Jugovzhodne Evrope v novem veku na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani. Bistvena novost, ki jo prinaša Simonitijevo delo, je teza, da je zgodovina evropskega in slovenskega prostora tesno povezana nasiljem: historična slovenska plat konstitucije lastne nacionalne združbe je morebiti resnično tesno povezana z jezikom in kulturo, vendar je kljub temu nasilna in krvava, kot povsod drugje. Avtor že uvodoma opozarja, da se vsi prispevki v knjigi nanašajo posredno ali neposredno na vprašanje nasilja: pri tem problematizira zoženo zavest, ki v sedanosti ni zmožna refleksije ne zgodovine in ne sedanosti, pri čemer *takšna miselnost dejansko vztraja na stališčih, ki znova in znova kličejo po sovraštvu, nasilju in ubijanju* (str. 8). Korenine takšne zavesti Simoniti išče v srednjeveški in novoveški Evropi, kjer se je spričo nenehnih vojn in vojskovanj oblikoval *sistem grobega ravnotežja moči*, ki je pretapljal evropske državne tvorbe od teritorialnih, knežjih, kraljevsko absolutističnih do nacionalnih in imperialnih (str. 9). V takšnem pretapljanju so bile koristi in interesi, militarizacija družbe in zavesti po Simonitijevem mnenju idealizirane in ne stigmatizirane, proces reflektiranja skupinskega sovraštva pa se je odražal v obliki simbolnega in strukturnega nasilja: navznoter v obliki represije in socialnega izkoriščanja, navzven v obliki osvajanja in podrejanja (str. 9). Takšni procesi so bili hkrati spodbujani s strani države z oblikami verskih, etničnih in nacionalističnih izbruhov, ki so pričali o *politiki izključevanja svobode sobivanja različnosti*. Vasko Simoniti spričo tega opozarja, da zgodovino ne zaznamujejo samo veliki dogodki, temveč tudi dogodki na ravni posameznika, ki oblikujejo človekovo identiteto v neposrednem odnosu do skupnosti. Šele z vpletanjem zunanje avtoritete se po njegovem mnenju na mentalni in emocionalni ravni posameznika pojavijo ideologija, ki na višji ravni gradi identitetno konstrukcijo, tudi s pomočjo politično usmerjenega zgodovinskega spomina. Pri tem imajo po Simonitijevem mnenju pomembno vlogo tudi miti, ki šele z razgradnjo izgubijo svojo objektivno zgodovinskost, ki deluje kot oblika kolektivne zavesti. Šele v luči kritične interpretacije zgodovine se po avtorjevem mnenju izgubijo izkrivljena presežna sporočila mitov in njihov manipulativni politični pomen (str. 11).

V prvem delu knjige avtor obdela teme kot so teritorialna država, pustote v 14. in 15. stoletju ter s tem povezane migracije, vpliv obdobja turških vpadov in oblikovanje nekaterih slovenskih mitov v tej luči, bitko pri Sisku v luči slovenstva, turške vpade v Prekmurju v 16. in 17. stoletju, avstrijsko-beneško vojno, pomen Janeza Vajkarda Valvasorja in barok v zenitu. Gre predvsem za analizo zgodovinskih dogodkov, ki so posredno ali neposredno povezani s slovenstvom, pri tem pa se avtor deloma spogleduje tudi s sociološkimi teoretiki, kakršen je denimo Wallerstein: uporablja jih predvsem kot iztočnice ali dopolnilne ilustracije podajanja zgodovinske naracije. Z vidika sociologije vsakdanjega življenja, ki je precej aktualna v teh dneh, je nedvomno najbolj zanimivo poglavje o baroku v zenitu, kjer avtor na podoben način kot sociolog Norbert Elias, v širšem evropskem aspektu, podaja slovenske vidike baročne umetnosti, bivalne kulture, iger in gledališča, vedenjskih vzorcev in olike, načina prehranjevanja, navad pitja kave, oblačenja, družbene stratifikacije ipd. Drugi del knjige pričinja Simoniti s historičnimi konstantami pri oblikovanju multinacionalne države Jugoslavije, prav tako se posveti temi Slovencev v državnih okvirih 20. stoletja in s tem povezani revoluciji ter problematiki različnih totalitarizmov. Kljub temu, da je skok od baročnega aspekta slovenstva v dvajseto stoletje precej širok, pri čemer so

nekateri vidiki slovenstva devetnajstega stoletja (ki smo jih denimo prikazali v recenziji prve knjige) zgolj površno omenjeni, je Simonitiјеvo podajanje zgodovinske naracije še vedno konsistentno vmeščeno v konceptualizacijo nasilja. Kot tudi sam avtor v zaključku navaja, se je potrebno pri prebiranju zgodovinskih zapisov in virov vedno zavedati, da so kot takšni plod določenega obdobja in določenih pogledov na svet: skratka zgodovina kot taka je lahko plod in instrument politike, ter že omenjenih mitov (str. 269). Vsekakor lahko dodam, da takšni (historično in tudi sicer) instrumentalizaciji ni podvržena samo zgodovina, temveč tudi znanost kot taka. Denimo v teh dneh smo lahko v dnevnem časopisju prebirali novice o prvem kitajskem poletu v vesolje: seveda je takšen podvig omogočila tehnološka in znanstvena dovršenost nacije, vendar je ista dovršenost v okviru takšnega dogodka pripomogla tudi k skokoviti rasti socialnega, kulturnega, predvsem pa političnega kapitala Kitajske. Torej znanost na prvi pogled služi tehnološkemu napredku, vendar hkrati tudi politiki in ideologiji.

V kontekstu zaključnih poglavij knjige Simoniti tako navaja predvsem temne plati komunistične revolucije in obdobja, ki mu je sledilo, pri tem pa v svoji naraciji ne omenja poti in stranpoti desničarske strani. V tej luči bralec dobi občutek, da tudi avtor podaja izrazito subjektivno narativno plat zgodovine, ki po obdobju uradnih zgodovinskih naracij in mitologij prejšnjega sistema deluje kot protiutež ali kavzalno opozorilo. V tej smeri pa se Simoniti ozira tudi v tretjem delu knjige, kjer problematizira zgodovinsko metodologijo, ideologijo in mitologijo. Delo je nedvomno tudi v tem oziru zanimivo in toplo priporočljivo branje, vendar ravno spričo parcialnega osvetljevanja polpretekle zgodovine pušča ambivalenten občutek. Kot laični bralec in sociolog sem denimo ob nedavnem prebiranju grobo zrnatega opisa slovenske zgodovine v delu *Pluralni monolit*, ki je nedavno izšlo izpod peresa angleškega teoretika Alexeia Monroea dobil popolnoma drugačen vtis, ki ga pušča neobremenjeni pogled od zunaj. Morebiti je čas, da uveljavimo podobno prakso kot v največji slovenski banki: izročimo boleči del bratomorne slovenske zgodovine v revizijo in pisanje nevpleteni tuji agenciji. Šele takrat bomo v luči družboslovnih razprav na temo razčlenjevanja konceptov tipa slovenstvo in nacionalna identiteta prišli do konstruktivnega znanstvenega konsenza na širši, obče veljavni ravni onkraj levih in desnih križišč.

Gregor Bulc

**Bratko Bibič: Hrup z Metelkove: tranzicije prostorov in kulture v Ljubljani. Ljubljana: Mirovni inštitut, Inštitut za sodobne družbene in politične študije, zbirka Politike, 2003
223 strani (ISBN 961-6455-11-7), 2.900 SIT**

Na začetku (za vse apriorne skeptike) povejmo, da se Bibičeva knjiga nikakor ne osredotoča na postavljanje spomenikov in podeljevanje titul uporabnikom prostorov na avtonomnem kulturno-političnem prostoru severnega dela nekdanje vojašnice na Metelkovi ulici v Ljubljani ali se v celoti zapira v interne vesele in žalostne prigode aktivističnega kl(j)ubovanja, katerega sodružnik in sotrudnik je tudi Bibič sam, temveč se z lucidnostjo kritične zavesti in v skladu z Močnikovo popotnico z zadnje plati knjige, po kateri je hrup z Metelkove *metafora*, spopada z analizo širših političnih, ekonomskih in ideoloških dejavnikov, ki z očitnimi radikalnimi in obenem subtilnimi prikritimi strategijami in/ali navidez nezaustavljivo inercijo vplivajo na spremembe v sodobnem urbanem prostoru.

Tako že prvo povodno poglavje obravnavanega besedila zareže globoko v samo srž problema razvoja urbane kulturne infrastrukture na področju mesta Ljubljane in v širšem slovenskem kon-

tekstu. Poglavlje *Strukturni učinki infrastrukturne kulturne politike* namreč obravnava prostorsko stisko neodvisne kulturne produkcije, ki, kot Bibič pokaže, še zdaleč ni zgolj nek nepomemben, marginalen problem neprilagojene manjšine, temveč ga je mogoče popolnoma plavzibilno uzreti tudi kot načrtno strategijo zmanjševanja kulturnega in političnega vpliva ter degradiranja kulturnega kapitala določenih družbenih skupin.

Vse dosedanje raziskave mladinske, neodvisne, alternativne ipd. kulture – torej tiste kulture, ki »v dualizmu mono-kulturnih politik, državne (občinske) in kapitalske, zastopa in predstavlja tretje, tudi žnavznoter' močno razčlenjeno območje razlik (urbanih) javnosti« (str. 18) – v Sloveniji ugotavljajo, da je (ne)razpolaganje s prostorom eden od strukturnih problemov, s katerim se vse neinstitucionalne oblike kulturne produkcije soočajo neprestano (vsaj od 70. let prejšnjega tisočletja). Pomanjkanje prostorov iz časa SFRJ se je z denacionalizacijo in privatizacijo še zaostri. Danes pri preskrbi denimo likovnih umetnic/ov in neodvisne produkcije scenskih umetnosti, sodobnega plesa in gledališča z ustrezno infrastrukturo ni nikakršne sistemske politike, poudari Bibič, zato se vsaj dvajset gledališko-plesnih producentov z neinstitucionalne scene v zadnjih letih ukvaja zlasti s tem, kako si pridobiti prostorske pogoje za svoje delovanje.

V prestolnici se mestna politika nahitro izogne zahtevam po novih prostorih za neodvisno kulturno produkcijo s krilatiko o *zahtevnih investicijah*, a poglejmo skupaj z Bibičem, zakaj gre pri tem zgolj za prazen izgovor in obenem za izrazito ideološko strategijo. Proračunske investicije v kulturno infrastrukturo v Sloveniji v devetdesetih so bile nadpovprečno usmerjene v javni sektor, saj je vrednost investicij v neodvisni sektor znašala le dva odstotka celotne vrednosti investicij (str. 23). V Ljubljani ocene vrednosti (morebitnih) naložb v infrastrukturo neodvisne kulture dosegajo slabo četrtno (prenova kina Šiška) ali približno tretjino (novogradnja Centra sodobnih umetnosti; enako velja za prenovo severnega dela Metelkove) ocenjene vrednosti investicij zgolj v infrastrukturo ljubljanskega gradu. Celo skupni seštevek ocenjenih vrednosti vseh treh navedenih (morebitnih) naložb znaša 86,30 odstotkov vrednosti investicije v ljubljanski grad, in sicer brez upoštevanja v preteklosti že uresničenih naložb (str. 24). Ko mestna politika opleta s frazo *zahtevne investicije* v bistvu ponazarja ogromen razkorak med vrednostjo teh treh investicij in minimalnim financiranjem infrastrukture neodvisne kulturne produkcije v preteklosti, medtem ko v primerjavi s celotnim zneskom investiranja v kulturno infrastrukturo ugotovimo, da so te (potencialne) investicije v infrastrukturo neodvisne produkcije povsem marginalne. Bibič pravi, da si celo upa trditi, da ob investiranju v to infrastrukturo ne bi bilo »bistveno porušeno razmerje sil v tekočih infrastrukturno-proračunskih odnosih med javnim in zasebnim neprofitnim sektorjem kulturne produkcije – pa tudi znotraj obeh ne« (str. 25). Toda kleč leži še globje. Proračunske investicije v kulturno infrastrukturo v Sloveniji bistveno vplivajo na bodoče proračunsko financiranje drugih stroškovnih postavk produkcije kulturnih programov. Država in mesto sta namreč (po lastnih izjavah) primorana vlagati več sredstev v program določenih kulturnih institucij že samo zato, da bi za nazaj upravičila javne investicije v njihovo infrastrukturo. Ta avtomatizem Bibič poimenuje »prisilna retroaktivna legitimacija javnih investicij« (str. 27).

Skratka, javne investicije v prostorsko infrastrukturo neodvisne kulture lahko povečajo tudi zahteve te kulture in njen delež v strukturi neposrednega financiranja programske in projektne produkcije, kar »pomeni (možno) konkurenco javnemu institucionalnemu sektorju pri potegovanju za programska in druga subvencijska sredstva (npr. zaposlitve, neprogramske stroške)« (str. 31). Gre torej za politično in ideološko strategijo, ki z diskurzom pozivanja k »realističnim pričakovanjem« ustavlja podbude po financiranju infrastrukture neodvisne kulturne produkcije in posledično povečanje družbene in diskurzivne moči neinstitucionalcev, ki bi – optimistično napovedujemo – v prihodnosti lahko ogrozili današnje razumevanje visoke kulture in prevladujoč vpliv določenih ideoloških aparatov države, preoblečenih v javne kulturne institucije.

A Bibič gre – nepresenetljivo – še naprej. Odsotnost investicij v infrastrukturo, v neodvisni sektor kulturne produkcije se na žalost pokaže kot minoren problem v primerjavi z implikacijami,

ki jih ima uradni urbanistični načrt mesta Ljubljane za prihodnost prestolnice in ljudi v njej. Avtor analizira načrt za novo potniško postajo in delovanje nakupovalnega središča BTC v luči povezav med javnim in zasebnim kapitalom/interesom. Takšne povezave ponazarjajo, da je obravnavanje prostora kot kulturnega prostora v očeh mestnih urbanistov in zasebnih investitorjev enoznačno. Tako v primeru BTC-ja kot načrtovane potniške postaje je tamkajšnja kulturna dejavnost omejena na t.i. zabavo, ki ustreza korporativnemu in drobno-kapitalskemu načelu dobičkonosnosti. Toda tako v političnem kot korporativnem diskurzu ta (dobičkonosna) kultura služi kot legitimacijska točka, ki naj bi upravičevala specifične investicije in posege v urbani prostor. Vodstvo BTC-ja tako denimo predstavlja svojo naložbo v kino multipleks in v bodoči vodni park kot *žrtvovanje* dobička za kulturo, ki naj bi pomenila *presežek* nad golim nakupovanjem, mestne oblasti pa pod pretvezo, da gre za investicije v kulturne prostore znotraj potniške postaje, legitimirajo vdor zasebnega kapitala v bodoči javni prostor.

V tem kontekstu Bibič urbanistično prenovo Ljubljane ustrezno razume kot »'populacijsko čiščenje' in sociokulturno restrukturiranje javnega kulturnega življenja v (ožjem) mestnem središču. Po eni strani to preusmerjanje odpira maneverski prostor mestni (urbanistični) politiki za nadaljnje oblikovanje središča mesta po ekonomsko-estetski meri in podobi revitalizacijskih strategij, kakršni sta npr. *žgentrifikacija*' in *žturistifikacija*'. Po drugi strani pa zagotavlja potencialno in/ali realno bolj nadzorovano, potrošniško profilirano in komercialno krmljeno javno življenje (...) v zaprtih prostorih zasebnih megastuktur« (str. 51). Obeh omenjenih vidikov kajpak ne moremo ločevati, saj ima reguliranje javnega prostora pomembne implikacije za konstrukcije družbene identitete, pri čemer se v našem primeru ukvarjamo s pravico do preprostega zadrževanja na javnem prostoru, ki se v Ljubljani vse bolj reducira na pravico do potrošnje na javnem prostoru. Pri teh procesih ne gre toliko za boj med mestom in vasjo, kot pravi Bibič, temveč za boj med mestom in predmestjem. Saj je nastajanje mega- in multipleksov na obrobju mesta, pa tudi vzpostavljanje gentrificiranih, elitnih stanovanjskih enklav v središču Ljubljane, ter novogradenj – kot sta potniška postaja ali Masarykov bulvar (tudi akademjski kompleks na Metelkovi, četudi trenutno kaže, da je ideja opuščena) – v središču mesta očiten znak suburbanizacije prestolnice (str. 98-9).

Pomembnost Metelkove mesta tako v očeh urbanistov zasije zgolj v kontekstu Masarykovega bulvarja in notranjega cestnega obroča okoli strogega središča Ljubljane, zato ni nenavadno, da pospešeni procesi gentrifikacije v obliki gradnje *reprezentativnih* objektov in kopice (vsaj 400) novih elitnih stanovanj v neposredni bližini avtonomnega kulturno-političnega centra že potekajo. Ti s seboj kajpak prinašajo tudi *reprezentativno* socioekonomsko strukturo prebivalstva z visoko kupno močjo. Metelkova mesto je tako »kraj/območje žmeje gentrifikacije'« (str. 129), toda po drugi strani nas od dolgoročneje zastavljene trditve o meji gentrifikacije, ki se začne in konča z zidovi Metelkove mesta, kaj lahko odvrne nadaljnje prenikavo Bibičevo (str. 131) razmišljanje o dosedanjih proračunskih vlaganjih v tamkajšnjo infrastrukturo (približno 100 mio SIT od leta 1993 do 1999). Ta bi namreč lahko pomenila nujen, še vedno zgolj marginalen strošek vzdrževanja nekakšnega statusa quo, kar pomeni, da morebiti Metelkova mesto igra le vlogo »premostitvenega gentrifikatorja«, vzdrževalca zemljišča, ki bi lahko v prihodnjem, strateško in ekonomsko ugodnejšem času postalo predmet znatno intenzivnejših napadov gentrifikacijskih strategij oblasti in zasebnega kapitala. Meja gentrifikacije zaenkrat torej še kljubuje, a kako dolgo bo ta trn v peti diskriminatornih kulturnih in urbanističnih politik še žlahtno skelel, ni moč napovedati. Zato lahko skupaj z Bibičem le pojasnimo nastalo situacijo: »Bodimo nemogoči, zahtevajmo realno!«

Barbara Tomšič

Colin Campbell: Romantična etika in duh sodobnega porabništva.

Ljubljana: Studia Humanitatis, 2001

382 strani (ISBN 961-6262-29-7), 4.500 SIT

prevod Gregor Moder, spremna beseda Jože Vogrinc

Weber z »duhom kapitalizma« misli etično obarvano maksimo življenjskega sloga, ki ima za cilj pridobitništvo. Pri tem je denar motiv, ki je samemu sebi namen in si človeka podredi tako, da človek postane orodje svojega dela. Ta razlaga je v nasprotju s Sombartovo, kateri sledi Campbell, ki ima duh kapitalizma za produkt kapitalizma in pridobitništvo za sredstvo zadovoljevanja materialnih življenjskih potreb. Za temelj modernega gospodarstva je Weber postavil ekonomski racionalizem. Kapitalizem je nazorska opredelitev, ki določa način življenja družbenih skupin, prilagojen svoji naravi. Duhovne orientacije teh skupin v protestantizmu so posledica in ne vzrok tega pojava, kot trdi Campbell. Etos kapitalističnega duha po Webru vsebuje lastnosti, kot so zaupanje, vztrajnost, storilnost, omejevanje udobja in uživanja življenja, ki so blizu asketskemu načinu življenja. Cilj tega je zveličanje (bogu všečno življenje je tisto, ko izpolnjujemo posvetne dolžnosti, kakor se porajajo iz našega življenjskega položaja in je to izpolnjevanje naš poklic). Marljivo opravljanje poklica (ob predpostavki po-klicanosti, ki je znamenje predestiniranosti oziroma božje izbranosti) in posvetna askeza predstavljata etični temelj in oporo. Poklic pomeni konkretno poslanstvo, ki temelji na božjem ukazu, ki ga je odmerila božja previdnost. Vera je morala biti delotvorna (»fides efficax«), poklicanost za zveličanje pa dejaven poklic. Iz tega sledi, da je proizvod asketskega protestantizma racionalno oblikovanje celotnega etičnega življenja. Ni naključje, da je Campbellovo delo parafraza Webrove slavne Protestantske etike in duha kapitalizma iz leta 1947, čeprav gre za besedno igro, ki »protestantsko zamenjuje z »romantično« in doda »sodobno« kot časovni okvir. Campbell je poudarjal porabniško kulturo kot neizbežen rezultat (nekontroliranega) razvoja kapitalizma v času, ko »veda o porabništvu« v sociologiji še ni bila aktualna, namreč proti koncu 80-tih let dvajsetega stoletja (knjiga je izšla leta 1987). Paradokсно, istega leta je Daniel Miller izdal knjigo z naslovom *Material Culture and Mass Consumption*, s katero je opozoril, da porabništvo prežema svet, v katerem živimo. Vendar Campbellova preroškost (svojo teoretsko pozicijo imenuje novowebrovska) ni bila merodajna, saj v predgovoru pove, da je zaradi načina sprejema s strani svojih kolegov rahlo razočaran. Večina kritik je bila usmerjena na prvi del, ki obravnava sodobni hedonizem kot ključni pojav sodobnega porabništva, drugi del, romantična etika, pa kritikam ni bil izpostavljen. S tem je bil spregledan avtorjev poskus, razumeti sodobno človeško delovanje, opredeljeno z asketsko etiko (utemeljitelji so Baxter, Spenser in Barclay). Askeza je pomenila racionalno oblikovanje celotne eksistence, prilagojene božji volji. Eno izmed katoliških npravstvenih pravil je bilo sistematično odklanjanje trošenja in kopičenja materialnih dobrin na račun poduhovljenosti. Nasprotno pa protestantizem, še posebej kalvinizem, velja za »drevesnico kapitalističnega gospodarstva«.

Campbell ravno na primeru porabniške revolucije v Britaniji v 18. stoletju pokaže, kako se je potrošnja blaga razširila z vladajočih na nove družbene sfere in postala del vsakdanjega življenja. To obdobje se nadaljuje z oblikovanjem produkcijskih, demografskih, komunikacijskih in socialnih pogojev za množično produkcijo in distribucijo blaga ob koncu 19. in začetku 20. stoletja, zaključki pa z obdobjem, ko porabništvo zajame tudi do tedaj deprivilegirani delavski razred, ki postane enakovreden akter na trgu množičnih dobrin. Potrošnja postane sprejeta kot »zahodna« kulturna praksa, kjer se z množično produkcijo hitro zabriše meja med potrebo in presežkom oziroma med nujnim in nenujnim. »Kulturalizacija potrošnje je notranji imperativ kapitalističnega razvoja«.

pravi v spremni besedi Jože Vogrinc, kar pomeni, da postane potrošnja splošno sprejeta vsakdanja življenjska praksa množic.

Zaradi množične produkcije in široke dostopnosti/razpoložljivosti dobrin na množičnem trgu se je odprl pomenski prostor, odprt za individualne in/ali kolektivne variacije pomenov in smisla, ki ga potrošniki polagajo v akt nakupovanja. Trošenje je, še več, postalo eden izmed načinov utrjevanja identitete skozi ciljno skupino izdelkov, katerih simbolni pomen nam je pisan na kožo. Tako kot v 18. stoletju, ko se začne v Angliji potrošnja prestižnih (tj. razkošnih in ne-nujnih) izdelkov med predstavniki srednjega razreda, kot je nakupovanje igrač, modnih dodatkov, vzpon romana z idejo romantične ljubezni, udeleževanje zabav, gledaliških predstav in plesov, sugerira dinamiko razvoja etičnih drž, ki so pripeljale do porabniške revolucije. V Angliji je bil hedonizem družbeno in kulturno upravičen zaradi etike protestantizma, nikakor pa to ne velja za katoliške dežele, kjer je bila vsaka oblika uživanja a priori stigmatizirana.

Hedonizem je eden izmed osrednjih pojmov, s katerim operira Campbell. Vključuje neskončne potrebe ljudi po novem. Potrebe postanejo zaradi užitka, inherentnega dela potrošnje, odvečne in razkošne. Za hedonistično vedenje je značilno, da izhaja iz poželenja, tj. motivacijske pripravljenosti, da bi izkusili užitek. Poželenje sproži navzočnost priznanega (izkušene) vira užitka v okolju. Zadovoljitev je končno in trenutno stanje, ki ga da doživetje užitka. Nasprotno nastane občutek potrebe iz stanja prikrajšanosti, zadovoljitev pa pomeni uspešno iskanje tistega, kar zapolni oziroma odpravi primanjkljaj. Če je zadovoljitev potrebe notranji »poriv« k dejanju, ki obnovi ravnovesje, gre pri poželenju za »poteg« od zunaj k izkušnji večje vzdraženosti. Razkošje v obliki preobilja (na primer zaloge hrane, ranovrstnost dobrin) lahko pomeni zavarovanje pred pomanjkanjem in posledično neravnovesjem, in dokaz moči in bogstva sebi in drugim.

Po Campbellu je bilo iskanje užitka v preteklosti racionalizirana oblika delovanja, saj je izhajalo iz spoznanja, da posameznik doseže največji užitek, če lahko dražljaje ustvari in nadzoruje sam. Čustva omogočajo avtonomni nadzor in povežejo telesne dražljaje z duhovnimi podobami. Na tem mestu nas začudi avtorjeva trditev, da »ni čustev, ki ne bi mogla dati užitka« (str. 108). Še več, v spremljevalni opombi nadalje pravi: »ni rečeno, da čustva, kot so jeza, strah ali bridkost, v pravih okoliščinah ne morejo biti vir užitka« (op. 21, str. 108). V katerih, kakšnih okoliščinah in kdaj so lahko negativna čustva vir užitka? Iz psihologije vemo, da se čustva delijo na enostavna in sestavljena, vendar avtor govori mimo te opredelitve. Ne strinjamo se tudi s trditvijo, da »čustvo lahko ponazorimo kot dogodek, ki je ponavadi »zunaj« (nav. C.C.) človekovega nadzora«, saj čustva niso neobvladljivi del človekove narave. Poznamo primere zatiranja in neizražanja, tudi potlačevanja čustev v določenih situacijah (več o tem Freud, ki ga je sicer Campbell zanikal z oznako, da je popolni iracionalist). Lahko bi sprejeli tezo, da so čustva »vedenjski vihar, ki ga človek preživlja«, vendar so izjeme – čustva niso *izključno* nekaj, kar človeka doleti.

Pomemben premik za razumevanje hedonizma pomeni prehod od razumevanja čustev kot dela vidika stvarnosti k odčaranju sveta in umik v svet posameznika. Čustev ne določa več okolje (kar je značilnost primarnih kultur), ampak se preselijo v človeka kot stanje, ki izžareva iz notranjega vira. Na primer »jaz« in »genij« postaneta žarišče prizadevanj umetnikov v 18. in 19. stoletju; zanimiv je primer bohemov, ki ga Campbell navaja kot alternativo družbenemu »mainstreamu«, zaradi gojenja romantične drže do sveta in odklanjanja materialnih dobrin in njihove estetsko dovršene pojave, dandyjev. Sodobni človek nadzoruje pomen dražljajev in tako nadzoruje užitek, ki mu ga dajejo. Poleg tega ima moč, da si priključuje dražljaje tudi brez od zunaj sproženih občutkov. Campbell ugotovi, da je sodobno iskanje užitka do konca racionalizirana oblika samoiluzivnega hedonizma. Gre za sanjarjenje in fantaziranje na podlagi notranjega užitka ob ustvarjenih notranjih podobah, ki so izrazito samovšečne. Poplava izdelkov in neskončne možnosti izbire omogočajo posamezniku sanjarjenje preko diskurza nujnih potreb in puščajo dovolj maneverskega prostora za investicijo osebnih fantazij in sanj. Tako se je potrošnja osamosvojila od vprašan produkcije in distribucije, in postala poseben dejavnik oblikovanja posameznikove identitete.

Tomaž Boh

Jacques Maritain: Človek in država. Ljubljana: Študentska založba, zbirka Claritas, 2002

271 strani (ISBN 961-6356-94-1), 4.900 SIT

prevod Cirila Toplak, urednik prevoda Blaž Ivanc

Jacques Maritain se s svojim obsežnim opusom filozofskih del uvršča v vrh tomistične filozofije 20. stoletja. V mladih letih se je pretežno nagibal k socialistični misli, vendar je v kasnejšem obdobju prešel k krščanski filozofiji in našel bogastvo odgovorov predvsem v filozofskem izročilu sv. Tomaža Akvinskega. Na njegovo delo in filozofski razvoj je odločilen pečat vtisnila njegova žena Raisa, po rodu ruska židinja, s katero sta že v študijskih letih sklenila »intelektualno zaveznitvo« in s skupnim delom dosegla izjemen uspeh. Po njeni daljši bolezni so se skupaj z njeno sestro Vero leta 1906 odločili za simbolni prestop v krščanstvo – za krst. Toda kakor sta bila pripravljena sprejeti cerkev v njenem mističnem in svetem življenju, tako ju je slej ko prej odbijala Cerkev v svojem sociološkem obrazu (Rebula, 1981: 10). S svojo prirojeno liberalno usmeritvijo je iskal predvsem intelektualno svobodo in duhovno poglobljenost, ki jo je odkrival v krščanstvu. Naslanjajoč se na sv. Tomaža, daje Maritain poudarek analogiji, po kateri svet ni enoumna, univerzalistična enota, pač pa je raznolik (analogen). Iz tega izhaja tudi pluralizem družbe in Maritainovo ostro nasprotovanje vsem modernim totalitarizmom, kakor tudi cerkvenemu klerikalizmu (str. 259). Spričo tega dejstva tudi ni težko razumeti njegove odločitve, ki je bila sicer izredno odmevna, ko se je skupaj z drugimi znanimi katoliškimi kulturniki ob izbruhu španske državljanske vojne odločno postavil na stran republike in obsodil Franca. Ravno ta odločitev je pripeljala do usodnega razkola znotraj kroga katoliških intelektualcev, ki so se okoli Maritaina zbirali vse od leta 1922, njihove duhovne vaje, na katerih so razpravljali o tomističnih tekstih, pa so doživljale vedno večjo priljubljenost. Po Maritainu se filozofija (metafizika) ukvarja z zadnjimi vzroki stvari. Ostale znanosti so ji podrejene, kot je bilo to pri Aristotelu, sv. Tomažu in Descartesu, kjer so znanosti še podrejene filozofiji, vendar je ta že ločil teologijo od filozofije (str. 258).

Delo *Človek in država* je nastalo kot niz predavanj leta 1949 v ZDA, v katerih Maritain pojasnjuje temelje, ki po njegovem tvorijo demokratičen družbeni red, ki je utemeljen na krščanski družbeni dediščini, ki pa je postala sestavni del sodobne demokracije, čeprav se danes v marsičem izgublja (str. 262). V delu avtor razvije idealno teorijo države, ki jo postavi v kontekst politične filozofije. V izvorniku je delo napisano v angleškem jeziku, avtor pa se zaveda svoje omejenosti izražanja. Zaradi posebnega odnosa, ki ga ima do jezika in njegovega pomena se na več mestih opravičuje za grobost in jezikovne nerodnosti. Slovenski prevod knjige se sicer naslanja na angleški izvornik, vendar se na določenih mestih opira tudi na francosko izdajo.

Delo *Človek in država* s tomistične perspektive obravnava tematike, katerih aktualnost se kljub časovni oddaljenosti ne zmanjšuje. Ključno vodilo Maritainovega dela je pravičnost in iskanje resnice. V uvodnem poglavju se posveti kritični opredelitvi pojmov narod, politično telo in država. Dotakne se normalnega in sprevrženega družbenega razvoja. Zanj je država v svojem bistvu samo organ, ki sme uporabljati moč in prisilo, in ga sestavljajo strokovnjaki oziroma specialisti za javni red in blaginjo; je orodje v službi človeka (str. 29). Obče dobro politične družbe je končni cilj države, ki ima prednost pred neposrednim ciljem države. Obravnava sprevrženi in normalni družbeni razvoj. Prvi po njegovem mnenju vodi do paternalistične države, ki se pojavi, kadar se država zamenjuje za celoto politične družbe, in posledično prevzame izvrševanje nalog in izpolnjevanje dolžnosti, ki so običajno domena političnega telesa in njegovih različnih organov. Normalen razvoj družbe je po njegovem razvoj v demokratično družbo, katere cilj je

zagotavljanje občega dobrega, vzrok nastanka pa primanjkljaji v družbi, katere osnovne strukture so pomanjkljive z vidika pravičnosti (str. 37).

Poglavje o suverenosti je pomembno zaradi mesta, ki ga koncept suverenosti zaseda v razpravah o nacionalnih državah. Ključno vprašanje, ki se poraja je, kdo je suveren in kdo mu to suverenost podeljuje. Pronicljivo se loti kritike nauka Jeana Bodina o suverenum vladarju, Hobbsovega Leviatana (umrljivega boga) in nenazadnje Rousseaujeve suverene države ter razkriva zgrešenost koncepta kot takega.

Avtor se v nadaljevanju sprašuje, kaj je končni cilj političnega telesa ali politične družbe? Najprej gre za izboljšanje pogojev samega človeškega življenja in zagotovitev skupnega dobrega ljudski množici na način, da vsaka konkretna oseba, ne le tista v privilegiranem razredu, ampak kjerkoli v vsem političnem telesu, lahko doseže tisto mero neodvisnosti, ki je lastna civiliziranemu življenju in ki jo enakovredno zagotavljajo gospodarska jamstva dela in lastnine, politične pravice, državljanske vrline in kultiviranje duha (str. 73). Pomembno je, da so sredstva in cilji v harmoniji, saj sredstva predstavljajo pot do cilja in tako rekoč cilj sam v smislu svojega dejanskega uresničevanja. Iz tega sledi, da je uporaba resnično zlih sredstev za dosego resnično dobrega cilja popoln nesmisel. Od tu avtor preide na orazumljanje političnega življenja, ki ga deli na a) *tehnično* in b) *moralno orazumljanje* političnega življenja. Kot primer prvega navaja Machiavellijevo pojmovanje politike, kjer je dobra politika že po definiciji nemoralna in je umetnost prilasčanja in ohranjanja moči z vsemi sredstvi pod pogojem, da je z uporabljenimi sredstvi mogoče zagotoviti uspeh. Nasproti temu stoji moralno orazumljanje političnega življenja, ki pomeni razpoznavanje bistvenih človeških ciljev v političnem življenju in najglobljih izvorov ciljev: pravičnosti, prava in medsebojnega prijateljstva (str. 78). V nadaljevanju poudari, da je demokracija edini način moralne orazumitve politike. Po njegovem že sama moč demokratičnega političnega telesa predpostavlja pravičnost, saj se poslužuje moči ljudi kot moči svobodnih ljudi. Moč je najmočnejša takrat, ko najvišje merilo ni moč, ampak pravičnost (str. 80), hkrati pa opozarja, da poskus omejiti demokracijo zgolj na tehnokracijo in pregnati iz nje evangelijski navdih pomeni skušati odvzeti demokraciji njeno življenjsko silo (str. 81).

Ključno polje, na katerem rastejo sodobne demokratične države je polje človekovih pravic. Toda, kako jih definirati? So absolutne in neodtujljive ali pa jih je v imenu nečesa višjega dopustno omejiti? Kot zanimiv konkreten primer avtor navaja poenotenje stališč o Mednarodni deklaraciji o človekovih pravicah, ki jo je leta 1948 sprejela Generalna skupščina OZN. Na praktični ravni so se predstavniki različnih kultur uspeli dogovoriti za cilj, kljub temu, da so do njega prišli po različnih poteh. Problem pa se pojavi s poskusom njihovega filozofskega osmišljanja. Kakšna je relacija med človekovimi pravicami in naravnim pravom? Avtor človekove pravice osvetli s pomočjo ontološke in gnoseološke prvine naravnega prava. Kot temeljno si postavlja tudi vprašanje relacije med naravnim in pozitivnim pravom, kot ključno pa obravnava tudi neodtujljivost človekovih pravic in posest ter uveljavljanje le-teh.

Za Slovenijo izredno aktualno vprašanje, ki se ga loteva tudi avtor, je relacija med cerkvijo in državo. Avtor poudarja, da je zgodovinsko razpoloženje sodobne civilizacije (za razliko od srednjeveške) »laična« ali »časna« in ne »sakralna« družba. V relaciji med Cerkvijo in državo veljajo splošna in nespremenljiva načela, katerih veljavnost v zgodovinskem obstoju (poleg opredelitve splošnih nespremenljivih načel) avtor podrobno pojasnjuje. Ključna načela so a) svoboda Cerkve da uči, pridiga in časti; svoboda evangelija in svoboda božje besede, b) nadrejenost Cerkve – tj. duhovnega – političnemu telesu ali državi in c) nujno sodelovanje med Cerkvijo in političnim telesom ali državo (str. 195). V nadaljevanju razpravlja o obliki morebitne prihodnje krščanske demokratične družbe, katere politično telo bi navdihnil krščanski duh; politična družba, ki bi bila zares poživljajoče krščanska, zaradi duha, ki bi bil njeno gibalno in ki bi oblikoval njeno obliko vladavine (str. 191).

V zaključku knjige se avtor loteva osvetlitve problema svetovne oblasti. Kot ključni oviri za vzpostavitev trajnega miru vidi absolutno suverenost sodobnih držav in učinek medsebojne

gospodarske odvisnosti vseh narodov na naši sedanji iracionalni stopnji političnega razvoja, na kateri nobena svetovna politična ureditev ne ustreza snovnemu poenotenju sveta (str. 219). Zaključuje z ugotovitvijo, da prehod v svetovno politično družbo predpostavlja voljo do skupnega življenja, ki je razvita pri vseh ljudeh, še posebno pri velikih narodih. Brez takšnega soglasja bi bil kakršenkoli napor v tej smeri neuspešen in prej povod za nasilje kot za vzpostavitev miru. Delo *Človek in država* je prvo delo Jacquesa Maritaina, ki je prevedeno v slovenščino, kljub temu, da je avtor v svetovno filozofsko zakladnico prispeval pomemben delež. Maritain je kot misleca in človeka v krajši študiji slovenski javnosti leta 1981 predstavil Alojz Rebula. Prevod knjige *Človek in država* bo skupaj z razpravo Alojza Rebule gotovo pomembno prispevalo k poznavanju Maritaina in njegovega dela v Sloveniji. Njegov drugačen pogled na številne probleme sodobnosti (od zmotne predstave o posameznih pojmih pa do nove umestitve Cerkve v družbo) je pomembno obogatil korpus slovenske literature o politični filozofiji.

Literatura:

Alojz Rebula: Jacques Maritain, človek in mislec. Ljubljana: Župnija Marijinega oznanjenja v Ljubljani, 1981.

Franc Trček

Izokrat, Lisija, Demosten, Ciceron, Evmenij: Antologija antičnega govorništva. Ljubljana: Študentska založba, zbirka Claritas, 2001 335 strani (ISBN 961-6356-56-9), 6.500 SIT

prevod in dodatno besedilo Matej Hriberšek, Sonja Capuder, David Movrin, Matjaž Babič, Kozma Ahačič

V antologiji, ki v svojem naslovu izpostavlja vanjo vključene velikane antičnega govorništva, zvedavi bralec pričakuje cvetober mojstrov te tako čislane in pomembne dejavnosti v antiki. Da je to zelo težavna naloga se zaveda tudi urednik antologije Brane Senegačnik, ki že na zavitkih zbornika v izhodišču predstavitve antologije trdi, da je pomen govorništva v antiki "težko ustrezno predstaviti". Kljub težavnosti pa si je urednik zadal nalogo, da na omejenem obsegu predstavi v antologiji ob žanrski razvejanosti in prikazu najpomembnejših govornikov antičnega sveta tudi historično plat razvoja in zatona te za antiko tako značilne dejavnosti. Ambiciozne naloge se je urednik lotil skupaj s sodelovanjem skupine prevajalcev, ki naj bi tudi skozi "raznolikost prevajalskih pristopov" obogatili zbornik.

Pri prikazu antičnega govorništva so ustvarjalci zbornika izbrali običajno historično predstavitevno strategijo. Tako se zbornik začne z Lisijo in nadaljuje z Izokratom, obema prvotno uspešnima atenskim logografoma. Nadaljuje se z Demostenom, ki velja za najslavitejšega govornika grške retorike. Sledi obdobje rimske retorike, ki je predstavljeno skozi delo Cicerona. Prikaz pa se zaključuje z galskim retorjem iz tretjega stoletja Evmenijem, ki ob navedenih štirih predhodnikih, velikanih retorike, izstopa kot minorna figura ob izteku obdobja antičnega govorništva. Vsak od navedenih v antologijo vključenih govornikov je najprej predstavljen s strani prevajalca v različno dolgih in uredniško neusklajenih orisih njihovega življenja in dela. Temu sledi za govornika stilistično značilni izbrani govor. V zadnjem delu zbornika pa Matej Hriberšek na šestdesetih straneh poskuša podati sumarni pregled antične retorike, ki mu sledi krajši izbor bibliografije ter na slabih dvajsetih straneh slovar govorniških pojmov. Sestavila sta

ga David Movrin in Kozma Ahačič. V slovarju so pojmi predstavljeni skozi najbolj značilne primere iz zakladnice antičnega govorništva.

Prvi vtis, ki ga dobimo, ko prelistamo zbornik, je občutek, da je urednik dal prevajalcem, kljub prostorski omejenosti obsega zbornika, svobodo tako pri pisanju orisov posameznih izbranih govornikov kot tudi glede opremljenosti prevodov. Tako ima vedeželjni bralec na eni strani obsežne uvode v življenje in delo Lisija, Izokrata in Cicerona, ki jima sledijo s številnimi opombami "obogateni" prevodi značilnih govorov, na drugi strani pa zelo skromen nekajstranski zapis o velikanu retorike Demostenu in le nekoliko obsežnejši o Evmeniju. Problem neuskajenosti med posameznimi deli zbornika pa se ponovi tudi v pregledu antične retorike. Prvi obsežnejši del predstavitve, ki je namenjen pregledu grške retorike, je pisan zelo zgoščeno in skorajda pretirano naštevajoče, medtem ko je v drugem delu, namenjenem pregledu rimske retorike, isti avtor ubral drugačen stil, v katerem nam poskuša v večji meri pričarati ob razvoju rimske retorike tudi kulturno-zgodovinske orise posameznih dob.

Ob poglobljanju v lepoto antičnega govorništva se ta navedena avtorska svoboda, v projekt antologije vključenih sodelavcev, začne vedeželjnemu bralcu vedno bolj pojavljati kot problem. Pri tem ne gre v tolikšni meri za problem v predstavitvenih orisih in prevajalskih pristopih posameznih filološko-ekspertnih poznavalcev oziroma prevajalcev, ampak za vprašanje, komu je sploh namenjen tako koncipirani zbornik?

Če gre za predstavitev antičnega govorništva bralcem, ki jim ta tematika ni študijsko in profesionalno blizu ali celo primarna, lahko rečemo, da je zbornik pisan nekoliko preveč suhoparno in ekspertno zaprto. Verjetno bi neukemu bralcu bilo zanimivo zvedeti več o izbranih velikanih govorništva in uspešnosti njihovih osebnih biografij ter o njihovih stilističnih bravurah in posebnostih, ter manj o obsežnosti in pristnosti njihovih neohranjenih, polohranjenih in ohranjenih bibliografij. Mogoče bi s temeljitejšim uredniškim pristopom dobili po obsegu bolj uravnotežene ter za bralca zanimive orise življenja in dela v zborniku predstavljenih velikanov antičnega govorništva in hkrati s tem prihranili tudi na prostoru, ki bi ga lahko sestavljenci antologije namenili še kašnemu prevodu več. Ko pogledamo obseg, ki je v zborniku namenjen samo prevedenim govorom, ugotovimo, da ti vsi skupaj v obsegu okrog sto strani predstavljajo zgolj slabo tretjino zbornika. To je vsekakor škoda, glede na redke priložnosti izdaje tovrstnih kompendijev v novejšem času. Če pa je bil namen avtorjev zbornika izdati z vsem strokovnim inštrumentarijem podprto, izrazito kritično in komparativno utemeljeno strokovno predstavitev antičnega govorništva, pa spet zaradi pristopa in tudi verjetno omejenega obsega niso dosegli zastavljeni cilj.

Da bi ohranili lepoto antične retorike kot izziv za bralce, ne bomo v nadaljevanju recenzije šli v opise posameznih, v antologiji predstavljenih govorov. Je pa potem, ko se prebijemo skozi antologijo, zanimiva analiza pomena govorništva in usod velikanov govorništva. Ti so pogosto bili tujci ali potomci tujcev z omejenimi državljanskimi pravicami (Lisija) ali na drugačen način pahnjeni v relativno revščino (Izokrat, Demosten) in so bili prisiljeni začenjati svoje poklicne poti kot logografi, pisci govorov, ki svojim retorično manj uspešnim strankam niso ponudili le pouka retorike, ampak so jim napisali celotne za sodišče potrebne govore. Ta praksa je bila posledica neposredne demokracije peščice svobodnih državljanov, ki so ravno skozi govorništvo vzpostavljali sebe znotraj hierarhije formalno enakopravnih državljanov, in tudi sodne prakse v grških polisih, ki je narekovala, da se morajo sodni spori doreči v enodnevni obravnavi pred številčnimi porotniki.

Tako ne preseneča, da so bili številni politiki in vojskovodje v grškem in rimskem obdobju antične retorike tudi zelo cenjeni in kvalitetni retoriki, kar na primer kažejo že opisi ključnih junakov v Homerjevih epih Iliada in Odiseja. Da pa je nekdo dosegel javno priznan status dobrega govornika, je moral predhodno biti kvalitetno izobražen. To se lepo kaže na eni strani skozi biografije najuspešnejših retorikov, retorjev in politikov, vojskovodij, na drugi strani pa tudi v humanističnem izobrazbenem idealu, ki ga je izoblikoval Izokrat.

Ob tem pa je iz zgodovine obstoja in delovanja antičnih mestnih demokracij in rimske republike, ter iz usod v antologiji predstavljenih velikanov, pomembna ugotovitev, da je večina od njih imela zelo turbulentne življenjske zgodbe polne vzponov in padcev. Večinoma so le-te bile posledice premočrnosti v zagovarjanju svojih pogledov. Če je bilo govorništvo najpomembnejše orodje za javno delovanje, potem so bile posledice izrečenih besed tudi temu primerno usodne. Usodne ne le za konkretne govornike, ampak tudi pogosto za celotne družbe. Tako je z današnjih pozicij razumevanja politike, kljub modnosti novodobnih "PR logografov", težko doumeti, da lahko neuspešni govor pomeni poraz ali celo izgubo ozemlja. Vsekakor pa nam v antologiji predstavljena zgodovina antičnega govorništva jasno pokaže ranljivost in zapletenost demokracije, ki se mora vedno znova vzpostavljati in z vso pozornostjo varovati pred propadom oziroma zdrsom v tiranije. Kljub humanističnim idealom se je to zgodilo v antiki, in kot pravi eden od avtorjev v zborniku, "naravnost ošabno bi bilo pričakovati, da se kaj takega ne bo zgodilo nikdar več".

Kaj na koncu še reči o antologiji, ki nas s svojim kanoničnim naslovom mikavno vabi? Vsekakor je verjetno pozitiven učinek tako nesrečno sešite antologije dejstvo, da ukaželjni bralci ostanejo potem, ko se prebijejo skozi zbornik, nepotešeni v svoji vedoželjnosti. Zaželjivo si še več velikanov antične retorike, ki bi bila za laike iz obdobja po koncu klasičnih gimnazij, pisana na prijaznejši, bolj tekoč sovretovski način cvetoberov.

Boštjan Šaver

Matjaž Plesec, Mojca Doupona Topič: Nogomet in družba: preporod nogometa v Sloveniji. Ljubljana: Zavod za šport, Fakulteta za šport, Inštitut za šport, 2002

112 strani (ISBN 961-90629-6-5), 4.340 SIT

spremna beseda Gregor Tomc, Igor E. Bergant

V sedemdesetih letih se je v mednarodnem prostoru šport zakoreninil kot legitimna domena sociološkega raziskovanja. Historično so se sprva kot pglavtni pojavi sociološke analize slikali pojavi v domeni politične ekonomije in struktur ideološke moči ter dominacije: družbeni razredi, kapital, religija, različne kulture ipd. Kot da bi družbo hoteli slikati v luči velikih socioloških epov, pri tem pa izpustiti najbolj samoumevne in globoko družbeno zakoreninjene pojave. Šport je tudi ali predvsem družbeni pojav. Prav tako je dejstvo, da v sociološkem raziskovanju še vedno obstaja tabu, ki se nanaša določenih družbenih praks. Denimo če družbeni razredi predstavljajo način stratifikacije, urejanja širše skupine ljudi, in so sredstva, s katerimi ti razredi razpolagajo zelo okrnjena, čemu potlej šele sedaj prihajamo k temu, da je preživetje vseh teh potlačenih množic povezano ne le s kruhom, temveč tudi z igro? Skratka vsak tekst je hkrati tudi naracija, prek katere se podaja natanko tisti okvir, skozi katerega hočemo uzreti družbo. Vendar pri tem se je potrebno zavedati, da je le ta eden izmed mnogih. Danes je šport kot družbeni pojav dosegel tolikšno mero kompleksnosti, da ga je težko zapopasti v eni sami dimenziji. Prepleta se s številnimi drugimi družbenimi pojavi od ekonomije do politike, od izobraževanja do religije, od vsakdanjega življenja do konstruiranja nacionalnih mitologij, od medijev do popularne ikonografije, od medicine do arhitekture, od urbanizma do antropologije, od množične kulture do kulture telesa itd. V tem aspektu avtorja pričujoče knjige Matjaž Plesec in Mojca Doupona Topič v svojem delu sicer razkrivata le droben del družbene dimenzije športa, vendar na simbolni ravni s tematiko nogometa in njegovega odseva v slovenski družbi signifikantno prebijata nekoč že prebiti led.

Kot uvodoma opozorita knjiga obravnava teoretična izhodišča o nogometu in odnosu Slovencev do njega. Opažata, da je v obdobju slovenske tranzicije nogomet nosil povsem drugačno konotacijo kot v nekdanji Jugoslaviji, pri tem analizirata nekatere družbene razsežnosti nogometa kot igre, nogometne publike, medijev in nogometa, politike in nogometa. V prvem poglavju o družbenih razsežnosti nogometne igre se avtorja dotakneta tem, kot so nogometna identiteta, nasilje, nacionalizem in feminizem. Povzemata, da nogomet združuje družbene sloje in posameznike, ki sicer na ravni vsakdanjega življenja nimajo skupnih točk: nogomet kot eden izmed segmentov institucije športa predstavlja središčni kanal, kjer se na ravni posameznikov, skupin in nacij oblikuje moment emocionalnega (str. 26). Pri tem navajata analogijo Bergerja in Luckmanna, kjer je gledališka igra podobna športnemu spektaklu: gledalec je v obeh primerih odtegnjen iz vsakdanjega družbenega sveta v namišljeni svet igre. Na tej ravni pa se že vzpostavlja vidik identitete: ravno institucijo športa v družbenem signifikantno zaznamuje Andersenovo *zamišljanje skupnosti* ali oblikovanje nacionalne identitete v povezavi s posameznimi skupinami športnikov, ki *reprezentirajo* celotno nacijo. Avtorja razvijata tezo, da je nogomet v takšnem kontekstu zelo močan katalizator družbenih identitet (str. 29). Na to opozarja konceptualizacija Crolleya in Duka, ki najdevata skupne korenine modernega nogometa in nacionalizmov v časovni distanci devetnajstega stoletja: dobi prebujanja narodov. Navezava na nasilje v športu, ki jo avtorja analizirata v nadaljevanju, je na tem mestu povsem pertinentna, predvsem v luči pojmovne trojice: nogometni huliganizem, nacionalizem in šovinizem (str. 33). Slednje je še posebej interesantno spričo aktualnih tendenc popularizacije ženskega nogometa, ki je v sodobnem času pridobil izredno pomembno vlogo tudi na ameriški tleh. Avtorja opozarjata, da je obravnava nogometa v luči spolne stratifikacije še posebej zanimiva, saj številki raziskovalci opozarjajo, da je ravno institucija športa tista, ki na različnih ravneh družbenega in kulturnega ohranja stereotip moške superiornosti in ženskega podrejanja.

V nadaljevanju se lotita koncepta nogometne publike, pri čemer zastavljata vprašanja, kot so: Kdo je potencialni gledalec? Kakšna je slovenska nogometna samopodoba? Kakšen je odnos športnih novinarjev do nogometa? Ali so športni rezultati slovenskih športnikov odmevni v svetu? Opredelitev športne publike povzame kot skupnost vseh tistih ljudi, pri katerih je viden določen, relativno stabilen interes za šport (str. 39). Prek podrobnejše klasifikacije nogometnih navijačev avtorja navajata rezultate kvantitativne analize spremljanja evropskega nogometnega prvenstva leta 2000. Tako ugotavljata, da so Mariborčani večji ljubitelji nogometa kot Ljubljanačani, kar deloma utemeljmeta z različnimi socialnimi okoliščinami: razvijata tezo o povezavi nogometa in delavskega okolja, kakršno je v pretežni meri prisotno v Mariboru (str. 49). Sam menim, da takšne povezave niso nič presenetljivega v razvitih industrijskih družbah, kjer ima kapitalizem že daljšo tradicijo, po drugi plati pa so zgoraj omenjene tendence zanimive v slovenskem kontekstu spričo navidez neizrazitih dispozicij družbene stratifikacije. Prav tako zanimiv podatek, ki ga avtorja navajata, je znatno bolj afirmativen odnos do nogometa, ki ga imajo na slovenski grudi živeči Neslovenci v primerjavi z odnosom Slovencev. V tem kontekstu je branje takšnih podatkov še posebej zanimivo, če jih primerjamo s študijo o *Spremenljivih pomenih nogometa v Sloveniji*, kjer Peter Stankovič ugotavlja, da je nogomet v času slovenske tranzicije ponovno pridobil že izgnani simbolni ugled v slovenski družbi. V tej luči avtorja knjige *Nogomet in družba* opozarjata, da ne gre spregledati vloge novinarjev, ki v pomembni meri krojijo odnos širše družbe do posameznega segmenta institucije športa (str. 61). Hkrati ugotavljata, da je kljub oblikovani nogometni tradiciji na Slovenskem, športna panoga izgubila rdečo nit kmalu po drugi svetovni vojni, kar v splošnem pripisujeta obdobju socialističnega samoupravljanja (str. 68). Stankovič v tem kontekstu najdeva vzroke stagnacije družbene institucije nogometa na Slovenskem v močni nacionalni identifikaciji na zimske športe, kakršni so smučanje in smučarski skoki; v tem oziru tudi omenja tradicionalne slovenske markerje tipa Gorenjska. S svojega zornega kota lahko pritrdim, da je na del tovrstne identifikacije nedvomno vplivala konstrukcija predvojne alpske popularne (sub)kulture, ki je povezana *kulturnim pomenom Triglava*, in prvimi zametki današnjih subkultur

v instituciji športa: v mislih imam športne (sub)kulture, ki jih danes označujemo s pridevnikov *ekstremni*, takrat pa so predstavljale predvsem obliko druženja, v večini primerov mladih smučarjev, skakalcev, planincev in plezalcev. Po drugi plati pa menim, da je stagnacija slovenskega nogometa povezana z dejstvom funkcionalne diferenciacije v takratni jugoslovanski instituciji športa: preprosto povedano po nekih arbitrarnih okoliščinah so bile poglobitve športne panoge, kot je denimo nogomet, namenjene in spodbujane v največjih, najbolj militantnih in simbolno pomembnih narodih (denimo na Hrvaškem in v Srbiji), ostalim pa so bili namenjeni bolj obrobni, v slovenskem primeru zimski športi.

V zaključku se avtorja knjige *Nogomet in družba* posvetita še povezavi medijev in nogometa, pri čemer se posebej osredotočata na televizijsko poročanje in na tiskane medije, in temi politike nogometa. Opozarjata, da so mediji v sodobnem času temeljito transformirali vidik družbenega, saj si denimo vrhunskega nogometa in spektakla brez televizije sploh več ni mogoče predstavljati (str. 77). Pri tem ugotavljata, da je slovenska družba v današnjem času ponovno orientirana v simbolno konstrukcijo nogometa kot družbeno pomembne športne institucije. Nedvomno korak v tej smeri pomeni tudi pričujoča knjiga, ki je domiselno razčlenjena, in kljub analitičnim potezam berljiva tudi na ravni strokovnega teksta: delo predstavlja ustrezna in dobrodošla izhodišča, ki kot opozarja Gregor Tomc v spremni besedi, silijo k lastnemu premisleku.

Boris Rutar

Michael Mandelbaum: The Ideas that Conquered the World: Peace, Democracy, and Free Markets in the Twenty-first Century. PublicAffairs, 2002

512 strani (ISBN 158-648134-7), 21.00 USD

Avtor knjige je ugledni predavatelj ameriške zunanje politike na John Hopkins University in hkrati tudi kolumnist časnika *Newsday*. Že reference avtorja nakazujejo področje, ki ga knjiga obravnava, in pa tudi zorni kot analize obravnavane tematike. Gre namreč za analizo stanja mednarodnih odnosov ob začetku 21. stoletja z vidika »stanja duha«. Tako avtor ugotavlja, da vrednote miru, demokracije in proste trgovine iz začetka 20. stoletja sploh nimajo več nobene alternative in so postavljene v samo jedro mednarodnih, kot tudi notranje-političnih odnosov v posameznih državah. V knjigi, ki z opombami obsega 483 strani teksta, poskuša avtor analizirati dogajanje in procese v 20. stoletju, ki so privedli svet v takšno stanje.

Vse se je začelo po koncu 1. svetovne vojne, ko ameriški predsednik W. Wilson predstavi na pariški mirovni konferenci liberalne vrednote, po katerih naj bi se svet uravnaval (med drugim tudi znamenitih 14 točk). Med njimi so mir, demokracija in prosta trgovina; od katerih mir pomeni zaželeno stanje mednarodnih odnosov, demokracija optimalen način organizacije političnega življenja v državi, prosta trgovina pa nujen pogoj zagotavljanja dobrobiti človeštva. Več kot očitno je, da je Wilson in njegova politična dediščina temeljno vodilo knjige, saj »wilsonizmu« avtor posveti uvodno poglavje. Življenje in delo Wilsona je bilo predmet raziskave Mandelbauma tudi v drugih delih, in del gradiva je uporabil tudi za pričujočo knjigo. Z wilsonizmom avtor namreč opisuje rezultate posebne intelektualne in politične klime, ki je vzniknila iz posebnih zgodovinskih okoliščin konec 18. in v 19. stoletju v Veliki Britaniji in ZDA. Tako wilsonizem v svojem bistvu pomeni uporabo duha liberalizma v mednarodnih odnosih. Kaj pa to pomeni zelo konkretno, lahko vidimo na primeru pojmovanja vojne oziroma miru. Tradicionalno pojmovanje miru je na začetku dvajsetega stoletja pomenilo zgolj odsotnost vojne (predvsem zaradi ravnotežja moči),

pojmovanje miru v duhu liberalizma pa pomeni več, pomeni percepcijo skupne varnosti. Tradicionalno, in s tem mislimo od antičnih časov naprej, je mir oziroma odsotnost vojne temeljila na zavedanju nevarnosti in pogubnosti vojn, liberalni mir pa temelji na prepričanju v vrednote miru. Ali je demokracija zavezana liberalni verziji miru, in ali tržna ekonomija podpira oboje? V liberalni teoriji je odgovor preprost – tržna ekonomija vodi v demokracijo, demokracija vodi k miru.

Od tu naprej se prične avtorjev pogled na dogajanje v 20. stoletju, v katerem se v resnici vseskozi bije bitka za uveljavljanje teh idej. Pa ne samo to, te ideje se v 20. stoletju izpopolnjujejo in utrjujejo, tako da ob koncu hladne vojne, po mnenju avtorja, dosežejo vrhunec uspešnosti. V tej luči tudi avtor gleda na obdobje hladne vojne. Zanj to ne predstavlja samo konflikta, ampak zgodovinsko obdobje boja med liberalizmom in i-liberalizmom. In wilsonizmu je na poti popolne uveljavitve stalo kar nekaj i-liberalnih alternativ. Med njimi je najresnejšo alternativo predstavljal komunizem. Tako fašizem kot komunizem sta seveda sprejela dva cilja moderne – ljudsko suverenost in ekonomsko rast, vendar pa sta za doseg te ciljev predpisovala neliberalne metode. Rivalstvo med mednarodnim liberalizmom ter fašističnim in komunističnim totalitarizmom je potekalo ob vprašanju, ali je ljudska volja oziroma suverenost pravilno izražena preko institucij in postopkov liberalne demokracije, ali pa preko ekstremnih form državne dominacije v rokah samoizbrane politične elite. Ravno tako se je na ekonomskem področju postavljalo vprašanje upravljanja s temeljnimi sestavinami ekonomije – investicijami, produkcijo in distribucijo. Odveč je pripomniti, da je to rivalstvo v celoti zaznamovalo 20. stoletje. Ne glede na to, kaj kdo misli o razvoju in metamorfozah teh dveh atributov, pa se je i-liberalno pojmovanje vojne in miru postavilo na predmoderno, tradicionalno stališče, po katerem je vojna osrednje sredstvo urejanja mednarodnih odnosov. Začinjeno z ideološkim rivalstvom je tako vojna postala zaželeno, če ne celo nujna za urejanje mednarodnih odnosov. Na drugi strani pa se je v duhu liberalizma razvijalo prepričanje, da so vojne nenaravne in zato nezaželene ter nepotrebne. Vprašanje izdatkov za oboroževanje ipd. izhaja iz teh premis. Čeprav avtor izrecno tega ne omenja, pa je iz njegove analize razvidno, da gre v obdobju hladne vojne za nekaj več kot za ideološki spopad – gre za iskanje, uveljavljanje, udejanjanje, razvoj in metamorfoze esence liberalizma in njegovih alternativ. Tako se preprost sklep o propadu komunizma glasi, da so ga pač zavrgli njegovi uporabniki.

Po koncu hladne vojne po mnenju avtorja nastopi obdobje svetovnega nerada, ki pripelje do prisilnega angažmaja liberalnih držav za stabilizacijo sveta oziroma za ohranitev idealov liberalizma povsod po svetu. Po drugi strani konec hladne vojne pripelje tudi do transformacije i-liberalnih držav in regij sveta v bolj ali manj kvazi-liberalne. Avtor namreč uvodoma razdeli države na tiste v jedru, torej tiste, ki so nosilke liberalnih idej, ter tiste na periferiji, torej tiste, ki se trudijo posnemati in prilagoditi se jedru. Ob vsem tem, v glavnem urejenem in predvidljivem stanju, obstajajo tudi nekakšne sive lise posameznih držav in regij, ki so v obdobju hladne vojne (Koreja, Taiwan, Vzhodna Evropa) in po njej (Bližnji Vzhod, Jugoslavija, Severna Koreja) postali nekakšen surogat globalnega trenda.

Knjiga predstavlja dobro analizo pogleda na svet v luči pohoda idej liberalizma za osvojitve sveta, ovir na tem pohodu in mejah, ki jih ideje same imajo. Pogled na stanje sveta je v veliki meri pogled iz ZDA (ZDA so seveda vodilna država v jedru liberalnih držav) in njihovega načina dojemanja globalnih problemov. Čeprav se avtor dotakne tudi pojava terorizma, pa mu ne pripisuje apokaliptičnega pomena (kot večina ameriških avtorjev). Po njegovem teroristični napad na ZDA pomeni le razjasnitev in osvetlitev sveta, ki je izšel iz hladne vojne. Avtor sklene svojo analizo z ugotovitvijo, da so ob začetku 21. stoletja liberalne ideje o miru, demokraciji in prosti trgovini ostale same na svetu, brez upoštevanja vredne alternative. Prosta trgovina je dosegla status paradigme v gospodarstvu, demokracija (takšna ali drugačna) je edini merodajni politični sistem, le na področju miru (ki za liberalno idejo pomeni v resnici skupno varnost) ni bilo narejeno dovolj. O tem nam pričajo tudi aktualni dogodki po svetu. Np. napori liberalnih družb v prihodnje zadevajo predvsem slednje, vzpostavitev miru oziroma skupne varnosti v svetu.

Damjan Lajh

ur. Marjan Malešič: Nacionalna in mednarodna varnost. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, zbirka Politični procesi in inštitucije, 2002 249 strani (ISBN 961-235-103-1), 4.200 SIT

Globalne spremembe v zadnjih desetletjih prejšnjega stoletja so še posebej spodbudile znanstveno-raziskovalne aktivnosti na področju obramboslovja in z njim povezanih pojavov. Aktualno je postalo zlasti preučevanje varnostnih, obrambnih in vojaških sprememb v svetu, ki so bile zaznamovane z razpadom Varšavskega sporazuma, razpadom nekdanje Sovjetske zveze, padcem Berlinskega zidu in negativnimi izkušnjami na tleh nekdanje Jugoslavije. Vsi ti in podobni dogodki niso neposredno ali posredno vplivali zgolj na politične, gospodarske in socialne sisteme držav, temveč tudi na preoblikovanje, delovanje in identiteto oboroženih sil. Narekovali so tako preoblikovanje zavezništev kot nacionalno-varnostnih sistemov držav. Začela se je uveljavljati politika zmanjševanja obsega obrambnih podsistemov in oboroženih sil držav, kar je prav tako sprožilo izjemno pomembna obrambno-varnostna vprašanja glede načina popolnjevanja oboroženih sil. Različni vidiki preučevanja varnostne politike so brez dvoma bili še posebno velik izziv v Sloveniji kot tranzicijski državi, ki se je po osamosvojitvi soočala z oblikovanjem svojega nacionalno-varnostnega sistema in njegovim kasnejšim izpopolnjevanjem.

Zgoraj omenjena in nekatera druga sorodna vprašanja obravnava znanstvena monografija z naslovom Nacionalna in mednarodna varnost. Delo desetih avtorjev je pod uredništvom Marjana Malešiča izšlo na Fakulteti za družbene vede v sklopu knjižne zbirke »Politični procesi in inštitucije«. Gre za tretje delo iz zbirke Obramboslovnega raziskovalnega centra, ki organizirano in sistematično spremlja in raziskuje obrambno-varnostna vprašanja od začetka osemdesetih let prejšnjega stoletja. Knjiga temelji na predstavitvi raziskovalnih dosežkov Obramboslovnega raziskovalnega centra v zadnjih petih letih. Vsebinsko je razdeljena v tri večje sklope, ki vključujejo analize procesov varnostnega združevanja Evrope, varnosti Slovenije in obrambnega prestrukturiranja po hladni vojni. Posamezni prispevki z različnimi pristopi na celovit način obravnavajo raznovrstne vidike nacionalne in mednarodne varnosti, in tako tvorijo zaključeno celoto in prinašajo mozaik izvirnih spoznanj, opisov in razlag, ki se medsebojno dopolnjujejo in pomenijo pomemben prispevek k večplastnemu razumevanju nacionalne in mednarodne varnosti. Večstransko uporabno vrednost dela kažejo mnoga spoznanja, od katerih v nadaljevanju omenjamo le nekatera.

Prvi vsebinski sklop, ki analizira procese varnostnega združevanja Evrope, prinaša razmišljanje Antona Grizolda o nekaterih temeljnih institucionalnih in strukturalnih prvinah novo nastajajoče evropske varnostne arhitekture po koncu hladne vojne. V svojem prispevku Grizold ugotavlja, da se evropski varnostni sistem oblikuje na treh temeljnih ravneh: nacionalni, večnacionalni in mednarodni. Na tem mestu izpostavi predvsem (še vedno) velik pomen sistema kolektivne varnosti v okviru OZN in Nata, kot trenutno najbolj operativno sposobne evroatlantske obrambne organizacije po koncu hladne vojne. V svojem premisleku o teoretičnih perspektivah Nata po koncu hladne vojne z vidika realistične, institucionalistične in konstruktivistične teorije Vinko Vegič zagovarja kompleksno vlogo Nata v sodobni mednarodni skupnosti ter ugotavlja, da realizem razume Nato predvsem kot vojaško zavezništvo, institucionalistični pogled kot mednarodno institucijo, medtem ko konstruktivistični pristop poudarja norme in vrednote ter identiteto določene skupnosti kot temelje varnosti. Iztok Prezelj nadalje ponudi opredelitev koncepta kompleksnega ogrožanja varnosti in nastajanja kompleksnih kriz, ter na podlagi omenjenega koncepta analizira primera terorističnih napadov na svetovni trgovinski center v New Yorku in na Pentagon. Avtor ugotavlja, da kompleksna grožnja varnosti oziroma kompleksna kriza ni nov pojav, temveč obstaja že od nastanka človeške družbe, pri tem pa opozarja, da mora biti ocenjevanje ogrožanja varnosti

v sodobnem globalnem svetu celovito: tako znotraj lastne razsežnosti, medrazsežnostno in transnacionalno medrazsežnostno. Ob koncu prvega vsebinskega sklopa Igor Kotnik-Dvojmoč izpostavi pomen in vlogo rezervne sestave oboroženih sil v najrazvitejših industrijskih državah. Vendar avtor poudari, da rezervna sestava ne sme biti zgolj poceni zamenjava za večje poklicne vojske in ugotavlja, da vloga rezervne sestave ni več samo količinska, temveč je predvsem kakovostna.

V drugem vsebinskem sklopu, namenjenem vprašanju varnosti Slovenije, Anton Bebler predstavi vojaško-politične vidike osamosvajanja Slovenije. Skozi zgodovinsko perspektivo Bebler pojasnjuje, da je razvoj Slovencev iz relativno majhne etnične skupine v večnacionalni avstro-ogrski monarhiji v narod z mednarodno priznano državo trajal najmanj poldrugo stoletje, ob tem pa ugotavlja, da je narodnostna emancipacija vključevala tudi bolj ali manj vidno obrambno-vojaško sestavino. Avtor zaključuje, da so Slovenci v zadnjem desetletju dvajsetega stoletja v celoti dokončno prevzeli breme odgovornosti za obrambo državnega ozemlja svoje suverene države, s čimer se je končalo osamosvajanje Slovencev tudi na vojaškem področju. Marjan Malešič v nadaljevanju drugega vsebinskega sklopa na podlagi analize javnomnenjske raziskave obravnava vprašanja, ki se nanašajo na ogroženost Slovenije, varnostno kulturo, sistem nacionalne varnosti ter politično in varnostno združevanje v Evropi in vlogo Slovenije v njem. Na podlagi javnomnenjske raziskave avtor ugotavlja, da se Slovenci počutijo vse manj ogrožene, pri čemer prevladujejo predvsem netradicionalni oziroma nevojaški viri ogrožanja, medtem ko so vojaški viri ogrožanja pri Slovencih povsem na dnu lestvice zaznanih virov ogrožanja. Ob koncu Malešič izpostavi zlasti skrb glede legitimnosti varnostne politike Slovenije, ki jo je bilo moč zaznati na osnovi velikega prepada v času razprav glede članstva Slovenije v Natu med javnostjo na eni ter politično in uradniško elito na drugi strani.

V zadnjem vsebinskem sklopu Ljubica Jelušič odpira vprašanja, povezana z obrambnim prestrukturiranjem in konverzijo vojaštva ter predstavi perspektive njene uporabe po koncu hladne vojne. Jelušičeva pojasnjuje, da je konec hladne vojne prinesel velik družbeni dvom in pomanjkanje zanimanja za obrambne zadeve, kar kaže na naklonjenost družbenih razmer za obrambno in vojaško konverzijo. Vendar avtorica ugotavlja, da je konec hladne vojne sicer prinesel nekatere pozitivne rezultate, predvsem v količinskem smislu, a ne tolikšnih, kot jih je pričakovala javnost. Vladimir Prebilič se je v svojem prispevku osredotočil na analizo upravljanja konverzije vojaških objektov ter na probleme, s katerimi se običajno sooča: politično neenotnost, pomanjkanje finančnih sredstev, odsotnost pravne podlage za izvedbo konverzije, neresena lastniška vprašanja, neuskkljenost zakonodaje na okoljevarstvenem področju in podobno. Prav zaradi teh in sorodnih razlogov se konverzija vojaških objektov v številnih državah še ni uveljavila. Maja Garb nadalje predstavi družbene in politične spremembe po koncu hladne vojne, ki so v veliki meri vplivale tudi na oborožene sile, in se osredotoči zlasti na analizo demobilizacije in družbene reintegracije vojaškega osebja v državah Srednje in Vzhodne Evrope (na Češkem, Poljskem, Madžarskem, v Rusiji in Nemčiji). Te države naj bi tudi prednjačile v trendih zmanjševanja številčnosti vojaškega osebja, vendar avtorica argumentirano izrazi dvom o verodostojnosti uradnih podatkov glede številčnosti oboroženih sil. Ob koncu tretjega vsebinskega sklopa Iztok Kočevar analizira proces preobrazbe vojaške industrije ter ugotavlja, da se vojaška industrija preobraža zgolj v prožnejšega proizvajalca sodobnih, dragih in tehnološko visoko razvitih sredstev za obrambne namene. S tem se le količinsko zmanjšuje proizvodnja sredstev za ubijanje, ne zmanjšujejo pa se niti bojne zmogljivosti oboroženih sil sveta niti dobiček, ki ga to področje ustvarja s proizvodnjo in trgovino.

V poglobljenih raziskovalnih, tako teoretičnih kot empiričnih analizah, v katerih avtorji ponujajo alternativne zorne kote proučevanja, je torej prikazano večplastno obravnavanje nacionalne in mednarodne varnosti. Kot je zapisal že urednik v uvodnem delu knjige, je delo Nacionalna in mednarodna varnost namenjeno tako strokovni kot laični javnosti. Knjiga prav tako pomeni izjemno dobrodošlo študijsko gradivo ne le študentov obramboslovja, temveč tudi drugih družboslovnih usmeritev. In nenazadnje, knjiga predstavlja pomembno in dragoceno izhodišče za prihodnje temeljne in aplikativne raziskovalne projekte na področju preučevanja varnosti in z njo povezanih pojavov.

Lucija Mulej

Matej Makarovič: Usmerjanje modernih družb. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, zbirka Sodobna družba, 2001
210 strani (ISBN 961-6294-35-0), 3.960 SIT

Pri založbi Znanstveno in publicistično središče je v zbirki Sodobna družba izšla znanstvena monografija Mateja Makaroviča pod naslovom Usmerjanje modernih družb. V njej se avtor loteva aktualne sociološke teme zadnjega desetletja, in sicer pojma modernosti in karakteristik držav in sistemov, ki so na prehodu v novo družbeno realnost ali pa so to tranzicijo že prešle. Osnovna ideja je nadgradnja Fukuyamovega teorema o "koncu velikih zgodb", ki naj bi jim bili priča v moderni. Vendar Matej Makarovič meni, da je današnji čas vse prej kot čas konca; gre namreč za nove entitete, ki nas neprestano postavljajo pred nove izzive. Tiranija množva alternativ oziroma postmoderni slogan "anything goes" Mateja Makaroviča očitno ne prepriča. Centralno vprašanje njegove izrazito teoretične in sistematične študije je vprašanje o načinih in možnostih obvladovanja kompleksnosti vse bolj diferenciranih družb.

V prvem poglavju opredeli osnovne pojme, s katerimi operira skozi celotno študijo. Pojasni, da se kompleksnost v obliki diferenciacije sicer kaže kot rešitev, vendar pa po drugi strani pomeni problem. Naraščajoča kompleksnost sistemov in podsistemov namreč družbe (post)moderne postavlja pred največje izzive. Klasična odgovora na reševanje kompleksnosti, kot sta integracija in regulacija, se Mateju Makaroviču zdita obenem preohlapna in preskopa. Namesto tega vpelje termin koordinacije, ki pokriva predhodna pojma in ju nadgrajuje na nov način. Tako koordinacija zajame vse oblike družbene kompleksnosti, tako spontane kot tudi konsenzualne (str. 3). Rdeča nit knjige je strnjena v osrednjo hipotezo, ki se neposredno navezuje na koordinacijo. Gre namreč za tezo, da se nenačrtne in centralne oblike z rastjo družbene kompleksnosti nadgrajujejo z bolj načrtnimi in acentričnimi. Avtor tezo podkrepi z razmišljanjem klasikov ter s pojmi, kot so akter-sistem, evolucija, diferenciacija, selekcija itd. S tem želi utemeljiti izbiro termina koordinacije. Kot poudari na več mestih, regulacija in integracija za pojasnjevanje njegove teze ne ustezata, ker prehitro vodita do enostranskih interpretacij, ki so najbolj razvidne v dihotomiji akter-sistem. Kot vemo, so se takšne teorije prepogosto usmerjale k tezi o reifikaciji, kar avtor podrobneje sistematizira.

V drugem poglavju se analiza zoži na družbene sisteme. Opredeli tri idealno-tipske oblike diferenciacije družb, in sicer segmentarno, stratifikacijsko in funkcionalno. Prvi nivo je najenostavnejši, zato ga avtor pripisuje predmodernim družbam, drugega modernim, slednjega pa (post)modernim. Vendar na točki sedanjega časa obstaja prepletenost med vsemi tremi oblikami, in ta je bila, kot popolnoma upravičeno izpostavi avtor, prisotna v celotni evoluciji družb. Kljub zadržkom do superiorne pozicije zaključí, da obstaja najpomembnejši vidik diferenciacije moderne kompleksne družbe funkcionalna diferenciacija, ki lahko rešuje nekatere bistvene probleme segmentarne in stratifikacijske diferenciacije, in je zato neizogibna potreba sistema v pogojih visoke kompleksnosti.

Osnovno vprašanje, ki se zastavi v teoretizaciji modernih družb, je kompleksnost. Prvo in drugo poglavje avtor zastavi v smislu razčlenjevanja pojmov, ki kot nekakšen konsenz služijo kontemplaciji, vendar kot vsaka definicija pomenijo zožitev spoznavnega polja. To polje razširi v nadaljnjih dveh poglavjih. V tretjem poglavju se Matej Makarovič loti analize moderne družbe na podlagi dognanj socioloških klasikov. Z vidika koordiniranja klasičnih pristopov raziskuje družbo skozi štiri modele, introspektirane v študijah družb Webra, Durkheima, Marxa in Spencerja. Ti štirje modeli so: nenačrtno acentrični, nenačrtno centralni, načrtno centralni in načrtno acentrični. Prvi, nenačrtno acentrični model, najbolj izrazito ponazarjata tržna ekonomija in pluralistična politika. V ospredje avtor postavi pojem selekcije, kjer dolgoročno preživijo le tiste družbe, ki so

sposobne koordinirati notranjo kompleksnost. To logiko delovanja bi lahko ponazorili z načelom *laissez faire*.

Vendar pa acentričnost modela ne pomeni razsrediščenosti na vseh nivojih družbe; tudi najbolj brezobzirna tržna ekonomija ima svoja pravila igre, ki so najbolj prezentna na nivoju relativne načrtnosti posameznih enot. Vendar bi bilo izključno izhajanje iz tega modela zgrešeno, in ne bi moglo pojasniti drugih, prav tako pomembnih oblik družbenga usmerjanja. Avtor povzame, da je pretirano zanašanje na takšna tolmačenja resna pomanjkljivost Spencerjeve sociologije (organske analogije) in vzrok Durkheimovih kritik. Naslednji model, nenačrtno centralni, idealnotipsko odražajo običaji, tradicija in kulturni obrasci. Zagotavlja koordinacijo različnih enot iz centralne točke, vendar ta koordinacija seveda ne pomeni načrtnosti, pač pa gradnjo neke spontane usmeritve, kar ponazarja Durkheimova kolektivna zavest. Do sedaj opisana modela torej ne vključujeta akterja ali podsistema, ki bi v sistem kot celoto načrtno posegal. Zato je smiselna vpeljava naslednjih dveh modelov.

Model načrtnosti je razviden v centralni koordinaciji, ki lahko nedvomno vključuje izrazite elemente načrtnosti. Logiko tega modela avtor ponazori (med drugimi) z Webom. Tu ne gre za odpravljanje mehanizmov koordinacije, pač pa za njihov nadaljni razvoj v popolnejše oblike, ki jo prinese birokracija. Kompleksnejše družbe namreč zahtevajo kompleksnejše oblike centralnega usmerjanja. Kot simbolni interakcionist, ki zagovarja intencionalnost akterja, Weber opozori na možnost birokracije kot železne kletke, ki pa v ta model nujno ne sodi. Izrazita centričnost oblasti, ki je patriarhalna ali patrimonialna tradicionalna oblast, v modernosti zaradi diferenciacije izgubi bazo, s čimer se sesuje. Vzrok za izgubo baze vsekakor tiči v različni naravi norm. V primeru patriarhalne družbe so vrednote tradicionalne, kar vključuje veliko mero diskrecije. V primeru moderne birokracije pa govorimo o pravni utemeljitvi, torej o racionalnosti norm in vrednot, kar naj bi avtomatično znižalo diskrecijo. Weber namreč birokrata ne zreducira na poslušno orodje, ki ne bi bilo zmožno inicative, čeprav resda načrtovanje prepušča politikom. Kakorkoli že, takšno razmišljanje pomeni poudarjanje določene načrtnosti, ki izhaja iz centralne instance. Zadnji model, ki ga odražajo nekorporativistični angažmaji in socialno partnerstvo, nakazuje slabljenje kolektivne zavesti. Sicer jo je moč – ob osamosvajanju ekonomije – kompenzirati z državno intervencijo, vendar je ta možnost omejena. Po Durkheimu možno pot iz dileme predstavljajo inermediarne asociacije, ki jih skladno s svojo teoretsko zastavitivijo razume kot usklajevalne; obratno pa jih v duhu Webrove teorije Makarovič interpretira (v nenačrtno acentričnem modelu) kot tekmovanje med različnimi izhodišči, ki so podvržena selekciji. Avtor nam v tretjem delu morda najbolj jasno predoči, da evolucijo razume kot rast družbene kompleksnosti, ki se evolutivno odraža v štirih modelih, kjer zadnji tip, in sicer načrtno acentrični model (ki sicer ima svoje omejitve), predstavlja slednjo točko razvoja.

Četrto poglavje pomeni nadgradnjo osnovne sheme štirih modelov skozi prispevke novejših avtorjev, kjer Matej Makarovič posebno pozornost nameni Luhmannu, Parsonsu in Habermasu. Prvi model (nenačrtno acentrični) avtor prikaže skozi Parsonsovo kritiko utilitarizma ter Parsonsovo, Luhmannovo in Habermasovo kritiko pluralizma, trga in tekmovanja. Logika tega modela je najbolj očitna v odnosih med funkcionalnimi pod sistemi družbe. Vsi navedeni teoretiki, na katere se avtor v tem poglavju sklicuje, namreč sprejemajo načelo funkcionalne diferenciacije. Če se izrazim s Parsonsovo interpretacijo, vsak podsistem oblikuje svoje odnose do okolja prek input-output delovanja. Le-ta funkcionira kot dvojna izmenjava. Habermas na tej točki (dvojne izmenjave) naleti na problem sistemske kolonizacije, kjer nek podsistem (na primer ekonomija-denar, politika-moč) deluje po sebi lastni logiki in je s tem ločen od življenjskega sveta. Luhmann te represije ne zapazi, ali kot pravi avtor, vrenotno-kulturni center, ki usmerja, ni potreben. Luhmann namreč predoča, da je določena usmerjenost k širši družbi ponotranjena že v sami logiki funkcionalnega podsistema. V nadaljevanju Matej Makarovič predstavi nenačrtno centralni model na podlagi Parsonsove AGIL sheme. V tem kontekstu je smiselna zlasti funkcija L, t.j. latentnost vrednot. Latentno vzdrževanje vzorcev namreč nakazuje osrednjo logiko modernosti, kjer ne gre

več za apriorno določanje smisla s strani zgolj enega centra, pač pa za pluralistične rede vrednot. V jeziku Habermasa ta model lahko povežemo s komunikativno racionalnostjo, ko pa vključimo Luhmannovo razmišljanje, se model zakomplicira, na kar avtor ponazarja na več mestih. Luhmann s konceptom referenčnosti vloge drugega modela praktično odpravlja in s tem pripisuje preveliko vlogo funkcionalni diferenciaciji in zanemarja segmentarno in stratifikacijsko. Matej Makarovič te ugotovitve sooča na številnih nivojih obravnave, tako na pojmu inkluzije, vrednotne generalizacije, kolonizacije vrednotnih sfer itd. (str.105)

Načrtno centralni model se nanaša na funkcijo G, torej na doseganje ciljev, s čimer nakazuje vidik načrtnosti v delovanju. V ospredju je kolektivna usmerjenost, ki se največkrat povezuje s centralnimi družbenimi instancami. Zadnji, načrtno acentrični model, ponudi idejo srednje poti med navedenimi štirimi modeli. Avtor večkrat opozarja na pomanjkljivosti posameznih modelov, kar je sicer značilnost modelov in definicij nasploh. Gre za iskanje alternative med (ne)načrtnostjo in (a)centričnostjo. Na tem mestu govorimo o pogajalskih omrežjih in sistemih; že Parsons nakazuje takšno razmišljanje v tržnem, centralno-planskem ali pogajalskem modelu. Matej Makarovič torej na primeru novejših avtorjev (kot tudi predhodno obravnavanih klasikih) potrjuje osrednjo hipotezo: evolucija družb vodi v acentričnost in načrtnost delovanja.

V zadnjem delu se posveča različnim kombinacijam modelov. Na eni strani vključuje tri oblike diferenciacije, na drugi pa štiri modele, in sicer oba centrična in acentrična. Za vsakega posebej skuša najti empirične podkrepite, a obenem pojasnjuje, da je postopek empiričnega dokazovanja zaradi obsežne komparativne in zgodovinske analize praktično nemogoč. Vsekakor dokaže trend evolucije k načrtnosti in acentričnosti, kar seveda ne pomeni, da je potrebno alternativne možnosti izključiti, saj ponuja njihovo vmestitev v nove družbene pogoje.

Kakorkoli že, moderne družbe ostajajo sinonim za kompleksnost in hkrati za izjemen potencial koordinacije. Sama evolucija ni prinesla zgolj večje kompleksnosti, pač pa hkrati sredstva za njeno obvladovanje. Družbeni sistemi tako nujno niso nekaj danega, pač pa tudi nosilec ter predmet načrtovanja. Matej Makarovič skozi množice primerov dokazuje, kako nesmiselno je zanašanje na zgolj posamične modele, ki idealnotipsko vodijo do stagnacije ali obratnih učinkov, kar nam empirično dokazujejo izkušnje različnih "izmov".

Boštjan Šaver

**eds. Susan Birrell, Mary McDonald: Reading Sport: Critical Essays on Power and Representation. Boston: Northeastern University Press, 2000
326 pages (ISBN 1-55553-429-5), 22.50 USD**

Reading Sport is an anthology with a clear thesis: structures of dominance expressed around what we call the power lines of race, class, gender, and sexuality do not work independently and thus cannot be understood in isolation from one another. Moreover, because they operate in historically specific ways with identifiable consequences, we must develop theoretical and methodological practices capable of capturing that complexity. The essays provide analyses of sporting events, people and media in order to organize understanding and action by exploring power relations. Their ideas follow from recent critical work in sport, particularly the theoretical approach known as critical cultural studies: power as a central focus for understanding social life. All the essays are concerned with the reproduction of power through ideological means. The easiest way to get to ideology is through the media, surrounded as we are by mediated accounts and narratives (p. 13). As key questions we can ask ourselves, are there any other ways of reading sport?

The first essay *Hegemonic Masculinity on the Mound* by Nick Trujillo examines the print and television representations of Nolan Ryan, the great baseball pitcher, as an illustration of how images of male athletes are reproduced in American culture. The author argues that the media have functioned hegemonically by personifying Ryan as the archetypical male athletic hero. Such an idealized form of masculinity becomes hegemonic when it is widely accepted in a culture and when that acceptance reinforces the dominant gender ideology of the culture. Sport and work play important roles in producing hegemonic masculinity; the construction of sport as work is even more powerful: first, mediated sport reaffirms the Protestant work ethic, second; sport overemphasises success as an occupational achievement involving victories and individual records; third, sport is commodified, inasmuch as leagues, teams, and individual athletes are sold as commodities in the marketplace. The author claims that media coverage of Nolan Ryan has reinforced all of these features and thus that he has been reproduced as a successful male worker in an industrial capitalist society.

In the second chapter Leola Johnson and David Roediger claim that O.J. Simpson's sport career has functioned as a spectacle in which the male body and the white mind are at once exalted, and in which white men feel especially empowered to judge and to identify with African Americans. Thus, when Simpson, as early as 1969, boasted that his triumph lay as being seen as a man and not a black man, he was half right. The white male target audience had a great interest in claiming his power as a male. But in doing so, they could also reserve the right to view his abilities as natural, easy, and elemental traits of the *primitive other*. Simpson's success offered white viewers the opportunity to sit in judgment of black manliness while simultaneously claiming to have transcended racial thinking – his image has remained a vehicle through which white racial ideologies can be spun out together. Melissa LaFrance and Genevieve Rail argue something similar in the case of the basketball player Dennis Rodman: according to many observers, Rodman has radically defied normative convention and conspired to redefine representations of gender, race and desire within the American cultural imaginary. In this text, the authors are interested in elucidating the cultural and economic logics both underlying and propelling the Rodman sensation. They suggest that Rodman's normative masculinity remains perfectly intact while he carries out allegedly marginal behavior, and that he neither critiques dominant gender ideologies nor exposes the fluidity of sex/gender categories. Thus Rodman maintains and reinscribes dominant modalities of masculinity, phallocentrism, heteronormativity, white supremacy, and consumer capitalism.

When a Looker is Really a Bitch by Lisa Dish and Mary Jo Kane is an essay that talks about the incident in September 1990, when Lisa Olson, a sports reporter for the Boston Herald, was sexually harassed in the locker room of the New England Patriots football team. Five months after the confrontation, Patriots owner Victor Kiam was still saluting his players when, at an awards banquet for an Old-Timers Athletic Association, he quipped: *Do you know what Lisa Olson has in common with the Iraqis? They have both seen Patriot missiles up close*. However the authors argue that by her intrusion into the locker room as a woman sports reporter, she destabilizes the opposition between masculinity as that which is both penetrating and impenetrable, and femininity as that which is receptive and deferential in the face of male power. This article offers a feminist deconstruction of looking, which they analyse as excess rather than as crime. The charge of looking is deployed to contain this excess by turning her look of appraisal and her authoritative critical voice into a crime: she refused to perform apologetic.

Much like the explosive rise of golfer Tiger Woods, Nancy Lopez burst onto the Ladies Professional Golf Association tour with bang at the end of the 1970s. Decoding representations of race, class and sexuality, and despite the limited extent of actual social mobility through sport, Lopez serves as a symbol to promote and sustain hegemonic ideology about widespread social climbing in the American social structure. The author of this chapter Katherine M. Jamieson suggests that in reading Lopez as text and by decoding Sports Illustrated, Nuestro, and Hispanic

media accounts of Lopez, the reader faces the complexity of Lopez's multiple statuses – the very real experience of intersecting statuses of race, class, sexuality, and gender. Also in the chapter *Excavating Michael Jordan's Blackness* David L. Andrews begins from the parallel fact of Michael Jordan's blackness: without doubt one of the most pivotal, yet strangely overlooked questions posed by contemporary American culture. In spite of the color-blind credo expressed by Jerry Reinsdorf, owner of the Chicago Bulls: *Is Michael Jordan black? Michael has no color...*, the author claims that close examination of Jordan's popular signification reveals a complex narrative incorporating many of the historically grounded racial codes that continue to structure the racial formation of the United States. The author argues that, far from his racial identity being nonexistent, the imaged persona of Michael Jordan represents an important site of mediated popular culture at which particular racial ideologies are publicized and authorized: Michael Jordan's blackness and his status as a floating racial signifier who, in Derridean terms, is constantly under erasure. Started in terms of the mythological American meritocracy: African Americans are tolerated, and even valued, if they abdicate their race and are seen to assimilate successfully into the practices, value system, and hence identity of white America. Racial discourse is never transcended; it is in a Derridean sense, *always already there*. Jordan is thus – claims Andrews – not an example of racial transcendence; rather, he is an agent of racial displacement.

The next essay documents the ways in which the spectacle of ice skating is grounded on notions of white, middle-class, heterosexual ideals of femininity. Abigail M. Feder-Kane demonstrates that Harding and Kerrigan projected contrasting images of white feminine deviance and elegance – Kerrigan is an athlete who has managed to make the signs of her athleticism all but visible: that is, none of the stereotypical signs of the athlete ever seemed to disrupt the ladylike Kerrigan package. In contrast, Harding, with her long jumps, speed, and muscular body, was aggressively athletic. Her incompetence as a woman, whether it was her choice of costumes, her hobbies, and her controversial behavior, marked her as deviant. Because she was such a strong jumper, she threatened the very notions of sexual difference which to a large extent define masculinity. On the other hand, Sam Stoloff argues that femininity, in the same context, reveals itself as a class style – as a signifier of leisure and cultural capital. Harding and Kerrigan represented competing middle-class fantasies of the poor – Harding the threatening fantasy of a resentful lumpenproletariat, something outside and beneath the national corpus, and Kerrigan the reassuring fantasy of conservative, assimilationist blue collar. The author argues that sport is thus an open field of social representation, and not a set of fixed social meanings.

The chapter *Disciplining the Body* by Shari Lee Dworkin and Faye Linda Wachs deals with HIV-positive male athletes, media surveillance and the policing of sexuality. The last essay about Rene Richards also analyzes a similar construction: the naturalization of difference. Susan Birrell and Cheryl L. Cole explain that Rene Richards is a constructed-female transsexual, a man ranked highly by the United States Tennis Association; one major purpose of this paper is to problematize the fiction of science and the discourse of transsexualism, including assumptions about the ontological status of sex and femininity, and to ask how sex reassignment or sex change is possible. Our culture constructs women and produces particular notions of gender, sex, and difference. The authors argue that anxieties constructed through sex, gender, and sexuality in our culture reside ultimately in the body, and our attitudes toward our own body as well as the bodies of others. Foucault suggests that the body is directly involved in a political field; power relations have an intimate hold upon it: they invest it, train it, and torture it, force it to carry out its tasks, to perform ceremonies and emit signs. The discourse on bodies within the Richards controversy demonstrates the cultural significance of constructing women's bodies as a different from and representing them as physically inferior to men's bodies. However, the incident illuminates, according to Birrell and Cole, the part sport plays in the reproduction of an ideology of sex difference/power, gender and sex identity, and the regulation of the body – sport is a central site for the naturalization of sex and gender differences.

Historically sport has always been a field of male symbolic power; in these terms, the sport and gender issue is a contemporary paradox, where socially constructed reality overcomes slowly changeable cultural meanings and constructions. Hence this book is a valuable contribution to the field of sport studies and the sociology of sport. Comprehensively developed chapters provide illuminating insight into a society where dominant cultural groups maintain their power and continue to shape sport and social interactions to reflect their own interests.

Boštjan Slatnar

Richard G. Klein, Edgar Blake: The Dawn of Human Culture. New York: John Wiley&Sons, 2002
288 strani (ISBN 0-471-25252-2), 19.57 USD

Človeška revolucija, kreativna eksplozija, veliki skok naprej, družbenokulturni veliki pok in nenazadnje zora človeške kulture je le nekaj poimenovanj, ki poskušajo ujeti in pojasniti presenetljive in v mnogočem še vedno neznane, da ne rečem skrivnostne spremembe, ki označujejo prehod iz srednjega paleolitika v mlajši paleolitik oziroma iz mousterienske v aurignaciensko kulturo (tradicijo) kamnitih orodij. Zdi se, da se je tam nekje pred 50000 do 45000 leti spremenilo vse. No ja, kot bomo videli, skoraj vse.

V čem je ključni problem? Pravzaprav gre za dve povezani vprašanji. Na eni strani je treba najti razlago, ki bo pojasnila naravnost presenetljivo hitrost sprememb, ki jih srednji paleolitik, razen z nekaj bolj ali manj vprašljivimi izjemami (z vidika datiranja in interpretacije najdb), ne napoveduje (str. 240). Na drugi strani pa vznikne že kar klasično vprašanje: 'žwhodunit'? Zelo poenostavljeno rečeno, težava je v očitnem neskladju med časom, ko se pojavi 'žmoderna anatomija' (*Homo sapiens*) in trenutkom nastopa 'žmodernega vedenja' (str. 21). Namreč za mousteriensko tradicijo je značilna izdelava orodij na podlagi vnaprej pripravljenih jeder, sorazmerno majhno število različnih specializiranih orodij, majhna variabilnost orodij skozi prostor in čas, in pridobivanje surovin za orodja iz lokalnih virov (str. 180, 186, 230). Temu lahko, če vemo, da je mousterien običajno izenačen z neandertalcem (*Homo neanderthalensis*), dodamo še lesene sulice (str. 158), obvladovanje ognja, vsaj občasne pokope, ki pa ne kažejo obrednih značilnosti (str. 192), pomoč poškodovanim, pogosto nabiranje okre ipd. Do sem vse lepo in prav. Neandertalec pač nima 'žmoderne anatomije', niti 'žmodernega vedenja'. Če bi se nato pojavil sapiens z obema značilnostima bi bil problem rešen. Toda najdbe v Afriki kažejo, da se je *Homo sapiens* razvil pred vsaj 130000 leti. Tu sta, za natančnejšo umestitev problema, na mestu opombi. Najnovejše najdbe fragmentov treh različnih lobanj pri vasi Herto v Etiopiji, pripisane podvrsti *Homo sapiens idaltu*, so pomaknile takšno datacijo vsaj za tri desetisočletja nazaj. In druga, soobstoj dveh ali več hominidnih vrst ni nič izjemnega, ampak pravilo. Ravno prikaz človeške evolucije v zapleteni razvejanosti več kot petnajstih vrst umeščenih v vsaj štiri rodove, je verjetno najboljši del knjige.

Kakorkoli že, ko se sapiens pojavi v vsej svoji 'žmoderni anatomiji', se v vedenju ne razlikuje bistveno od neandertalca. Ali kot pravita Klein in Edgar: "... ljudje, ki so pred 130000 do 50000 leti živeli v Afriki, so bili nemara anatomsko moderni ali skoraj moderni, toda vedenjsko so bili podobni neandertalcem" (str. 230). Potem pa so nenadoma začeli izdelovati okrasne predmete, orodje je postajalo vse bolj specializirano in spremenljivo v prostoru in času, pokopi so postali očitno povezani z rituali, pojavila se je umetnost itd. Zakaj? Njun odgovor: "... naključna mutacija, ki je povzročila nastanek povsem modernih človeških možganov" (str. 270). Natančneje, gre za,

kot pravita, nevrološko hipotezo (str. 25), saj so možgani svojo moderno velikost dejansko dosegli že pred nekaj stotisočletji. Pred približno 50000 tisoč leti je neka naključna mutacija v neki afriški populaciji vrste *Homo sapiens* spremenila le njihovo nevrološko strukturo. Posledice te genetske mutacije so povečane kognitivne sposobnosti, ki vodijo v 'žsimbolno vedenje' in samozavedanje. Natančneje, povečale so sposobnosti inoviranja oziroma izumljanja novih orodij, družbenih oblik in idej. Ravno ta sposobnost nenehne inovativnosti je tista, na kateri temelji moderna človeška kultura: "Meniva, da je predvsem ta velikanski napredek v človeški inovacijski zmožnosti tisti, ki označuje zoro človeške kulture" (str. 272).

Takšne trditve je seveda težko dokazati, čeprav upata, da bodo bodoče genetske raziskave odkrile žnjun' gen. Zaenkrat pa se opirata predvsem na dve vrsti posrednih dokazov. Prepričana sta, da je njuna teorija najenostavnejša in najbolj ekonomična razlaga za znana arheološka pričevanja. Enostavnost in ekonomičnost pa je, poudarjata, "pomemben znanstveni standard" (str. 25). Kaj reči ob tem? Bo že držalo, vendar je poudarek na ednini – gre pač le za enega izmed standardov.

Pomembnejši in ustrežnejši se zdijo dokazi, ki jih izpeljujeta iz pregleda človeške evolucije. Tri značilnosti naj bi podpirale njuno izvajanje. Najprej omenita razvoj možganov. Trdita, da je v zgodnejših fazah človeške evolucije naravna selekcija favorizirala učinkovitejše možgane. Nevrološka podlaga za moderno človeško vedenje ni tukaj že od nekdaj, ampak je posledica evolucije (str. 270). Drugo, fosilna in arheološka pričevanja kažejo, da je povečanje možganske prostornine, skupaj z verjetnimi spremembami v njihovi organizaciji, povezano z vedenjsko/ekološkimi spremembami v človeški evoluciji. Šlo naj bi za tri takšne spremembe: pojav prvih kamnitih artefaktov pred približno 2.6 do 2.5 milijoni let, nato pojav pestnjakov (*hand axe*) ter človeška ekspanzija v odprta in neporaščena okolja pred okoli 1.8 do 1.6 milijoni let in, približno pred 600000 do 500000 tisoč leti, prva stalna naselitev Evrope in novi, izboljšani pestnjaki.

Možgani torej. Precej spolzek teren, čeprav se na prvi pogled morda ne zdi tako. Dejansko gre za mesto v njuni razpravi, ki bi zahtevalo dolg in podroben komentar. Spustiti bi se namreč morali v razpravo o sami strukturi evolucijske teorije in hkrati podrobneje pokazati, recimo epistemološko ozadje avtorjev, ki je po mojem mnenju, kljub poskusom preseganja, še vedno globoko vkoreninjeno v nesmislih znanosti, ki sebi pravi evolucijska psihologija (EP). Ker pa tukaj ni prostora za kaj takega, naj dodam le nekaj kratkih opomb. Res je sicer, da se opirata na teorijo o prekinjenem ravnovesju, ki edina lahko znotraj bioloških kategorij pojasni omenjene hitre spremembe, vendar pri tem spregledata, da sprejetje omenjene teorije pomeni tudi sprejetje hierarhičnega modela naravne selekcije: "... selekcija deluje istočasno na hierarhični niz bioloških individuumov (gene, celična pokolenja, organizme, deme, vrste, klade)..." (Gould, 2002) in *eksaptacije*. Koncept eksaptacije je postavljen v nasprotje z adaptacijo. *Eksaptirane* so lastnosti privzete za sedanjo uporabo, ki pa izvirajo, se pravi so selekcionirane (adaptacija) za neko drugo funkcijo, ali so celo posledica znanih Darwinovih žkorelacij rasti' (sploh niso adaptacije). Razliko lahko izrazimo tudi tako, da rečemo, da imajo adaptacije funkcije, eksaptacije pa učinke. Skratka, njuno zanemarjanje vloge, ki jih imajo v evoluciji organizmi, populacije in vrste, ter z EP deljeno prepričanje v panselkcionizem, ki deluje na ravni posameznih lastnosti, priročno ločenih od denimo organizmov, ju pripelje v neproblematizirano sprejetje trenda možganske rasti. Trenda, ki izgine tisti trenutek, ko se, kot pravi Ian Tattersall v svoji knjigi *The Monkey in the Mirror* začnemo spraševati o individualnih variacijah v velikosti možganov med pripadniki neke vrste, o številu vrst, ki so vključene v domnevni trend in o časovnih razponih obstoja teh vrst (str. 49, 186). Evolucija je torej veliko bolj zapletena. Zavezanost avtorjev prepričanjem EP pa je nemara najočitnejša v naravnost presenetljivi redukciji ekologije na lov oziroma na vedenje (str. 130-1). Namesto znanosti o relacijah organizma z okoljem, ki zajemajo vse pogoje obstoja (Haeckel), dobimo osiromašeno etologijo, osredotočeno na evolucijo posameznih potez. Ne bi nas smelo preveč presenetiti, ko ugotovimo, da avtorja najprej zatrdita, da visoka stopnja spolnega dimorfizma pri dveh vrstah avstralopiteka (*africanus* in *robustus*) pomeni močno medsamčevsko tekmovanje

za samice (str. 35), njuni majhni podočniki pa "zmanjšanje medsamčevske agresivnosti" oziroma "večjo socialno toleranco" (str. 38).

Vrnimo se nazaj. Tretja značilnost se nanaša na razmerje med anatomijo in vedenjem. Pred kulturno/inovacijskim *velikim pokom* sta vedenje in anatomija evoluirala zelo počasi in v tandemu. Čas po poku pa zaznamuje anatomija, ki ostaja relativno stabilna, medtem ko so na vedenjsko/kulturnem področju spremembe vse hitrejša (str. 271). Kar je bilo rečeno v prejšnjem odstavku velja tudi za te izpeljave: skozi površne nanose novejših formulacij evoliucijske teorije se jasno začitujejo stare zablode EP. Še več, zdi se mi, da se avtorja tu zapletata v protislovja. Če rečemo, da se je najprej razvila moderna anatomija (*Homo sapiens*), ki ji nekaj desetisočletij kasneje sledi moderno vedenje, ne moremo hkrati trditi, da sta se anatomija in vedenje pred tistim pokom razvijala "bolj ali manj usklajeno" (str. 21). Razen, seveda, če ne predpostavimo, da tisti *bolj ali manj* pokriva in zakriva *daljša ali krajša* časovna obdobja diskrepance med anatomijo in vedenjem, ki se ne skladajo z našo teorijo. Ena izmed možnih rešitev te zagate je rešitev, ki jo Klein in Edgar ne izrečeta, čeprav je skoraj nujna posledica njunih izvajanj: vpeljava nove vrste. Se pravi, po poku ne moremo več govoriti o *Homo sapiensu*, ampak gre za drugo, anatomsko sicer podobno, toda vedenjsko zelo različno vrsto. Vendar ima tudi ta rešitev, poleg drugih pomankljivosti, omejen doseg. Lahko reši protislovja na katera naletimo pri eni sami vrsti, ne more pa nam pomagati, ko se z istim problemom znajdemo pred različnimi vrstami.

Ob vsem, kar je bilo rečeno, se nemara zdi, da knjiga ne prinaša nič takega, kar bi bilo s teoretskega vidika zanimivo za sociologijo in družboslovje. Sociologijo bi morda lahko celo prijelo, da bi nad vsem skupaj le zamahnila z roko. Toda če to stori, ne bi smela biti preveč ogorčena, ko bo ugotovila, da se je znašla na mestu, ki ji ga je predpisal E.O. Wilson. Namreč vse definicije kulture, ki jih je sproduciralo družboslovje, pa naj gre za definicije, ki poudarjajo vsebino (kultura kot določena konfiguracija simbolov, vrednot ipd.) ali definicije, ki poskušajo samo kulturo misliti kot razločevalno potezo (kultura kot skupek potez, ki neko celoto ločijo od druge) avtorja enostavno spregledata. In drugo, čeprav je skozi vsa njuna izvajanja povsem očitno, da nobena od predniških hominidnih vrst ni bila samotarska, se analize njihovih družbenih sistemov, ali če hočete *družbeno ploditvenih sestavov* (R. Fox) niti ne dotakneta. Glede na to, da je v primatologiji in socioekologiji primatov vse več poskusov določitve različnih tipov primatskih družb (glej Lee, 2001), skratka študij, za katere se zdi, da povzemajo program, ki ga je nekoč – v nekoliko drugačnem kontekstu – Durkheim imenoval *morphologie sociale*; in dejstva, da razmišljanja o kulturi primatov postajajo vse kompleksnejša in skoraj neredukcionistična (glej Boesch&Tomasello, 1998), je precej čudno, če naletimo na knjigo, ki poskuša pojasniti evolucijo vrste, za katero je dolgo veljalo, da je edini in ponosni lastnik družbe in kulture, ne da bi se lotila njune podrobne teoretske eksplikacije. Kar nas pripelje do naslednjega problema: redukcija kulture na vedenje, natančneje na inovativno vedenje, v enem samem koraku izvrši dve operaciji. Definicija kulture zdrsne do točke, kjer ne pomeni drugega kot specifično vedenje individualnega organizma. Kar seveda omogoča konceptualizacijo znotraj klasične in z EP osiromašene, neodarwinistične teorije naravne selekcije. Na drugi strani pa jo priliči neki celoti, ki sicer ni nič drugega kot dobra stara kultura, vendar sedaj determinirana s pojmom inovativnosti. To pa pomeni, da inovativnost, ki posameznim organizmom omogoče večji preživetveni in reprodukcijski uspeh, počne povsem isto na ravni družbe/kulture (str. 21, 64). Potem, ko je *zora* mimo, prilagajanje okolju poteka skozi kulturo; in inovativnejše kulture bodo pač uspešnejše. Še več, če je definicija kulture psihološka, da ne rečem etološka, potem posameznikov in njihove inovativnosti enostavno ne moremo pozabiti. Kaj hitro se lahko znajdemo v položaju, ko ugotovimo, da inovativne kulture zahtevajo inovativne posameznike. Inovativnost pa je rezultat naravne selekcije.

Torej na koncu naj poudarim, da avtorja niti približno ne poskušata zagovarjati te ali one oblike socialnega darwinizma. Če sodim po splošnem tonu knjige, bi omenjene teorije brez oklevanja zavrnili. Vendar ju to ne reši epistemološke zadrege, v kateri se znajdetata, ko razmišljanja o (človeški) evoluciji utemeljujeta na predpostavkah EP. To pa je tudi razlog, zaradi katerega bi

sociologi in družboslovci to knjigo – in njej podobne – morali poznati. Brati pa jo je treba skozi tisto, kar je izpuščeno, zamolčano in predpostavljeno.

Literatura:

Stephen J. Gould: *The Structure of Evolutionary Theory*. Harvard: Belknap, 2002.
 ed. P.C. Lee: *Comparative Primate Socioecology*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
 Boesch&Tomasello: *Chimpanzee and Human Cultures*. *Current Anthropology* 39.5, Decemer 1998.

Tomaž Kaštrun

Primo Levi: Potopljeni in rešeni. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2003 199 strani (ISBN 961-6262-44-0), 3.500 SIT

prevod Irena Proscenc Šegula

Če si v dolgoletnih barbarskih primitivizmih nacionalsocializem ni opomogel od grebatorskih privilegijev, ki si jih je nabral že od zgodnjega leta 1925 in se »izčrpal« do leta 1945, potem je bila refleksija tega izvora ne le poslednja *masada duha*, pač pa mejnik humanosti, ki se je spraševal ne toliko o fašistoidnih dejanjih, pač pa veliko več o političnih vprašanjih nacionalnega kulta države in vojske, enostrankarskega sistema, (p)oboževanje voditelja, omnipotenco politične policije ter navsezadnje institucionalizirano diskriminacijo, ki je rezultirala v množičnem genocidu zaradi človeške necelevitosti. Nadalje, če nobena hermenevtika ne zna razlagati zgodovine takih barbarskih dejanj, pa čeprav zgodovina lepo priča o razkolih in neujemanjih na eni strani med katoliško cerkvijo in na drugi strani med judovstvom, se razlike ne znajo same potencirati v takšen bilingvizem, ki bi na eni strani odpiral spekter faz o neskončnem pogrešanju po deviško beli reprodukciji in na drugi strani zapiral moduliranje prikritosti in odkritosti, ki se jih ni dalo nikoli tolerirati brez daha taktičnosti. Torej se je v genski zapis prikradla modifikacija, ki je za seboj pustila ne le zapacan izvor človeške refleksije, pač pa vnesla v kodo tudi imuniteto o temeljnih človekovih potrebah, načelih in izročilu.

Levijev *opus infinitum* piše o teh genskih spremembah, ki jih je pustila nemška vladajoča politika »čistosti« tudi na njegovi koži. Sam je bil del mehanizma, ki je često opravičeval obstoj vloge uradnega sovražnika, ki je bil fašističen produkt, potreben za popolno nemško oboževanje; torej samopropaganden material o superiornosti lastne rase. In brez anti-semitizma Hitler vsekakor ne bi moral vzpostaviti takšne karizme pred lastnim narodom, kot je lahko to storil z »židovskim aparatom«. A žal se tudi kolaps vladujoče stranke ni moral spoprijeti s toplino humanosti, z razlogom, ker je hitlerjanizem recipiral ravno tisto, kar je »židovski aparat« na drugi strani percipiral. Zato tudi prvi ni videl dlje kot kot samo do utopizma in ga je realizem s svojo percepcijo (skoraj) povsem povozil. In to se dogaja še danes. *Ad infinitum*. Čeprav spomin ne bo zamrl, posebej ne takrat, če se zgodi metonimija masade oziroma, če na račun streznitve spomina zbolji za amnezijo več milijonov ljudi.

In Primo Levi – italjanski kemik, ki je bil zaradi svoje majhne anomalije, tj. židovskega rodu, deportiran v Auschwitz – piše v svoji knjigi »Potopljeni in rešeni« o različnih tematikah, ki jih prepleta s konstantnim obračanjem na vprašanje o dostojanstvu. O dostojanstvu, ki je preživelo človeško amnezijo šibkih, ki so bili hkrati tudi tisti najmočnejši, saj so preživeli vse, tudi najboljše. To enigmo je Levi uprizoril s prisposodbo v naslovu o potopljenih in hkrati rešenih, istočasno pa s tem zgradi ozadje elegije o koncentracijskem taborišču. S prisposodbo prevzema grozo, na kateri

se svetlika tisti svit novih upanj, ki je rešene držala pokonci. Vendar je bilo pred rešitvijo potrebno soočenje s skušnjavami prekletstva, s katerimi so se soočali vsi potopljeni. Potopljeni so zastrupljeni z umsko sposobnostjo potlačitve individualnega spomina kot dejanja nemoči, ki se na koncu vsakega dneva izteče v tišino. Rešeni pa so bili znotraj preseka potopljenih – tisti najmočnejši – , ki so se obdali z lastno subjektivnostjo v svetu, ki ni primoral endemičnega življenja za posameznika. Koncentracijsko taborišče jih je zgradilo v svet, ki je dovoljeval samo en način ravnanja. Da v taboriščnikih zlomi sposobnost odpora – kot mašinerija, ki še za stranski učinek ne sproducira utvare do življenja.

Rekonstrukcija realnosti in resnice o koncentracijskih taboriščih je snovana največkrat na zgodovinskih relikth in pronicljivih spominskih preživelih. Kot pravi sam Levi, da je potrebno take spomine gledati in opazovati iz določene distance, se lahko njegova knjiga pohvali z zaščitniško znamko o novem kroju zgodovine. Knjiga »Potopljeni in rešeni« vsebuje zapise dostojanstev, ki jim je odvzeta velika mera samokritičnosti, saj so zapisi sami po sebi že dovolj strahospoštovanja vredni, brez da bi se potvarjali po dodatni samovolji, zaslužku ali slepljenju. Čeprav se Levi zaveda, kolikšen vpliv ima lahko takšen dogodek na subjektivni spomin, mu ostaja kristalno jasno, kako nemogoče je ponarejati dejstva, saj so vedno omejena z vseh strani z objektivnostjo, ki jo posameznik občuti na lastni koži. In česar ni občutil, doživel ali videl samo en deportiranec, pač pa več sto tisoč, toliko bolj so dejstva pridobila na resničnosti. Kljub množični potlačitvi spomina, kot del procesa prečiščevanja, je imel nacionalsocialistični sistem še zmeraj veliko uspeha pri »pranju dostojanstva ljudi«. Potlačitev je bila lahko tako frustrirajoča, da jih deportiranci niso občutili drugače kot togo dejanje – katerega ne gre enačiti z namerno lažjo – s katerim so kimali sistemu, se mu zaobljubili in si s tem našli kanček lastnega miru pri sebi.

Z razmišljanjem o konceptu dobre vere in dostojanstva, se vedno znova sprašuje, koliko lahko verovanje v laž opraviči svoje poslanstvo. Sprašuje se o posledicah natveze laži s strani zatiralcev, da bi rešili same sebe pred hudobnostjo in o posledicah laži deportirancev z namenom, da bi se slepili v prepričanje o netrpjenju. S podajanjem distinkcije o morali med naučenimi zatiralci in naivnimi žrtvami, ugotavlja, da smo vsi po svoje zatiralci in hkrati zatiranci. Ni več kristalno jasne črte, koliko je naučenega v morali zatiralca in koliko je morale v amneziji deportiranca v stranski vlogi naivne žrtve. Njegovo razmišljanje je prepletalo tudi pregled zapisov o grehu, ter odnos do vlog o sreči in milosti v življenju. Poglobljal se je tudi v vidike o potrebi komunikacije za deportirance, o okleščanem jeziku z omejenim naborom besed in fraz, ki so jih taboriščniki uporabljali med seboj, ter o zatiranju humanosti in odvzemanju dostojanstva vsem tistim, ki niso razumeli nemščine. Poleg tega se v knjigi sprašuje o razlikah med racionalnim grehom in množično norostjo. Koncentracijsko taborišče ga je pripeljalo do spoznanja, kako potrebno je negovati tako psihološki del telesa, kot tudi fizični del. S tem na zavedni ravni pripisuje velik pomen ravno racionalnemu upanju, s katerim upodablja placebo efekt za zdravljenje duše, saj naj bi perspektiva – z ugodnim razpletom – puščala pozitivne posledice na telesu. V boji za preživetje, ugotavlja Levi, je zato pomembno psihološko zdravje kot odgovor na celotno stereotipiziranje situacij, ki so vse prevečkrat krožile naokoli. Od uspešnih pobegov, do različnih uporov in do junakov, ki jih je dušilo optimistično gledanje sveta. Celoten dialog samega sebe v ogedalu do svojih kolegov – deportirancev, pa prikaže na podlagi psiholoških in zgodovinskih tem, ki so se nabrale okoli holokavsta. Ta odnos kristalizira v zadnjem poglavju knjige »Pisma Nemcev«, kjer želi prikazati dvoličnost spomina in subjektivnost taboriščnikov v svetu enoličnega objektivizma. Napetosti med lastnim spominom in spomini različnih Nemcev, v veliki meri na isto temo, se izkristalizira v naboru dvoreznih debat o morali in občutkih krivde v vprašanjih, ki se navezujejo na njihovo zgodovino v koncentracijskih taboriščih. Zraven pa kritizira vse tiste, ki brez kančka dostojanstva s togo pozo govorijo o lastni nesreči v taboriščih skozi oči sramote. Opravičilo zgodovine ne bo glorificiralo zadovoljitve lastne potrebe po odrešenju. Levi, kot eden redkih, še retrospektivno analizira prihodnost sveta v upanju na bolj oprijemljive zaključke kot na tiste, ki so rezultirali ob koncu druge svetovne vojne.

Kolikor zavezniško Primo Levi še lahko deluje, je bil njegov samomor leta 1987 presenetljiva stvar dejanja »dobre vere«, pa čeprav tega napora tudi sam ni več zdržal. Mesija, ki je želel več, kot je lahko prenesla njegova debela koža, je za seboj pustil bogato dediščino vademekumov in poti, ki so ga vodile skozi kruto zgodovino, ter jih je z dobrim namenom »uvozil« v misli in dejanja današnjega sveta. In četudi je nasilje, ki so ga izvajali enosmerno zgolj »stražarji« nad »kaznjenci«, nekoristno, je v svojem delu Levi še zmeraj hotel osmisлити dejanja dvosmerne ceste, ki niso imela sama po sebi nobenega smisla.

Boštjan Šaver

Jeleazar Mojsejevič Meletinski: Bogovi, junaki, ljudje: izbrani članki in razprave. Ljubljana: Založba /*cf., Rdeča zbirka, 2001
249 strani (ISBN 961-6271-39-3), 3.250 SIT

prevod Drago Bajt, spremna beseda Igor Škamperle

Ko omenjamo Jeleazarja Mojsejeviča Meletinskega (v angleških prevodih Eleazar M. Meletinsky) ne smemo pozabiti dediščine, ki je tega ruskega znanstvenika na področju proučevanja mitologije, folkore in zgodnjih form literature močno zaznamovala: ideološki kontekst in akademski kontekst. Pri prvem je potrebno izpostaviti, da je Meletinski eden izmed tistih redkih ruskih znanstvenikov na področju družboslovne in humanistične misli, ki je v obdobju idološkega favoriziranja in kontekstualiziranja znanosti in znanstvenega v prejšnjem stoletju ohranil kot cilj svojega proučevanja kulturo kot celoto na globalni ravni. V luči akademskega konteksta pa je potrebno poudariti, da je Meletinski močno zaznamovan s šolo Vladimirja Proppa in vplivi Dostojevskega, kar odslikavajo tudi njegova številna dela: Junak ljudske pravljice (*Geroy volshebnoy skazki*, 1958), Edda in zgodnje oblike epa (*Edda i rannie formy eposa*, 1968), Poetika mita (*Poetika mifa*, 1976), Srednjeveški roman (*Srednevekovyj roman*, 1983), Zgodovinska poetika novele (*Istoricheskaja poetika novelly*, 1990), O literarnih arhetipih (*O literaturnykh arkhetypakh*, 1994), Dostojevski v luči zgodovinske poetike (*Dostoevskij v svete itoricheskoy poetiki*, 1996) idr. Pričujoča knjiga predstavlja zbirko izbranih člankov v šestih poglavjih, kjer je tako kronološko kot vsebinsko razčlenjen opus avtorjevega ustvarjanja.

Že v prvem poglavju o Prometejevih prednikih nas vsebina dela povede k naslovni tematiki: kulturnemu junaku. Meletinski uvodoma opozori, da je teorija mita v zahodnoevropski znanosti že dolgo etablirani del etnografije, folkloristike, sociologije in estetike, pri čemer miti po njegovem mnenju idealizirajo človekovo ustvarjalno dejavnost in samoiniciativo. Miti o kulturnih junakih demiurghih so po njegovem mnenju ideološko sinkretični in v še nerazviti obliki vsebujejo zarodke umetnosti, religije in predznanstvenih predstav o naravi in družbi (str. 5-7). Prav tako opozarja, da je prodor takšnih kulturnih junakov v najstarejše epe povsem naraven, pri čemer je pogoj preobrazbe omenjenega junaka idealizacija njegove stvariteljske dejavnosti. Meletinski pri tem navaja številne primere iz svetovnih folklornih zakladnic od Melanezije, Avstralije do Skandinavije in Severne Amerike. Pri tem ugotavlja, da je mit o kulturnem junaku svojevrstna kronika človekovih zmag nad naravo in kronika dosežkov tehničnega napredka. Na ta način se v mitih o kulturnem junaku odsevajo človekove iznajdbe in odkritja, ki se prek lika junaka prenašajo v mitično preteklost in idealizirajo človekovo ustvarjalno dejavnost (str. 10). Še posebej zanimiva je v takšnem kontekstu analiza lika Prometeja, za katerega Meletinski opozarja, da je že od antike naprej zasidran v človekovi zavesti kot simbol humanizma in altruističnega žrtvovanja za ljudi. Jasne poteze kulturnega junaka demiurga se po avtorjevem mnenju odražajo v klasičnem dejanju: junak podari

ljudem ogenj, ki ga z neba prinese v steblo trsta (str. 15). Meletinski prav tako opozarja, da je podoba kulturnega junaka odigrala pomembno vlogo ne le v razvoju junaškega, temveč tudi komičnega epa. Za legende o kulturnih junakih so namreč značilni parni liki, kjer se eden izmed likov razvije v junaško smer, drugi pa izpostavi komično plat, ki predstavlja parodijo ustvarjalnih dejanj kulturnih junakov ali religioznih obredov (str. 31).

V nadaljevanju Meletinski obravnava mit v navezavi s pravljico: pravljica je zanj umetniški pojav, v mitu pa po njegovem mnenju ni mogoče razločevati takšnih umetniških, pesniških prvin, religioznih in predznanstvenih predstav, navezav na rituale. Kljub temu, da beseda mit pomeni zgodbo ali pripoved, je ne smemo razumevati zgolj anahronistično, v obliki dedukcije na čiste predstave. Denimo Meletinski podaja primer, v katerem ponazarja takšno dedukcijo mita na raven pravljice, kjer zanimanje prehaja na osebno usodo junaka: v *ljudski pravljici, potem ko je kraja ognja izgubila vesoljni pomen, junak uporablja ogenj samo za kurjenje lastnega ognjišča, zdravilno vodo išče samo zato, da bi ozdravil slepega očeta* (str. 40). Avtor pričujočega dela pri tem ugotavlja, da je bilo izoblikovanje klasične oblike ljudske pravljice končano dolgo po obdobju prvobitnih rodovnih družb; pogoj tega pa je bil v prvi vrsti razkroj mitičnega pogleda na svet in vzpon pesniške oblike ljudske pravljice.

Antični miti so bili po mnenju Meletinskega najpomembnejša oblika folklornega in literarnega ustvarjanja v obdobju, ki je bilo orožarna vseh literarnih zvrsti in neposredna predhodnica religiozno-filozofske misli. Avtor dela pri tem trdi, da imajo stare mitologije razvito kozmogonijo in teogonijo, v središču katerih je proces splošne strukture sveta, ki prehaja iz primarnega kaosa v sekundarno urejenost. Meletinski v tem kontekstu opozarja, da mitično stvarjenje sveta ni zaporedje naključnih dejanj kulturnih junakov, temveč smotrna predzgodovina sveta, ki poteka v zgodovinskemu mišljenju vzporednih stopnjah (str. 49). Takšno tezo avtor dela razčlenjuje v primeru arhaičnih poljedelskih kultur in njihovih mitologij: podaja primer starega Egipta, Mezopotamije, antične Grčije ipd. Hkrati pa opozarja, da je teorija mita 20. stoletja pretirana glede vloge kulturnih, ritualnih in božanskih korenin mitologije; k čemur je zlasti veliko prispevala Frazerjeva *Zlata veja* (*Golden Bough*) in nekatere druge šole. Meletinski v kontekstu starih mitologij meni, da so zanje značilni miti o boju z zmaji in podobnimi pošastmi, ki utelešajo kozmične sile kaosa: v takšni konstelaciji razčlenjuje predvsem kozmogonične in teogonične mite. Tako denimo ugotavlja, da je za egiptovsko mitologijo značilna podobnost kozmogoničnih dejanj s solarnimi in lunarnimi cikli, s pokopavanjem in oživljanjem rastlinskega boga in obnovo faraonovega dostojanstva (str. 57). Nekaj podobnega trdi za babilonski ep o stvarjenju, ki v nasprotju s starejšimi sumerskimi miti ni etiološki, temveč je kozmogoničen (str. 64). Po drugi plati pa opozarja, da je za grško mitologijo značilna določena samosvojost, saj so denimo grški miti o predzgodovini Olimpa po njegovih besedah neprimerno manj ritualno kot ostali, in povsem brez kulturnih značilnosti. Grški bogovi so po mnenju avtorja pričujočega dela odtrgani od konkretnih naravnih pojavov, vendar ostajajo kot deloma počlovečeni v oblasti narave (str. 72-73). V nadaljevanju Meletinski razčeni še poteze hindujske, iranske, kitajske mitologije, ki v sklenjeni celoti že omenjenih ponuja pronicljivo komparativno analizo antičnih mitov: rdeča nit poglavja, ki ga avtor zaključuje s pregledom koledarskih mitov.

V zaključnih poglavjih avtor razkriva vidike nastanke besedne umetnosti, skandinavske mitologije in vprašanje primerjalnega proučevanja srednjeveške literature. Tako denimo ugotavlja, da je besedna umetnost nastala precej pozneje kot nekatere druge oblike umetnosti, saj je pogoj takšnega nastanka poleg artikulirane govornice tudi visoka stopnja razvoja jezika (str. 117). Pravire besedne umetnosti išče predvsem v folklori avstralskih Aborigenov, hkrati pa ponovno razčlenjuje tezo, da se v središču ciklizacije mitoloških epov nahaja mitična oseba, ki jo označi z izrazom kulturni junak (str. 156). Vsekakor je branje posameznih poglavij, ki so nastala v razmiku dvajsetih in več let, tudi v takšnem pogledu zanimivo, saj ponuja vpogled v avtorjevo razvijanje ključnih konceptov skozi čas. Takšni ključni koncepti so sicer izvrstno podprti s pogledi v folkloro in mitologijo svetovnih kultur, vendar tudi družboslovno podkovan bralec težko kontekstualizira

vrednost takšnih raziskav v širšem teoretskem polju. V tej luči izvrstna spremna študija Igorja Škamperleta ponuja bralcu izjemno prikladno orodje, ki zaključuje knjigo kot celoto v akademsko zanimiv ter raziskovalno pronicljiv miselni podvig v prostor teorije mita.

Prejete knjige, namenjene recenziji (do decembra 2003)

- Antonio Negri, Michael Hardt: *Imperij*. Ljubljana: Študentska založba, 2003.
- ur. Niko Toš, Ivan Bernik: *Demokracija v Sloveniji*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2003.
- Uroš Lipušček: *Ave Wilson: ZDA in prekranje Slovenije v Versaillesu 1919-1920*. Ljubljana: Sophia, 2003.
- Vida Milošević-Arnold, Milko Postrak: *Uvod v socialno delo*. Ljubljana: Študentska založba, 2003.
- Miroljub Ignjatović: *Družbene posledice povečanja prožnosti trga delovne sile*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2003.
- Manfred Frank: *Uvod v Schellingovo filozofijo*. Ljubljana: Krtina, 2003.
- Hervé Le Bras: *Kri in gruda*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2003.
- Alenka Krašovec: *Oblikovanje javnih politik*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2003.
- ur. Vlado Miheljak: *Mladina 2000. Slovenska mladina na prehodu v tretje tisočletje*. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport, Urad RS za mladino, Aristej, 2002.
- Maja Bučar, Metka Stare: *Inovacijska politika male tranzicijske države*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2003.
- Zoran Kanduč: *Onkraj zločina in kazni*. Ljubljana: Študentska založba, 2003.
- Hannah Arendt: *Izvori totalitarizma*. Ljubljana: Študentska založba, 2003.
- Pavle Sicherl: *Fleksibilnost dela: primerjalna analiza*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2003.
- Franc Mali: *Razvoj moderne znanosti: socialni mehanizmi*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2002.
- Jean Francois Lyotard: *Postmoderno stanje*. Ljubljana: Analecta, 2002.
- George Soros: *Globalizacija*. Tržič: Učila International, 2003.
- Drago Kos et al: *Sociološke podobe Ljubljane*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2002.
- Matej Kovačič: *Zasebnost na internetu*. Ljubljana: Mirovni inštitut, 2003.
- ur. Frane Adam, Matej Makarovič: *Socialni kapital v Sloveniji*. Ljubljana: Sophia, 2003.
- Srečo Dragoš, Vesna Leskovšek: *Družbena neenakost in socialni kapital*. Ljubljana: Mirovni inštitut, 2003.
- Roman Kuhar: *Medijske podobe homoseksualnosti*. Ljubljana: Mirovni inštitut, 2003.
- Diane Ackerman: *O naravi čutnega*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 2002.
- Moritz Csaky: *Ideologija operete in dunajska moderna: kulturnozgodovinski esej o avstrijski identiteti*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2001.
- Umberto Eco: *Iskanje popolnega jezika v evropski kulturi*. Ljubljana: Založba /*cf., 2003.
- Rastko Močnik: *Teorija za politiko*. Ljubljana: Založba /*cf., 2003.

ur. Peter Lovšin: *Punk je bil prej: 25 let punka pod Slovenci*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2003.

Petra Kolmančič: *Fanzini: komunikacijski medij subkultur*. Ljubljana: Založba Frontier/Subkulturni azil, 2001.

Jasminka Dedić, Vlasta Jalušič, Jelka Zorn: *Izbrisani: organizirana nedolžnost in politike izključevanja*. Ljubljana: Mirovni inštitut, 2003.

PROFESIONALNE NOVICE

uredil Janez Jug

Znanstveni članki v COBISS.SI/COBIB od septembra do decembra 2003

Tu spremljamo objave znanstvenih člankov naših kolegov v domačih in tujih revijah in knjigah. Pri tem upoštevamo zapise v vzajemni bibliografsko-kataložni bazi COBISS.SI/COBIB. Podatke in izpise pripravlja Janez Jug iz Osrednje družboslovne knjižnice Jožeta Goričarja, Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani.

Naš namen je ugotovljati količino objav znanstvenih člankov in sestavkov slovenskih avtorjev (raziskovalcev) s tistih znanstvenih področij, ki jih revija Družboslovne razprave glede na zastavljeno uredniško politiko pretežno pokriva, v obdobju med izidom dveh števil. Na ta način naj bi dobili nekakšno trenutno primerjavo, koliko in kje objavljajo tisti avtorji, ki so tudi potencialni dopisniki naše revije.

Pri izpisih iz COBISS.SI/COBIB smo določili naslednje omejitve.

1. Upoštevali smo samo objave, ki so bile vključene v COBIB od 1. avgusta do 31. decembra 2003 in so izšle v letih 2001, 2002 in 2003 (DM=20030801:20031231 and PY=2001:2003).
2. Upoštevali smo samo znanstvene članke, tj. naslednje tipe znanstvenih del po tipologiji Urada za znanost MŠZŠ: izvirne (1.01) in pregledne znanstvene članke (1.02), kratke znanstvene prispevke (1.03), objavljene znanstvene prispevke na konferencah (vabljeni predavanja (1.06) in objavljene znanstvene prispevke na konferencah (1.08) ter poglavja ali samostojne prispevke v znanstvenih knjigah (1.16) (and TD=(1.01:1.03 or 1.06 or 1.08 or 1.16)).
3. Upoštevali smo le primarna znanstvena področja revije Družboslovne razprave, ki so določena z naslednjimi skupinami Univerzalne decimalne klasifikacije: 304 (družbena in kulturna vprašanja, način življenja), 308 (sociografija), 316 (sociologija), 36 (zagotavljanje mentalnih in materialnih življenjskih potreb, družbena blaginja, socialno zavarovanje) brez 368 (zavarovalništvo), ki je del ekonomije, in 39 (etnologija, etnografija, kulturna in socialna antropologija, ženske študije) (and UC=(304* or 308* or 316* or 36* or 39*) not UC=368).
4. Med objave doma smo vključili tiste članke in sestavke, ki imajo v polju za državo izdaje kodo za Slovenije (and CO=svn), med objave v tujini pa vse druge članke in sestavke (not CO=svn).

Kolegi iz vseh znanstvenih področij v Sloveniji so v omenjenem štirimesečnem obdobju glede na kreirane zapise v bazi COBIB objavili skupaj 3088 znanstvenih člankov in sestavkov doma ter 2346 v tujini. Kolegom "sociologom" v širšem smislu pa v tem naboru pripadajo 102 znanstvena članka in sestavka (3,3 %), objavljena doma, in 33 znanstvenih člankov in sestavkov (1,4%), objavljenih v tujini.

I. Doma je objavljeno 20 "socioloških" znanstvenih sestavkov v 13 monografijah in 82 člankov v naslednjih 29 revijah:

16	Teorija in praksa
8	Družboslovne razprave
7	Kakovostna starost
6	Socialno delo
4	Dve domovini
4	Poligrafi
4	Traditiones
3	Etnolog
3	Socialna pedagogika
3	Studia mythologica Slavica

- 2 Časopis za kritiko znanosti
- 2 Acta Histriae
- 2 Glasnik Slovenskega etnološkega društva
- 2 Monitor ISH
- 2 PP : Pravna praksa
- 1 2000
- 1 Annales
- 1 Arhivi
- 1 Časopis za zgodovino in narodopisje
- 1 Goriški letnik
- 1 Kronika
- 1 Manager
- 1 Managing global transitions
- 1 Nova revija
- 1 Organizacija
- 1 Pravniki
- 1 Psihološka obzorja
- 1 Rehabilitacija
- 1 Slavistična revija

II. V tujini je izšlo naslednjih 33 "socioloških" znanstvenih člankov in sestavkov:

BARBIČ, Ana

Prema "novom" poimanju ruralnosti / Ana Barbič. - Bibliografija: str. 497-498. - Summary ; Sažetak ; Rezjume. V: Sociologija sela. - ISSN 0038-0326. - God. 40, br. 3/4 (157/158) (srp.-pros. 2002), str. 485-500. UDK 316.334:334.55:504.75. COBISS.SI-ID 3848313

BARBIČ, Ana

Farm women and farm families in transition : the case of Slovenia / Ana Barbic. - Abstract. - Literatura. V: The new challenge of women's role in rural Europe. - Nicosia : The Agricultural Research Institute, 2001. - ISBN 9963-1-6001-8. - Str. 286-300. UDK 316.334:316.343.64. COBISS.SI-ID 3848825

BAŠ, Angelos

La cultura materiale nelle comunita montana dell'Alto Isonzo e della zona di Caporetto / Angelos Baš. - Ilustr. V: Slovenia / Societât filologjiche furlane, ottantesimo congresso, Lubiana, 21 settembre 2003 [Societât filologjiche furlane], otantesim congres, Lubiane, 21 di setembar 2003. - Udine : Societa Filologica Friulana, 2003. - ISBN 88-7636-017-4. - Str.

673-686. UDK 39(497.4-15). COBISS.SI-ID 21440813

BERNIK, Ivan

Erste sexuelle Erfahrungen von Jugendlichen in sieben postsozialistischen Ländern: eine Vergleichsstudie / Ivan Bernik, Valentina Hlebec. - Literatura: str. 247-248. - Übersicht. V: Zeitschrift für Sexualforschung. - ISSN 0932-8114. - Jg. 16, Hf. 3 (September 2003), str. 232-248. COBISS.SI-ID 22599773

BERNIK, Ivan

Political culture in post-communist Europe: radical cultural change or adaptation on the basis of old cultural patterns? / Ivan Bernik and Brina Malnar. - Graf. prikazi. - Literatura: str. 204-205. V: Political culture in post-communist Europe / edited by Detlef Pollack. [et al.]. - Aldershot : Ashgate, cop. 2003. - ISBN 0-7546-1969-9. - str. 181-205. COBISS.SI-ID 22541661

ČAČINOVIČ-Vogrinčič, Gabi

Europski socijalni rad : izrada ekspertize za 21. stoljeće = European social work : making

the expertise for the 21st century / Gabi Čačinovič Vogrinčič. V: Ljetopis studijskog centra socijalnog rada. - Zagreb : Pravni fakultet sveučilišta u Zagrebu, 2001. - Str. 185-195. UDK 36. COBISS.SI-ID 947301

DAPIT, Roberto

La forza delle parole: formule e rituali di scongiuro a Resia e nelle aree limitrofe / Roberto Dapit. - Ilustr. - Bibliografija: str. 508-509. V: Slovenia / Societât filologjiche furlane, ottantesimo congresso, Lubiana, 21 settembre 2003 / Societât filologjiche furlaneĈ, otantesim congres, Lubiane, 21 di setembar 2003. - Udine : Societa Filologica Friulana, 2003. - ISBN 88-7636-017-4. - Str. 473-510. UDK 398.3 (450.365=163.6). COBISS.SI-ID 21348141

FLERE, Sergej

Blind alleys in ethnic essentialist explanations of the downfall of the former Yugoslavia / Sergej Flere. - Bibliografija: str. 255-256. V: Critical sociology. - ISSN 0896-9205. - Vol. 29, iss. 2 (2003), str. 237-256. UDK 323(497.1):316.3(497.1) UDK 94(497.12). COBISS.SI-ID 12864008

FLERE, Sergej

Rod i religioznost = Gender and religiosity / Sergej Flere. - Bibliografija: str. 268-269. V: Sociologija. - ISSN 0038-0318. - Vol. 44, no. 3 (2002), str. 255-269. UDK 316.75:2. COBISS.SI-ID 12900360

FLERE, Sergej

Reasons for former Yugoslavia collapse : view of a sociologist / Sergej Flere. V: Sociologičeskie issledovaniâ. - ISSN 0132-1625. - 5 (2003), str. 52-61. UDK 323.1(497.1):316.48(497.1). COBISS.SI-ID 12756488

GENDER-role attitudes in university students in the United States, Slovenia, and Croatia / Irene Hanson Frieze. [et al.]. V: Psychology of women quarterly. - ISSN 0361-6843. - no. 27, str. 256-261. COBISS.SI-ID 22340957

GOLEŽ Kaučič, Marjetka

The Slovenian Ballad at the turn of the mil-

lennium / Marjetka Golež Kaučič. - Bibliografske opombe pod tekstom. V: Jahrbuch des Deutschen Volksliedarchivs. - ISSN Y504-703X. - Jg. 47 (2002), Str. 157-169. UDK 398.8(497.4). COBISS.SI-ID 21476909

HACKETT, Simon

The motivation, professional development and identity of social work students in four European countries / Simon Hackett, Barbara Kresal. - Bibliografija: str. 177-178. V: European journal of social work. - ISSN 1369-1457. - Vol. 6, no. 2 (2003), str. 163-178. UDK 36:37. COBISS.SI-ID 1006693

KNEŽEVIĆ Hočevar, Duška

"We were as one": local and national narratives of a border regime between Slovenia and Croatia / Duška Knežević Hočevar. - Bibliografija: str. 193-194. - Abstract. V: Culture and cooperation in Europe's borderlands / edited by James Anderson, Liam O'Dowd and Thomas M. Wilson. - Amsterdam ; New York : Rodopi, 2003. - (European studies, ISSN 1568-1858 ; vol. 19). - ISBN 90-420-1085-1. - Ilustr., Str. 171-194. UDK 316.334.52(497.4). COBISS.SI-ID 21289517

KOBOLT, Alenka

Strukturelle und inhaltliche Veränderungen der Jugendhilfe in Slowenien / Alenka Kobolt. - Bibliografija: str. 177-179. - Zusammenfassung. V: Heimerziehung als Lebensaufgabe / E. Knab und M. Macsenaere (Hrsg.). - [Landau]: Eigenverlag des Institutes für Kinder- und Jugendhilfe : Bundesverband katholischer Einrichtungen und Dienste der Erziehungshilfen e. V. (BVKE), 2003. - (Europäische Studien zur Jugendhilfe, ISSN 1434-386X ; Band 4). - Str. 171-179. UDK 364. COBISS.SI-ID 5430601

LINK, Rosemary J.

Learning together through faculty and student exchange : Augsburg College and the University of Ljubljana, Slovenia / Rosemary J. Link and Gabi Čačinovič Vogrinčič. - Bibliografija: str. 32-33. V: Models of international collaboration in social work education / edi-

tors Lynne M. Healy, Yvonne Asamoah, M.C. "Terry" Hokenstad. - Alexandria, VA : Council on Social Work Education, cop. 2003. - ISBN 0-87293-095-5. - Str. 23-35. UDK 36. COBISS.SI-ID 949093

MATIČETOV, Milko

La cultura spirituale nell'Alto Isontino / Milko Matičetov. - Ilustr. V: Slovenia / Societât filologjiche furlane, ottantesimo congresso, Lubiana, 21 settembre 2003 [Societât filologjiche furlane], otantesim congres, Lubiane, 21 di setembar 2003. - Udine : Societa Filologica Friulana, 2003. - ISBN 88-7636-017-4. - Str. 672-673. UDK 398.3(497.4-15). COBISS.SI-ID 21440045

MEKINC, Janez

Općenito o fondacijama / Jani Mekinc, Rok Ovsenik. V: Neprofitni sektor na području socijalnih usluga / Marija Ovsenik, Milan Ambrož. - Zenica : Dom štampe, 2002. - ISBN 9958-42-068-6. - Str. 155-166. UDK 364.4. COBISS.SI-ID 493534

MENCEJ, Mirjam

Legends, incantations, beliefs and customs related to the master of the wolves / Mirjam Mencej. - Bibliografija: str. 81-82. V: Slavica Gandensia. - ISSN 0771-1395. - Vol. 29 (2002), str. [65]-82. 39. COBISS.SI-ID 22334562

OBLAK, Tanja

Aspects of cyber-textuality : interactivity and hypertextuality of online media [Elektronski vir] / Tanja Oblak. - Bibliografija: str. 17-18. V: Towards new media paradigms [Elektronski vir] / II A20 COST Conference, Pamplona, June 27th-28th/2003. - Pamplona: [s.n.], 27.-28. June 2003. - 23 str. UDK 004:316.77. COBISS.SI-ID 22334557

PLAVŠAK, Kristina

Communicative diplomacy for the 3rd millennium : soft power of small countries like Slovenia? / Kristina Plavšak. - Literatura: str. 120-122. - Summary. V: Communication of politics / Bruce I. Newman, Dejan Verčič, editors. - New York : Haworth Political Press, cop.

2002. - ISBN 0-7890-2158-7. - Str. 109-122. COBISS.SI-ID 22330973

RENER, Tanja

Nazionalismo e donne nelle societa post-socialiste / Tanja Rener. V: Le guerre cominciano a primavera / a cura di Melita Richter, Maria Bacchi. - Soveria Mannelli (Catanzaro) : Rubbettino, 2003. - (Alterà). - ISBN 88-498-0549-7. - Str. 61-76. COBISS.SI-ID 22561373

ROGELJA, Nataša

The ethnography of local tourism : connections between fishery and tourism in Izola / Nataša Rogelja. - Bibliografija: str. 101-102. V: MAST. Maritime studies. - ISSN 0922-1476. - Vol. 1, no. 1 (2002), str. 85-102. UDK 316:39. COBISS.SI-ID 857229

SLAPŠAK, Svetlana

Two examples of gender-construct in Balkan literature : Kostastas Tachtsis, Dragoslav Mihajlović / Svetlana Slapšak. - Bibliografija: str. 97-98. V: Narodna umjetnost. - ISSN 0547-2504. - 40, 1 (2003), str. 81-98. UDK 396:82.091"19". COBISS.SI-ID 876429

SLAPŠAK, Svetlana

Theorising women's mobility / Svetlana Slapšak. - Besedilo v fra. jeziku: str. 111-125. V: Femmes des Balkans pour la paix / dirigé par, edit by Ghislaine Glasson Deschaumes et, and Svetlana Slapšak. - Paris : Transeuropéennes, 2003. - ISBN 2-912002-20-6. - Str. 295-308. UDK 396. COBISS.SI-ID 877453

STANOVNIK, Tine

Političeskaja ekonomija pensionnoj reform v Slovenii / Tine Stanovnik. V: Pensionnaja reforma v Centralnoj i Vostočnoj Evrope. Tom 2, Restrukturizacija gosudarstvennih pensionnih shem / pod redakcijej Elejn Fulc. - Ženeva : Meždunarodnoe bjuro truda, Otделение Centralnoj i Vostočnoj Evropi, 2002. - ISBN 92-2-412981-1. - Str. 19-85. COBISS.SI-ID 1043086

STANOVNIK, Tine

Politička ekonomija mirovinske reforme u

Sloveniji / Tine Stanovnik. V: Mirovinska reforma u srednjoj i istočnoj Europi. Knjiga 2, Restrukturiranje javnih sustava mirovinskog osiguranja / uredila Elaine Fultz. - Budapest : International Labour Office, Central and Eastern European Team, 2003. - ISBN 92-2-112981-0. - Str. 17-63. COBISS.SI-ID 1068174

STREHOVEC, Janez

The cyberverbal/ on the Internet textuality [Elektronski vir] / Janez Strehovec. - Bibliografija: 12 enot. V: Towards new media paradigms [Elektronski vir] / II A20 COST Conference, Pamplona, June 27th-28th/2003. - Pamplona : [s.n.], 27.-28. June 2003. - 13 str. UDK 004:316.7. COBISS.SI-ID 22334301

VARRO, Gabrielle

Slovenian identity in a growing Europe / Gabrielle Varro, Janko Muršak. - Bibliografija: str. 68. V: Multicultural education in the unifying Europe / [ed. by] Anna Kozłowska. - Czestochowa : Wydawnictwo Wyższej szkoły pedagogicznej w Czestochowie, 2003. - ISBN 83-7098-700-1. - Str. 59-68. UDK 316. COBISS.SI-ID 23398754

VELIKONJA, Mitja

Slovenian and Polish religio-national mythologies: a comparative analysis / Mitja Velikonja. V: Religion, State and Society. - ISSN 0963-7494. - Vol. 31, no. 3 (Sept. 2003), str. 233-260. COBISS.SI-ID 22559069

VOJINOVIČ, Borut

Globalisation and the media / Marjan Blažič and Borut Vojinovič. - Bibliografija: str. 192. - Sažetak. V: Informatologia. - ISSN 1330-0067. - Let. 35, št. 3 (2002), str. 187-192. UDK 327:316.774. COBISS.SI-ID 512158583

ZAVIRŠEK, Darja

Regional knowledge(s) of social work - from silenced stories to their recollection / Darja Zaviršek. - Bibliografija: str. 58. V: International standard setting of higher social work education / Sven Hessle (ed.). - [Stockholm] : Stockholm University, Dept. of Social Work,

cop. 2001. - (Stockholm studies in social work, ISSN 0281-2851 ; 17). - ISBN 91-7265-227-6. - Str. 45-58. UDK 36:37. COBISS.SI-ID 1057125

ŽAGAR, Mitja, 1961-

Enlargement - in search for European identity / Mitja Žagar. - 24 cm. - Bibliografija: str. 789-791; 8 opomb. - Summary; Zusammenfassung; Sommario. V: Stigmatizacija i identitet marginalnih grupa u procesu globalizacije kulture. - Rijeka : Pravni fakultet, 2002. - Letn. 24, št. 2 (2003), Str. 779-793. COBISS.SI-ID 8890189

ABSTRACTS AND TABLE OF CONTENTS

Hajdeja Iglič

Networks and Political Mobilization: Beyond Structural Argument

The article reviews major findings in the studies of social networks and contentious politics within the structural approach. By discussing the contribution of structurally oriented research over the previous emphases on personal pathology and social disorganization, it also points to the limitations of such approach. The focus on political opportunities, resources and social networks should be supplemented with the analysis of social processes and interactive dynamics that account for the structural (or network based) effects. The problem of the interaction between structural and cultural aspects of the process of political mobilization is discussed in relation with the following topics: repertoire of action, movement emergence, scale shift, and recruitment.

Key words: social networks, mobilization structures, political mobilization, contentious action, recruitment

Matevž Tomšič

Factors of Stabilisation of Democracy in Central and Eastern European Countries

In his article, the author deals with an analysis of factors (requisites) needed for the stabilisation of democracy, focusing on postsocialist societies of Central and Eastern Europe. He discerns three types of factors: external factors (social, economic, cultural), which are a part of societal environment of political system, international factors that are located in a country's international environment, and internal factors, which are inherent to political system. It is found out that the countries achieving the highest level of the quality of democracy are those having the most favourable conditions regarding all three types of factors.

Key words: democratisation, factors of political stability, Central and Eastern Europe

Klement Podnar, Miro Kline

Corporate Communication: Theoretical Framework

Our paper sets out a theory-based analysis of boundaries for six communication-focused areas that may be legitimately taught in communication and business schools: business communication, organizational communication, management communication, marketing communication, institutional communication and corporate communication. Several classification criteria are used as a basis for analysis: profit/ non-profit sector; micro/ macro perspective; positive/ normative approach; internal/ external view; dyad/ mass communication; focus on art/theory/function/technology; organizational/ unitary approach toward organization. Such conceptual differentiation allows for relatively ob-

jective determination of different communication area boundaries and their interrelationships. However, according to analysis authors argue that in opposition to organizational, business, management, marketing and institutional communication, corporate communication cannot be defined as a discipline but rather a new way of looking a whole where once we saw only different parts. It is a frame of different fields of communication which are taken into consideration for potential orchestration into in coherent whole.

Key words: business communication, organizational communication, management communication, marketing communication, institutional communication, corporate communications, corporate communication

Zdenka Šadl

Alienation in Old and New Disguises: Contemporary Relevance of the Marx's Theory of Alienated Labour

The basic idea in this article is that Marx's account of alienated labour is still useful in analysis and critique of late-capitalist societies. Although "alienation" is an outmoded concept for many postmodern theorists, I am trying to show that some problems Marx identifies in the early stages of capitalist industrialization have not changed fundamentally in capitalism as it exists today. After describing Marx's conceptualisation of economic alienation, I try to explicate the way some contemporary social structural conditions (lack of ownership, low level of job autonomy, forms of workplace control, the difficulty of self-expression in work) may still give rise to certain forms of contemporary alienation. Although labour in the manufacturing and service sectors diverge in important ways, I try to show that emotional labour in many service sector jobs today seems clearly alienated in the Marx's terms. The article concludes with finding that commodifying workers' emotions leads – under certain aspects of the work - to the situation in which workers again become alienated from their own activity, from their emotions – from their human life and from other people.

Key words: Marx, alienated labour, emotional labour, emotions, capitalism

Sergej Flere, Miran Lavrič

Factual Catholic Morality: Sociological Insights and Tests in Slovenia

The authors study the structure of factual Catholic morality among higher education students (N=1.325) in Slovenia, 2002. Two sets of stands were initially formulated: one pertaining to traditional Catechism morality, focusing on sinful behaviour, and another extracted from the alleged original Jesus' sayings on morality. The analyses showed that those declaring themselves as Catholics were more likely to agree with all assertions,

whereas those identified as 'substantially religious' were even more so. Further factorial analysis indicated that Jesus' morality items fell within a Catholic belief component, whereas Catechism ones fell within a component linked to psychological authoritarianism. In that sense, it is argued that the Church is losing its traditionalist moral authority among the believers, who are recurring to the Christian roots and considering the New Testament as their source of morality rather than the Catechism of Catholic Church.

Key words: religiosity, catholic morality, Catechism, Jesus' morality, Catechism morality

Lucija Mulej

Ethnographic Analysis of the Pilgrimage Site of Mary Our Help of Brezje

The paper is an ethnographic case study of the visitors of the pilgrimage site of Brezje in Slovenia. The aim of this analysis was a systematic observation of the visitors' linguistic and paralinguistic behaviour (Marian veneration) in the central shrine of pilgrimage, the chapel of Mary Our Help. Methods that were used in analysis were participant observation and unstructured interviews with 24 people. The core period of the observation was pre-Christmas and Christmas days (December 23rd till 25th 2002) as well as January 1st and 2nd 2003, setting January 7th and 8th as control days. The case study revealed several characteristic features. The relevance of the Marian devotion seems to be high all year round, increasing somewhat in the summer months when the local pilgrims are joined by foreign visitors. The observation of the visitors to the shrine, considering the level of their religious devotion, the way they entered and left the shrine, their behaviour in front of the church and the level of their sociability, revealed two distinct aspects: the religious and the social one. There seem to be four different types of visitors : young couples, elderly couples, parents with children and individuals. Judging by the findings it can be assumed that along with traditional Catholic values there seem to appear more individual forms of veneration as well.

Key words: religion, myth, veneration, Brezje, Mary Our Help, ethnography

Gregor Petrič

Erosion of Hypertext Ethics Among Authors of Web Sites

The article builds on the presupposition that the idea of hypertext as a specific mode of information organization in a nonsequential, decentralized system of interconnected text pieces, on which the technology of the World Wide Web (WWW) was developed, implies noble social changes in terms of democratization, stimulation of cooperation, advancement of epistemological processes and effective rationalization of human knowl-

edge. Assuming the positive social impacts of hypertext the relevant research problem to analyze is the possibility of the WWW to retain hypertextual nature. The article focuses on a special, and a very important factor in this context – authors of web sites. Properties of the WWW are directly dependent upon its building blocks, web sites, yet their content is determined solely by the authors, who are largely unconstrained in their actions. The WWW retains the ideas of hypertext only if authors conform to certain latent rules, which are defined in the framework of the so-called ethics of hypertext. A theoretical insight is offered into the mechanism of social construction of action, which complies with the rules of the ethics of hypertext. Following the methodological steps of conceptualization and operationalisation, an empirical evaluation of the problem is presented on a sample of Slovenian web site authors. The methodological framework offers a theoretical explanatory model of hypertextual action as an action that reflects the ethics of hypertext and includes the following concepts: hypertextuality of action, perception of the norm of hypertextual action, perception of expert legitimization, belief in positive impact of hypertext and anonymity of action. Indicators were developed upon definitions of concepts. Subsequently, data was collected in the period from April to June 2002, by means of a web survey. A complex procedure was used to recruit the respondents and approximately 1000 valid units, individual authors of web sites, were obtained for further analysis. LISREL program was used to assess and verify the explanatory model of hypertextual action, whereby a surprisingly adequate model fit could be achieved. Thus the mechanism of social construction of hypertextual action seems to be valid. Although the ethics of hypertext is only latently present, it obviously has a strong social basis, since individual authors relatively often act in accordance with it. It is true that individuals use their web sites to reach their own goals, but they simultaneously show some concern for retaining the hypertext in the WWW.

Key words: hypertext, World Wide Web, ethics of hypertext, authors of web sites, normative action, web survey, linear structural equation model

Tadej Praprotnik

Sexism in Computer Mediated Communication

In adolescent and postadolescent recreational culture of chat-rooms (IRC) gender harassment and sexism tends to be crude, direct, and sexually explicit. In contrast, in discussion asynchronous forums oriented toward discussion among older users, sexism is typically rationalized by and masked beneath an intellectual veneer. When both types of on-line communications are compared and critically investigated, they emerge as alternative strategies for achieving the same goal: limiting the scope of female participation in order to preserve male control and protect male interests. When women attempt to participate on an equal par with men, they risk being ignored, trivialized and if they persist, accused of censoring or silencing male participants.

Key words: computer-mediated communication, sexism, identity, anonymity

Table of Contents

Editorial: Systems of Domination, Their Morality and Ethics Anton Kramberger	7
--	---

ARTICLES

THEME: "GOVERNANCE IN POLITICS AND ON MARKETS - RECENT ISSUES"

Social Networks and Political Mobilization: Beyond Structural Argument Hajdeja Iglič	13
Factors of Stabilisation of Democracy in Central and Eastern European Countries Matevž Tomšič	35
Corporate Communication: Theoretical Framework Klement Podnar, Miro Kline	57
Alienation in Old and New Disguises: Contemporary Relevance of the Marx's Theory of Alienated Labour Zdenka Šadl	75

THEME: "DIFFERENTIATION OF ETHICS AND MORALITY"

Factual Catholic Morality: Sociological Insights and Tests in Slovenia Sergej Flere, Miran Lavrič	95
Ethnographic Analysis of the Pilgrimage Site of Mary Our Help of Brezje Lucija Mulej	105
Erosion of Hypertext Ethichs among Authors of Web Sites Gregor Petrič	119
Sexism in Computer Mediated Communication Tadej Praprotnik	143

BOOK REVIEWS

(ed. Boštjan Šaver)

Alexei Monroe: Pluralni monolit: Laibach in NSK. Ljubljana: Maska, zbirka Transformacije, 2003 (Gregor Bulc)	169
--	-----

ur. Anuška Ferligoj, Andrej Mrvar: <i>Developments in Applied Statistics</i> . Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, serija Metodološki zvezki 19, 2003	
Anton Cedilnik: <i>Uvod v verjetnostni račun</i> . Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, serija Metodološki zvezki 20, 2003	
ur. Andrej Mrvar: <i>Proceedings of the Seventh Young Statisticians Meeting</i> . Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, serija Metodološki zvezki 21, 2003 (<i>Valentina Hlebec</i>)	171
Etienne Balibar: <i>Marxova filozofija</i> . Ljubljana: Krtina, zbirka Krt, 2002 (<i>Maruša Pušnik</i>).....	174
Peter Berger, Thomas Luckmann: <i>Modernost, pluralizem in kriza smisla:</i> <i>orientacija modernega človeka</i> . Ljubljana: Nova revija, zbirka Paradigme, 1999 (<i>Lucija Mulej</i>)	176
Francis Fukuyama: <i>Konec človeštva: posledice revolucije v biotehnologiji</i> . Tržič: Učila International, 2003 (<i>Gregor Starc</i>)	179
ur. Selma Sevenhuijsen, Alenka Švab: <i>Labirinti skrbi: pomen perspektive etike</i> <i>skrbi za slovensko socialno politiko/ Labyrinths of care: the relevance</i> <i>of the ethics of care perspective for Slovenian social policy</i> . Ljubljana: Mirovni inštitut, Inštitut za sodobne družbene in politične študije, zbirka Politike, 2003 (<i>Mojca Sušnik</i>)	181
Vasko Simoniti: <i>Fanfare nasilja</i> . Ljubljana: Slovenska matica, zbirka <i>Razprave in eseji</i> , 2003	
Stane Granda: <i>Prva odločitev Slovencev za Slovenijo: dokumenti z uvodno</i> <i>študijo in osnovnimi pojasnili</i> . Ljubljana: Nova revija, zbirka Korenine, 1999 (<i>Boštjan Šaver</i>).....	183
Bratko Bibič: <i>Hrup z Metelkove: tranzicije prostorov in kulture v Ljubljani</i> . Ljubljana: Mirovni inštitut, Inštitut za sodobne družbene in politične študije, zbirka Politike, 2003 (<i>Gregor Bulc</i>)	186
Colin Campbell: <i>Romantična etika in duh sodobnega porabništva</i> . Ljubljana: <i>Studia Humanitatis</i> , 2001 (<i>Barbara Tomšič</i>)	189
Jacques Maritain: <i>Človek in država</i> . Ljubljana: Študentska založba, zbirka Claritas, 2002 (<i>Tomaž Boh</i>)	191
Izokrat, Lisija, Demosten, Ciceron, Evmenij: <i>Antologija antičnega govorništva</i> . Ljubljana: Študentska založba, zbirka Claritas, 2001 (<i>Franc Trček</i>).....	193

Matjaž Plesec, Mojca Doupona Topič: Nogomet in družba: preporod nogometa v Sloveniji. Ljubljana: Zavod za šport, Fakulteta za šport, Inštitut za šport, 2002 (<i>Boštjan Šaver</i>)	195
Michael Mandelbaum: The Ideas that Conquered the World: Peace, Democracy, and Free Markets in the Twenty-first Century. PublicAffairs, 2002 (<i>Boris Rutar</i>)	197
ur. Marjan Malešič: Nacionalna in mednarodna varnost. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, zbirka Politični procesi in inštitucije, 2002 (<i>Damjan Lajh</i>)	199
Matej Makarovič: Usmerjanje modernih družb. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, zbirka Sodobna družba, 2001 (<i>Lucija Mulej</i>)	201
eds. Susan Birrell, Mary McDonald: Reading Sport: Critical Essays on Power and Representation. Boston: Northeastern University Press, 2000 (<i>Boštjan Šaver</i>)	203
Richard G. Klein, Edgar Blake: The Dawn of Human Culture. New York: John Wiley&Sons, 2002 (<i>Boštjan Slatnar</i>)	206
Primo Levi: Potopljeni in rešeni. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2003 (<i>Tomaž Kaštrun</i>)	209
Jelezar Mojsejevič Meletinski: Bogovi, junaki, ljudje: izbrani članki in razprave. Ljubljana: Založba /*cf., Rdeča zbirka, 2001 (<i>Boštjan Šaver</i>)	211
Prejete knjige, namenjene recenziji (do decembra 2003)	213
PROFESSIONAL NEWS (ed. Janez Jug)	217
ABSTRACTS AND TABLE OF CONTENTS	225

